

जैनपंडितवर्यश्रीकंठसूरिविरचित. हितोपदेश.

(वैद्यक ग्रंथ.)

मूल सहित गूजराती भाषान्तर.

भाषान्तरकर्त्ता

छोटालाल नरभेराभ भट्ट.

प्रसिद्धकर्त्ता

वैद्य दुर्गाशंकर अंबाशंकर.

बडोदरा—“ लक्ष्मीविलास ” प्रेस.

तथा

“ नूतनविलास ” प्रेस.

संवत् १९९४. सन १८९७.

किंमत रु. २॥.

(सर्व हक्क स्वार्थीन.)

પ્રસ્તાવના.

‘મનુષ્યનું જીવતર ઘણું કીમતી છે. મનુષ્ય જીવીનેજ ધર્માદિ ત્રિવર્ગનું સાધન કરી શકે છે અને અતે મોક્ષ પણ તેથીજ પામી શકાય છે. એની જાળવણી કરવામાં મનુષ્યો પોતાનાથી બનતા પ્રયત્નો કરે છે, પણ ઘણાક તો કેવળ પોતાના અજ્ઞાનથીજ પોતાના વાહાલા જીવતરનો નાશ કરે છે, કે દુઃખી થયા કરે છે.

જગતમાં માનસિક અને શારીર બે પ્રકારનાં દુઃખ જાણવામાં છે. એમાંથી અધ્યાત્મ વિદ્યા જેમ માનસિક દુઃખનો નાશ કરે છે, તેમ વૈદ્યક વિદ્યા શારીર દુઃખનો પ્રતીકાર બતાવે છે. અને એટલાજ માટે બીજી બધી અર્થ વિદ્યાઓમાં વૈદ્યક વિદ્યા પ્રથમ પદ ભોગવે છે.

આ વિદ્યાના સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક ગ્રંથો છે; પણ તે સર્વ કોષ્ટને સમજવા જેવા સુલભ નથી. વળી તેમાં બતાવેલા ઉપચારમાંથી પણ ઘણાક એવા છે કે વૈદ્યકની મદદ લીધા સિવાય તેનો ઉપયોગ શેગી કરી શકે નહિ. એવા હેતુથી અમે શ્રીકંઠસૂરી જૈન વિદ્વાન વૈદ્યનો રચેલો આ હિતોપદેશ નામે ગ્રંથ ભાષાંતર કરાવી પ્રકટ કર્યો છે. જૈન પંડિતોએ વૈદ્યક, જ્યોતિષ, વગેરે વિષયોમાં અનેક ગ્રંથો લખેલા છે, પણ પઠન પાઠનના અભાવે તે ગ્રંથોમાંથી ઘણાક દુર્ભોળ થયા છે. અમારા પિતામહશ્રી દલસુખરામ વૈદ્ય જેઓ તે વખતે વડોદરામાં પ્રખ્યાત વિદ્વાન હતા અને જેમનો શ્રીમંત મહારાજ ખડેરાવ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી સારો સત્કાર હતો, તેમની પાસે કેટલાક જૈન પંડિતો વૈદ્ય વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમના પુસ્તક સંગ્રહમાંથી આ ગ્રંથ મને ઉપલબ્ધ થયો અને તે કેટલાક વિદ્વાન વૈદ્યોને બતાવતાં ઘણો ઉપયુક્ત છે એવો તેમનો અભિપ્રાય પડ્યો. મારા કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોએ તે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા મને આગ્રહ કર્યો. આ ઉપરથી વાગ્બલદ તથા હારીત સંહિતા વગેરે વૈદ્યકતા મોટા ગ્રંથોના પ્રસિદ્ધ ભાષાન્તરકાર રા. રા. છોટાલાલ નરસે-રામને આ ગ્રંથની અસલ પ્રત આપી તેનું મુજરાતી ભાષાન્તર કરવા વિનંતિ કરી; જે તેમણે સ્વીકારી, અને આ ગ્રંથ આજ હું તેના આહવાના હાથમાં આપવાને શક્તિમાન થયો.

આ ગ્રંથમાં બધા મળીને દશ સમુદેશ છે. તેમાં જવર વગેરે અનેક રોગોનાં સંક્ષિપ્ત લક્ષણો તથા વિસ્તારથી પ્રતિકાર છે. તેમાંના અહુધા બધાજ

(૨)

ઉપાયો અનુભવ સિદ્ધ હોય એમ લાગે છે. કેમકે એમાંના કેટલાક ઉપાયો અમે રોગીઓ ઉપર અજમાવી જોયા તે રામબાણુ નીવડ્યા છે. કેટલાક સામાન્ય અને વાળો, રાંગણુ, વગેરે રોગોના ઉપાય જે વૈદ્યકના મોટા અંધોમાંથી મળી આવતા નથી, તે પણ આમાં બતાવેલા છે. વિશેષ ખુબી એમાં એ છે કે રોગોના ઉપાય સહજ બની શકે એવાજ એમાં બતાવેલા છે; જેથી હરકોઈ માણસ હરકોઈ સ્થળમાં જોઈતાં ઔષધ મેળવી રોગનો પ્રતિકાર કરી શકે. તથાપિ અમારી સલાહ એવી છે કે બનતા સુધી વૈદ્યની સલાહ લેઈ ઉપાય કરવા એજ ઠીક છે.

લખેલી અસલ સંસ્કૃત પ્રત ઘણી જૂની તેમ અશુદ્ધ લખાયેલી હોવાને લીધે ભાષાન્તર કરતાં મુદત બહુ વીતી છે, તે બાબત અમે અમારા અગાઉ થયેલા ગ્રાહકોની ક્ષમા ચાહીએ છીએ.

આ ગ્રંથની સાથે અમે કેટલોક ઉપયોગી વધારો જોડ્યો છે. અમારા વડીલો પરાપૂર્વથી વૈદ્યકનો ધંધો કરતા આવેલા હોવાથી તેમની પાસે ઘણીક જટિલ ક્રિયાઓ અને ગુપ્ત ઔષધોના લેખ છુટા છવાયા પડી રહ્યા હતા. તે સર્વમાંથી જે અમને ઉપયોગી જણાયા તે આ ગ્રંથની સાથે અમે જોડ્યા છે. ઘણાક માણસો એવા હોય છે કે પોતે કાંઈ ચમત્કારિક ઔષધ જાણતા હોય તો તે બીજને બતાવતાં ખાંચો ખાય છે; પણ તેમ કરવાથી કદાચ તે જ્ઞાન પણ તે જાણનારની સાથે બિલકુલ નાશ પામી જાય છે. આ હેતુથી જે કાંઈ સારું હોય તે પ્રકટજ કરી દેવું કે જેથી તેનો લાભ બીજાઓ લેઈ શકે, એવા વિચારથી અમે તેવાં ઔષધો પણ આમાં દાખલ કર્યા છે. છેવટે આ ગ્રંથ સહુ કોઈને ઉપયોગી થાય, એટલે અમારો પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ સફળ થયો એમ અમારું ધારવું છે.

* ભરમોનાં અનુપાન (ભરમો શામાં ખાવી) આ બાબતનું લાંબુ વિવેચન અનુપાન મંજરી નામના ગ્રંથમાં ઉત્તમ રીતે કરેલું છે, તેથી તે, મને આ ગ્રંથમાં આપવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ, માટે આખું નથી.

વૈદ્ય દુર્ગાશંકર અંબાશંકર.

વડોદરા.

* આ ગ્રંથમાં અમે છેવટે કેટલીક ભરમો બતાવવાની પદ્ધતિ આપેલી છે. પણ હરકોઈ સારા વૈદ્યની સલાહ લીધા સિવાય બતાવવાની કે ખાવાની ખટપટમાં પડવું હિતકારક નથી.

અનુક્રમણિકા.

સમુદેશ ૧ લો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મંગલમ્	૧
નાડી પરીક્ષા	૧
રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર	૧
નાડીથી શું માલમ પડે છે	૧
કેની નાડી ન જોવી	૨
નાડી જ્ઞાન શી રીતે મેળવવું	૨
નાડી જ્ઞાનું જ્ઞાન કરે છે	૨
નાડી પરીક્ષાનું સ્થાન	૨
નાડીનાં નામ	૪
નાડીઓનાં સૂક્ષ્મ છિદ્રો	૪
ચોવીસ મુખ્ય નાડીઓ	૪
નાડીઓનાં કામ	૫
નાડી જોવાની રીત	૫
વાતાદિક નાડીનાં સ્થાન	૬
નાકમાંની નાડીની પરીક્ષા	૬
નાડીની ગતિના પ્રકાર	૭
વાતાદિક નાડીનો કાળ	૭
નાડીમાં વાતાદિકનાં સ્થાન વિષે મતભેદ	૮
નાડીની ગતિનાં ઉપમાન	૮
દ્વિદોષ કોષમાં નાડીની ગતિ	૯
વાત પિત્તની નાડી	૯
વાત કફની નાડી	૯
પિત્ત કફની નાડી	૯
શન્નિપાતની નાડી	૧૦
વાતરક્તની નાડી	૧૧

(૪)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અસાધ્ય નાડીનાં લક્ષણો	૧૩
સાધ્ય રોગોની નાડી	૧૮
મૂત્ર પરીક્ષા	૧૯
રાત્રીએ મૂત્ર કરવાનો વખત	૧૯
મૂત્ર શામાં ઝીલવું	૧૯
મૂત્ર પરીક્ષાનો વખત	૧૯
વાત મૂત્રનાં લક્ષણ	૨૦
પિત્ત મૂત્રનાં લક્ષણ	૨૦
કફ મૂત્રનાં લક્ષણ	૨૦
વાતપિત્ત મૂત્રનાં લક્ષણ	૨૧
વાતકફ મૂત્રનાં લક્ષણ	૨૧
પિત્ત કફ મૂત્રનાં લક્ષણ	૨૧
મૂત્રની તૈલ બિંદુવડે પરિક્ષા	૨૧
મૂત્રધારાની પરિક્ષા	૨૩
વિકાર રહિત મૂત્રનું લક્ષણ	૨૩
વાતાદિ જ્વરમાં મૂત્રનો વર્ણ	૨૩
વાતરક્તમાં મૂત્રનો વર્ણ	૨૩
અતિસારમાં મૂત્રનો વર્ણ	૨૪
જ્વોદરમાં મૂત્રનો વર્ણ	૨૪
પિત્તવાળાનું તથા સમ ધાતુવાળાનું મૂત્ર	૨૪
વાતજ્વરવાળાનું મૂત્ર	૨૪
રક્ત તથા કફના રોગીનું મૂત્ર	૨૪
અસાધ્ય મૂત્ર	૨૫
અજીર્ણમાં તથા અજીર્ણ જ્વરમાં મૂત્ર	૨૫
વાયુવૃદ્ધિમાં મૂત્રનો રંગ	૨૫
પિત્તપ્રધાન સન્નિપાતનું મૂત્ર	૨૫
રસવૃદ્ધિવાળાનું મૂત્ર	૨૬
આમવાતવાળાનું તથા જ્વરવાળાનું મૂત્ર	૨૬
મૂત્રમાં તૈલ બિંદુ નાખીને પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર	૨૬
મૂત્રમાં ભસ્મ નાખીને પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર	૨૭
તેલની આકૃતિઓનું જ્ઞાન	૨૭

(ય)

વિષય.					૫૪.
નેત્ર પરીક્ષા ...	...	...	...	...	૨૮
વાતરોગીનાં નેત્ર ...	...	...	...	...	૨૮
પિત્તરોગીનાં નેત્ર ...	...	...	...	...	૨૮
કફરોગીનાં નેત્ર ...	...	...	...	...	૨૮
ત્રિદોષનાં નેત્ર ...	...	...	...	...	૨૮
અસાધ્ય નેત્ર ...	...	...	...	...	૨૯
રોગશાંતિવાળાનાં નેત્ર ...	...	...	...	...	૨૯
મુખપરીક્ષા ...	...	...	...	...	૩૦
જીભપરીક્ષા ...	...	...	...	...	૩૦

સમુદ્દેશ ૨ જો.

વાતાદિ દોષનાં લક્ષણ.	...	...	...	૩૧
વ્યાધિના હેતુ વગેરેની પરીક્ષા	...	...	...	૩૧
વાતદોષનાં લક્ષણ...	...	...	...	૩૧
કફ દોષનાં લક્ષણ...	...	...	...	૩૧
પિત્ત દોષનાં લક્ષણ	...	...	...	૩૨
જ્વર પ્રતિકાર...	...	...	...	૩૨
જ્વરની ઉત્પત્તિ ...	...	...	...	૩૨
જ્વરના પ્રકાર ...	...	...	...	૩૨
જ્વરોત્પત્તિના બીજા હેતુ વિષે	...	...	...	૩૩
આમજ્વરનું લક્ષણ	...	...	...	૩૩
મલજ્વરનું લક્ષણ	...	...	...	૩૩
પકવ થતા જ્વરનાં લક્ષણ	...	...	...	૩૪
જ્વર મુક્તિનાં લક્ષણ	...	...	...	૩૪
જ્વરના પ્રથમ ઉપચાર	...	...	...	૩૪
વાતજ્વરનું લક્ષણ	...	...	...	૩૪
વાતજ્વરના ઉપચાર	...	...	...	૩૪
પિત્તજ્વરનાં લક્ષણ	...	...	...	૩૫
પિત્તજ્વરના ઉપચાર	...	...	...	૩૫

(૧)

વિષય.					૫૪.
કંકજવરનું લક્ષણ...	...	...	...	...	૩૭
કંકજવરના ઉપાય...	...	...	...	...	૩૭
વાતપિત્તજવરનાં લક્ષણ	...	...	...	...	૩૯
વાતપિત્તજવરના ઉપાય	...	...	...	...	૩૯
વાતકંકજવરનાં લક્ષણ	...	...	...	...	૪૦
વાતકંકજવરના ઉપાય	...	...	...	...	૪૦
પિત્તકંકજવરનાં લક્ષણ	...	...	...	...	૪૦
પિત્તકંકજવરના ઉપાય	...	...	...	...	૪૧
સન્નિપાત જવરનાં લક્ષણ	...	...	...	...	૪૨
સન્નિપાત જવરના ઉપાય	...	...	...	...	૪૨
તાવમાં ચેતન આણનાર્થે નસ્ય	...	...	...	...	૪૩
સન્નિપાતમાં અંજન	...	...	...	...	૪૪
દાહકર્મ	...	...	...	...	૪૪
મહાભયંકર સન્નિપાત	...	...	...	...	૪૪
શકંચાદિવર્ગ	...	...	...	...	૪૪
સામાન્ય જવરપ્રતિકાર	...	...	...	...	૪૪
વિષમ જવરનો પ્રતિકાર	...	...	...	...	૪૫
જવરમાં અંજન...	...	...	...	...	૪૮
જવરાતીસારના ઉપાય	...	...	...	...	૪૮
જવરાદિ રોગમાં કુપથ્ય (વર્જ્ય)	...	...	...	...	૪૯
જવરમાં પથ્ય	...	...	...	...	૪૯
જવરમાં ભોજન (યવાગૂ)...	...	...	...	...	૪૯
અભિચાર વગેરે જવરની ઉત્પત્તિ અને પ્રતીકાર	...	...	...	...	૫૦
જવરાદિ રોગમાં ઔષધની માત્રા (માપ)	...	...	...	...	૫૦

સમુદ્દેશ ૩ જો.

શિરો રોગ	...	...	...	...	૫૧
માથાના રોગનું નિદાન	...	...	...	...	૫૧
માથાના રોગના ઉપાય	...	...	...	...	૫૨
કર્ણ રોગ	...	...	...	...	૫૪

(૭)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કાનના રોગનું નિદાન	૫૪
કાનના રોગના ઉપાય	૫૫
નાસા રોગ	૫૮
નાકના રોગના પ્રકાર	૫૮
નાકના રોગના ઉપાય	૫૮
મુખ રોગ	૬૦
મુખ રક્તના ઉપચાર	૬૦
સ્વરભંગના ઉપચાર	૬૧
મુખપાકના ઉપચાર	૬૧
દાંતના રોગના ઉપાય	૬૨
ઘોઠના રોગ	૬૪
મુખ દૈર્ઘ્ય	૬૪
પાન ચૂનાથી પડેલા ફાટલા... ..	૬૫
સુસ્વરનો ઉપાય	૬૫
મુખવ્યંગનો ઉપાય	૬૫
ગળાના રોગ	૬૬
ગળાનો શોષ	૬૮

સમુદ્દેશ ૪ થો.

નેત્ર રોગ	૭૧
વાતનેત્ર રોગનાં લક્ષણ	૭૧
પિત્તનેત્ર રોગનાં લક્ષણ	૭૧
કફ તથા રક્ત નેત્રરોગનાં લક્ષણ	૭૧
વાતનેત્રનો પ્રતીકાર	૭૨
પિત્તનેત્ર રોગના પ્રતીકાર	૭૨
કફનેત્ર રોગ	૭૩
નેત્ર પીડાના સામાન્ય ઉપચાર	૭૪
તિમિર રોગનાં લક્ષણ	૭૬
તિમિર રોગના ઉપાય	૭૬
નેત્ર રોગના સામાન્ય ઉપચાર	૭૮

(૮)

વિષય.	પૃષ્ઠ
ચીપડાં વગેરેના ઉપાય	૮૦
રતાંધળના ઉપાય... ..	૮૨
આંખમાં પડેલા કૂલના ઉપાય	૮૨
ચીપડાં વગેરેના બીજા ઉપાય	૮૪
કાચ, તિમિર, પડળ, વગેરે... ..	૮૬
આંજણીનો ઉપાય	૮૭
કમળાના ઉપાય	૮૭
ચંદ્રાદયા વટી	૮૯
કાચના ઉપાય	૯૦
નિદ્રા તંદ્રાના ઉપાય	૯૦

સમુદેશ ૬ મો.

હૃદયના રોગ	૯૧
હૃદયમાં થનારા રોગની ગણના	૯૧
વાતકાસનું લક્ષણ... ..	૯૧
વાતકાસના ઉપાય	૯૨
પિત્તકાસનું લક્ષણ	૯૨
પિત્તકાસના ઉપાય	૯૨
કફકાસનું લક્ષણ	૯૩
કફકાસના ઉપાય... ..	૯૩
હૃદયના શૂળના ઉપાય	૯૪
વાયુના શૂળના ઉપાય	૯૪
પિત્ત શૂળનું લક્ષણ	૯૫
પિત્ત શૂળના ઉપાય	૯૬
કફ શૂળનું લક્ષણ... ..	૯૬
કફ શૂળના ઉપાય... ..	૯૭
સધળા પ્રકારનાં શૂળના ઉપાય	૯૭
પરિણામ શૂળના ઉપાય	૯૯
ઉધ્વસીનો ઉપાય... ..	૧૦૦
ક્ષયરોગનું લક્ષણ... ..	૧૦૦

(૯)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ક્ષયરોગના ઉપાય...	૧૦૧
ક્ષયકાસનું લક્ષણ...	૧૦૩
ક્ષયકાસનો ઉપાય...	૧૦૩
ગુલ્મ રોગનાં લક્ષણો	૧૦૩
વાત ગુલ્મનાં લક્ષણ	૧૦૪
વાતગુલ્મના ઉપાય	૧૦૪
પિત્તગુલ્મનું લક્ષણ	૧૦૫
પિત્તગુલ્મના ઉપાય	૧૦૫
કફગુલ્મનું લક્ષણ	૧૦૫
કફગુલ્મના ઉપાય	૧૦૬
ત્રિદોષગુલ્મનાં લક્ષણ	૧૦૬
હિક્કાના ઉપાય	૧૦૬
હૃદયોગના ઉપાય	૧૦૭

સમુદ્દેશ ૬ ટો.

ઉદરના રોગ	૧૦૮
ઉદરના રોગનાં નામ	૧૦૮
વાયુની ઉલટીનું લક્ષણ	૧૦૯
વાયુની ઉલટીના ઉપાય	૧૦૯
પિત્તની ઉલટીનાં લક્ષણ	૧૦૯
પિત્તની ઉલટીના ઉપાય	૧૧૦
કફની ઉલટીનાં લક્ષણ	૧૧૦
કફની ઉલટીના ઉપાય	૧૧૦
ઉલટીના સામાન્ય ઉપચાર	૧૧૦
વાતોદરનાં લક્ષણ...	૧૧૧
પિત્તોદરનાં લક્ષણ...	૧૧૧
કફોદરનાં લક્ષણ...	૧૧૧
ઝરના રોગીએ શું વર્જ્યું...	૧૧૨
ઉદરના રોગના ઉપાય	૧૧૨
આસ તથા ખાંસીના ઉપાય	૧૧૪

(૧૦)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બરોળના ઉપાય	૧૧૫
કૃમિનું લક્ષણ	૧૧૬
કૃમિના ઉપાય	૧૧૭
પૃષ્ઠ-કટિ-નાભિ-કુક્ષિ શૂળના ઉપાય	૧૧૮
નાલગુલ્મના ઉપાય	૧૧૯
મૂત્રેન્દ્રિયમાં થનારા રોગ	૧૧૯
વાતપ્રમેહનું લક્ષણ	૧૧૯
પિત્તપ્રમેહનું લક્ષણ	૧૨૦
કફપ્રમેહનું લક્ષણ	૧૨૦
પ્રમેહના ઉપાય	૧૨૦
મૂત્રકૃચ્છનું લક્ષણ	૧૨૧
મૂત્રકૃચ્છના ઉપાય	૧૨૨
નરરોગના ઉપાય... ..	૧૨૩
પથરીના ઉપાય	૧૨૫
મૂત્રરોધના ઉપાય	૧૨૬
ઉષ્ણવાતના ઉપાય	૧૨૮

સમુદેશ ૭ મો.

ગુદ તથા પગ વગેરેના રોગ	૧૨૮
અંડવૃદ્ધિના ઉપાય	૧૨૮
અર્શનું લક્ષણ	૧૩૧
અર્શના ઉપાય	૧૩૧
વાયુના અતીસારનું લક્ષણ	૧૩૪
વાતાતીસારના ઉપાય	૧૩૪
પિત્તના અતીસારનું લક્ષણ	૧૩૫
પિત્તાતીસારના ઉપાય	૧૩૫
કફના અતીસારનું લક્ષણ	૧૩૬
કફના અતીસારના ઉપાય	૧૩૬
અતીસારના સામાન્ય ઉપચાર	૧૩૭
ગ્રહણીનું સામાન્ય લક્ષણ	૧૩૯

(૧૧)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાતગ્રહણીનું લક્ષણ	૧૩૯
વાતગ્રહણીના ઉપાય	૧૩૯
પિત્તગ્રહણીનાં લક્ષણ	૧૪૦
પિત્તગ્રહણીના ઉપાય	૧૪૦
કફગ્રહણીનાં લક્ષણ	૧૪૧
કફગ્રહણીના ઉપાય	૧૪૧
પગના રોગ	૧૪૨
શ્લીષદના ઉપાય	૧૪૨
રાંગણનો ઉપાય	૧૪૩
વાળાનો ઉપાય	૧૪૩
ઉરસ્તંભનો ઉપાય	૧૪૩
વિચર્ચિકાનો ઉપાય	૧૪૪
સર્વાંગરોગ	૧૪૫

સમુદ્દેશ ૮ મો.

ભૂતારોગનું લક્ષણ	૧૪૫
ભૂતારોગના ઉપાય	૧૪૬
વાતભૂતાનાં લક્ષણ	૧૪૬
વાતભૂતાના ઉપાય	૧૪૭
પિત્તની ભૂતાનાં લક્ષણો	૧૪૭
પિત્તભૂતાના ઉપાય	૧૪૭
કફભૂતાનાં લક્ષણ... ..	૧૪૮
કફની ભૂતાના ઉપાય	૧૪૮
સર્વ પ્રકારની ભૂતાના ઉપાય... ..	૧૪૯
અસાધ્ય ભૂતા	૧૪૯
ભગંદરનું લક્ષણ... ..	૧૫૧
ભગંદરના ઉપાય	૧૫૧
જ્વાલાગર્દભ રોગ... ..	૧૫૨
જ્વાલા ગર્દભ રોગનો ઉપાય	૧૫૨
વિસ્ફોટકના ઉપાય	૧૫૩

(૧૨)

વિષય.				૫૪.
ઝોરી અછબડાનો ઉપાય...	...	...	...	૧૫૩
શીતળા (બળિયા) નો ઉપાય	...	...	...	૧૫૪
સોળાનું નિદાન ...	...	...	...	૧૫૪
સોળાના ઉપાય ...	...	...	...	૧૫૫
બીલામાના સોળાના ઉપાય...	...	...	...	૧૫૮

સમુદેશ ૯ મો.

કુષ્ઠ રોગ ...	...	...	...	૧૫૮
છ પ્રકારના મુખ્ય કોઢનાં નામ તથા લક્ષણ	...	...	...	૧૫૯
કુષ્ઠની ઉત્પત્તિના હેતુ તથા તેનાં નામ...	...	...	...	૧૫૯
કુષ્ઠના ઉપાય ...	...	...	...	૧૬૦
કુષ્ઠવાળાનું પથ્ય ...	...	...	...	૧૬૧
વાતાદિ દોષથી થયેલા કોઢનાં લક્ષણ	...	...	...	૧૬૧
કુષ્ઠ ઉપર ચિંતામણિ યોગ ...	...	...	...	૧૬૨
કુષ્ઠના સામાન્ય ઉપચાર ...	...	...	...	૧૬૨
ખસના ઉપાય ...	...	...	...	૧૬૬
સિદ્ધ કોઢના ઉપાય ...	...	...	...	૧૬૭
વાત રોગ ...	...	...	...	૧૬૮
દશ વાયુનાં લક્ષણ	...	...	...	૧૬૮
દશ નાડીનાં નામ	...	...	...	૧૭૦
વાયુનાં લક્ષણો ...	...	...	...	૧૭૦
વાતરોગના ઉપાય	...	...	...	૧૭૦
વૃદ્ધવાતારિ તેલ ...	...	...	...	૧૭૪

સમુદેશ ૧૦ મો.

ખાલરોગ પ્રતીકાર ...	...	...	...	૧૭૫
ખાળકોના તાવ વગેરેના ઉપાય	...	...	...	૧૭૫
સ્ત્રીઓના રોગના ઉપાય ...	...	...	...	૧૮૦
ગર્ભ રોગના ઉપાય ...	...	...	...	૧૮૧

(૧૩)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
આર્તવરોધ અને રક્ત ગુદ્મના ઉપાય ...	૧૮૨
ગર્ભધારણના ઉપાય ...	૧૮૩
વ્રણ તથા શસ્ત્રઘાત વગેરેના ઉપાય ...	૧૮૫
નાડીવ્રણના ઉપાય ...	૧૮૭
ખસ, દાદર, ધવડો, વગેરેના ઉપાય ...	૧૮૮
અર્ચુદના ઉપાય ...	૧૯૦
રક્તપિત્ત વગેરેના પ્રતીકાર ...	૧૯૦
રક્તપિત્તના ઉપાય ...	૧૯૧
પાંડુ રોગના ઉપાય ...	૧૯૧
પાંડુ રોગનાં લક્ષણ ...	૧૯૧
અસાધ્ય પાંડુરોગીનાં લક્ષણો ...	૧૯૨
અપસ્મારના ઉપાય ...	૧૯૨
ભૂખ લાગવાનું ચૂર્ણ ...	૧૯૩
વન્ધિદગ્ધ પ્રતીકાર ...	૧૯૪
વિષના ઉપાય ...	૧૯૫
અધિને ક્ષાડવાનો લેપ ...	૧૯૬
વ્રણશોધન લેપ ...	૧૯૬
અંથ સમાપ્તિ ...	૧૯૬

રસાયનો ...	૧૯૭
હિંગજોડમાંથી પારો કાઢવા વિષે ...	૧૯૭
ત્રાંબાની ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિષે ...	૧૯૭
ચાંદીની ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિષે ...	૧૯૮
પારાની ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિષે ...	૧૯૮
બીજી રીત ...	૧૯૮
સોમલ ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિષે ...	૧૯૯
બીજી રીત ...	૧૯૯
સીસાની ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિષે ...	૧૯૯
હરતાળ ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિષે ...	૧૯૯

(૧૪)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઉપયોગી ચૂર્ણો.	૨૦૦
લાક્ષાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૦
વૈશ્વાનર ચૂર્ણ ...	૨૦૦
બિભીતકાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૦
નવરસાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૦
ઝ્યોષાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૧
ત્રિજ્વળાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૧
પોડશાંગ ચૂર્ણ ...	૨૦૧
અરિષ્ટાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૧
શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૨
ઉદરવિજય ચૂર્ણ ...	૨૦૨
વિશ્વાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૨
ગંગાધર ચૂર્ણ ...	૨૦૨
એલાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૨
લવંગાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૩
કાયકલાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૩
શ્રીખંડાદિ ચૂર્ણ ...	૨૦૩
ઉપયોગી ગાળીઓ.	૨૦૩
અમૃત પ્રભા ગુટી ...	૨૦૩
ચિંતામણી રસ ગુટી ...	૨૦૪
ત્રિપુર ભૈરવ રસ ગુટી ...	૨૦૪
જ્વરાંકુશ ગુટી ...	૨૦૪
આનંદ ભૈરવ રસ ગુટી ...	૨૦૪
અમૃતસુંદરી રસ ગુટી ...	૨૦૫
ચંદ્રકલા ગુટી ...	૨૦૫
બળબુલ ગુટી ...	૨૦૫
શંખવટી ...	૨૦૫
પ્રચેતા ગુટી ...	૨૦૬
ત્રિફલા ગુટી ...	૨૦૬
ખેરસારાદિ ગુટી ...	૨૦૬
ઘોડાચોલી ગુટી ...	૨૦૬

(૧૫)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અમૃત સંજીવની ગુટી	૨૦૭
ઉપયોગી રસ.	૨૦૭
કાલારિ રસ	૨૦૭
શ્વાસકુઠાર રસ	૨૦૭
આનંદભૈરવ રસ	૨૦૮
ખીન્ને આનંદભૈરવ રસ	૨૦૮
રાજમૃગાંક રસ	૨૦૮
રામબાણુ રસ	૨૦૮
કૃમિકુઠાર રસ	૨૦૯
ચંદ્રકલા રસ	૨૦૯
ત્રિપુરભૈરવ રસ	૨૦૯
બ્રહ્માસ્ત્ર રસ	૨૧૦
ઉપયોગી તૈલ...	૨૧૦
વિજયભૈરવ તૈલ	૨૧૦
લક્ષ્મીવિલાસ તૈલ	૨૧૦
જાત્યાદિ તૈલ	૨૧૦
લાક્ષાદિ તૈલ	૨૧૦

ઔષધ કલ્પના	૨૧૧
ઔષધ બનાવવાનું માપ	૨૧૧
ઔષધ ખાવાનું માપ	૨૧૨
ઔષધ વિચાર	૨૧૨
સ્વરસ કલ્પના	૨૧૩
પુટપાક કલ્પના	૨૧૪
ચોખ્ખાનું ઘોવરામણ કાઢવાની ક્રિયા	૨૧૪
કવાચ કલ્પના	૨૧૪
યવાગૂ કલ્પના	૨૧૫
ચૂપનું વિધાન	૨૧૬
પાન કલ્પના	૨૧૬
ઉપશોદક પાન કલ્પના	૨૧૬

(૧૬)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ક્ષીરપાક વિધિ	૨૧૬
અન્નસ્વરૂપ યવાગૂ	૨૧૬
વિલેપી લક્ષણ	૨૧૭
પેયાતું લક્ષણ	૨૧૭
ભાત કરવાનો પ્રકાર	૨૧૭
શુદ્ધમંડ વિધિ	૨૧૭
ફાંટકલ્પના	૨૧૮
મંથકલ્પના	૨૧૮
હિમકલ્પના	૨૧૮
કલ્કકલ્પના	૨૧૮
ચૂર્ણકલ્પના	૨૧૯
ગોળી કરવાની રીત	૨૧૯
અવલેહકલ્પના	૨૧૯
ધી તેલ વગેરે સ્નેહકલ્પના	૨૨૦
કાંચકલ્પના	૨૨૨
મધુસૂક્ત	૨૨૨
આસવ તથા અરિષ્ટકલ્પના	૨૨૨
સીધુ મધનો ભેદ	૨૨૩
સુરા પ્રસન્નાદિ મધનો ભેદ	૨૨૩
ધાતુશોધનક્રિયા	૨૨૪
તમામ ધાતુની ભસ્મ કરવાની રીત	૨૨૪
ઉપધાતુનાં શોધન મારણ	૨૨૫
સોનામુખીતું શોધન મારણ	૨૨૫
રૂપામુખીતું શોધન મારણ	૨૨૫
ભોરથુથાતું શોધન	૨૨૫
અખરખતું શોધન મારણ	૨૨૬
સુરમા વગેરેતું શોધન મારણ	૨૨૬
મનશિલતું શોધન	૨૨૭
હરતાલતું શોધન	૨૨૭
ખાપરિયાતું શોધન મારણ	૨૨૭
હીરાની ભસ્મ	૨૨૭

(૧૭)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મણિ મોતી વગેરેનું શોધન મારણુ	૨૨૭
શિલાજિતનું શોધન	૨૨૮
મંડૂર કલ્પના	૨૨૮
ક્ષાર કાઢવાની રીત	૨૨૮
ગંધકતું શોધન	૨૨૯
પારદ ભસ્મ	૧૨૯
નેપાળાનું શોધન	૨૨૯
વછનાગનું શોધન	૨૩૦

ઔષધ યોજના	૨૩૦
નેત્ર કર્મ પ્રકાર	૨૩૦
સેક	૨૩૦
આશ્રોતન	૨૩૦
પિંડી	૨૩૧
બિડાલક	૨૩૧
તર્પણ	૨૩૧
પુટપાક	૨૩૨
અંજન	૨૩૨
રેચન વિધિ	૨૩૩
વમન વિધિ	૨૩૭
લેપ વિધાન	૨૪૦
રસાયન સંબંધી ઉપયોગી માહિતી	૨૪૦

પરમજૈનાચાર્યશ્રીશ્રીકંઠસૂરિવિરચિતો.

હિતોપદેશ:

મંગલમ્.

નત્વા મુનીનામૃષમં દયાલું તીર્થકરં શ્રીવૃષમં ગુણાહ્યમ્ ।
હિતાય રુગ્મિઃ પરિપીડિતાનાં હિતોપદેશં કથયામિ કંચિત્ ॥ ૧ ॥

મુનિઓને વિષે શ્રેષ્ઠ તથા દયાળુ અને ગુણુકરીને સંપન્ન એવા આદિ તીર્થકર શ્રીવૃષભદેવને પ્રણામ કરીને, રોગોપડે કરીને ચારે તરફથી પીડાતા લોકોના હિતને અર્થે થોડોક હિતોપદેશ કહું છું—હિતોપદેશ નામે અર્થ લખું છું.

રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર.

રોગાક્રાંતશરીરસ્ય સ્થાનાન્યઘૌ નિરીક્ષયેત્ ।
નાડીં મૂત્રં મલં જિહ્વાં શબ્દઃ સ્પર્શઃ સ્વરૂપદક્ ॥ ૨ ॥

જે માણસ રોગવાળો હોય તેના શરીરનાં આઠ સ્થાનની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તે આઠ સ્થાનનાં નામઃ—નાડી, મૂત્ર, મળ, જીભ, શબ્દ, સ્પર્શ, આકૃતિ અને નેત્ર.

નાડીથી શું માલમ પડે છે ?

વાતપિત્તકફં દ્વંદ્વં રસં રક્તં ત્રિદોષજમ્ ।
સાધ્યાસાધ્યવિવેકં તુ પૂર્વે નાડી પ્રકાશતે ॥ ૩ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ, પિત્તકફ, રસ, રક્ત, ત્રણે દોષ એકઠા મળવાથી થયેલો વિકાર તથા રોગી બચશે કે નહિ બચે, એ સઘળું નાડીજ્ઞાનથી પ્રથમથીજ માલમ પડે છે.

(૨)

કોની નાડી ન જોવી.

સઘઃ જ્ઞાતસ્ય મુક્તસ્ય તથા સ્નેહાવગાહિનઃ ।

ક્ષુત્તૃષાર્તસ્ય સુત્તસ્ય સમ્યક્કાઢી ન બુઢ્યતે ॥ ૪ ॥

જે માણસે તરતજ સ્નાન કર્યું હોય, લોજન કર્યું હોય, તેલ ચોળ્યું હોય, ભૂખ્યો હોય, તરસ્યો હોય અને ઉઘેલો હોય, તેની નાડી ઉપરથી બરોબર રોગની પરીક્ષા થઈ શકતી નથી.

નાડીજ્ઞાન શી રીતે મેળવવું.

શાસ્ત્રેણ સંપ્રદાયેન તથા સ્વાનુભવેન વૈ ।

પરીક્ષેદ્વલવજ્ઞાસાવખ્યાસાદેવ જાયતે ॥ ૫ ॥

નાડીનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારે નાડી જ્ઞાન સમજાવનારાં શાસ્ત્ર ભણવાં, વૈદ્યલોકોનો નાડી જોવાનો સંપ્રદાય તેમની પાસેથી શીખવો અને જાતે ઘણાક રોગીઓની નાડી જોઈને સારી રીતે પરીક્ષા કરવી; કેમકે નાડીનું જ્ઞાન આવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

નાડી શાનું જ્ઞાન કરે છે.

નાનારૂપાશ્ચ યે રોગા નાનામેદાઃ પૃથગ્વિધાઃ ।

પ્રકાશયંતિ તાન્ સર્વાન્ નામમેદૈઃ પૃથક્સ્થિતાઃ ॥ ૬ ॥

વળી નાના પ્રકારના તથા અનેક લેહવાળા જે જુદા જુદા રોગ શરીરમાં રહેલા છે. તે સર્વને નાડીઓ બતાવી આપે છે. એ નાડીઓ શરીરમાં જુદાં જુદાં સ્થાનમાં રહેલી છે તથા તેમનાં જુદાં જુદાં નામ પણ છે.

નાડી પરીક્ષાનું સ્થાન.

હસ્તાંગુષ્ઠપ્રદેશે તુ મણિબંધસ્ય ચોપરિ ।

અંગુલ્યાઃ સ્પર્શમાત્રેણ જ્ઞાયંતે ચ ગુણાગુણાઃ ૭

(જમણા) હાથના કાંડાની ઉપર અંગૂઠાના મૂળ આંગળ આંગળીનો સ્પર્શ કરી જોવાથી ગુણ તથા દોષ જાણવામાં આવે છે.

(૩)

यथा करे गले तद्वत् वाम हस्ते तथैव च ।

तद्वद्દોષં વિજાનીયાન્નિર્વિશંકં વિચક્ષણઃ ॥ ૮ ॥

જેવી રીતે (જમણા) હાથ ઉપર નાડી જોવામાં આવે છે તેવીજ રીતે ગળા ઉપર અને ડાબા હાથ ઉપર પણ નાડી જોધને ચતુર વૈદે નિઃશંકપણે દોષને ઓળખવો.

दक्षिणे च तथा वामे पादयोर्गुल्फ मूलयोः ।

અધોગતં તથા રોગં યથા નાડી પ્રચક્ષતે ॥ ૯ ॥

વળી જમણા તથા ડાબા પગ ઉપર ઘુંટીના મૂળ આગળ નાડી તપાસવી; કેમકે ત્યાં આગળની નાડી શરીરના નીચેના ભાગમાં રહેલા રોગને બતાવી આપે છે.

दक्षिणे च तथा वामे गरिष्ठा नाडिका तु या ।

સા નાડી છુમ્બયોઃ કુક્ષ્યોર્યકૃત્લીલાદિબોધિની ॥ ૧૦ ॥

શરીરમાં જમણે પાસે તથા ડાબે પાસે જે મોટી નાડી છે, તે નાડી બન્ને કૂખોમાં રહેલા યકૃત અને પ્લીહા નામના આશયોમાં થયેલા રોગને જણાવી આપે છે.

जिह्वा कंठस्तथा तालुः चक्षुः कर्णस्तथैव च ।

નાસા લલાટકકુદી બ્રહ્મરંધ્રે ચ યે સ્થિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

તેમજ જીભ, કંઠ, તાળુ, નેત્ર, કાન, નાક, કપાળ, ખભા, અને બ્રહ્મરંધ્ર આગળ જે જે નાડીઓ રહેલી છે, તે નાડીઓ તે તે સ્થાનમાંના દોષોને જણાવે છે.

समाना भ्रममाणा या नाभ्यंतर्मंडलस्थितान् ।

ચક્રવત્નાડિકા રોગાન્ બોધિની સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૨ ॥

જે નાડી નાભિમાં રહીને ત્યાં આગળ ચક્રની પેઠે સમાન રીતે ફર્યા કરે છે, તે નાડી નાભિમંડળમાં રહેલા રોગોનો બોધ કરે છે, તેથી તેને બોધિની નાડી કહે છે.

ऊर्ध्वाधोस्फुरणं तस्या नाभेरूर्ध्वमधोगतान् ।

બોધિની છુદરાન્ સર્વોસ્તથૈવાશો ભગંદરાન્ ॥ ૧૩ ॥

એ બોધિની નાડી ઉપર નીચે ધડકતી જણાય છે. અને

(૪)

તેથી નાભિની ઉપરના તથા નીચેના સ્થાનમાં થયેલા રોગોને, સઘળા પ્રકારના ઉદરના રોગોને, અર્શને ભગંદર રોગોને જણાવી આપે છે.

નાડીનાં નામ.

સ્નાયુર્નાડી નિશા હિંસા ધમની ધારિણી ધરા ।

તંતુકી જીવિતજ્ઞાચ શબ્દાઃપર્યાય વાચકાઃ ॥ ૧૪ ॥

એ નાડીઓનાં નામઃ—સ્નાયુ, નાડી, નિશા, હિંસા, ધમની, ધારિણી, ધરા, તંતુકી, જીવિતજ્ઞા, એવા શબ્દો તે નાડીના સમાન અર્થવાળા છે.

નાડીઓનાં સૂક્ષ્મ છિદ્રો.

આસાં ચ સૂક્ષ્મ સુષિરાણિ શતાનિ સત્ત

સ્યુસ્તાનિયૈ રસ કૃદન્નરસં વહન્તિ ।

આપ્યાયતે વપુરિદં હિ નૃણામમીષા-

મંભઃસ્રવદ્ગિરિવ સિંધુશતૈઃ સમુદ્રઃ ॥ ૧૫ ॥

ઉપર કહેલી નાડીઓમાંથી ખીણ અનેક ઝીણી ઝીણી નાડીઓ નીકળેલી છે, અને તેનાં બધાં મળીને ઝીણાં ઝીણાં સાતસો છિદ્રો છે. એ છિદ્રોમાં થઈને તે નાડીઓ નિરંતર અન્નના રસનું વહન કરે છે. જેમ સેંકડો નદીઓમાં થઈને જે પાણી વહે છે તે વડે સમુદ્રનું પોષણ થાય છે, તેમ આ નાડીઓમાં જે અન્નરસ વહે છે તે વડે સઘળાં મનુષ્યોનાં શરીરનું પોષણ થાય છે.

ચોવીશ મુખ્ય નાડીઓ.

નાભેરધઃપ્રસૂતયો દશયાન્ત્યધસ્થા-

દૂર્ધ્વ ગતાઃ પ્રસૂતયો દશ તદ્વદેવ ।

દ્વે દ્વે શિરે પ્રવિતતે વદને ચ તિર્યક્

નાઙ્યશ્ચતુષ્ક મથ વિંશતિરત્ર કાયે ॥ ૧૬ ॥

દશ નાડીઓ નાભિથી નીચેની બાજુએ નીચેના અવયવોમાં રહેલી છે, અને તેજ પ્રમાણે દશ નાડીઓ નાભિથી ઉપરની બાજુએ ગયેલી છે. વળી બે બે નાડીઓ મુખ ઉપરના ભાગમાં

(૫)

આસપાસ ફેલાયલી છે, એવી રીતે મનુષ્યના શરીરમાં ચોવીશ નાડીઓ છે.

એ નાડીઓનું કામ.

દ્વાદશમિર્ઘિગુણાભિરમીભિર્વ્યાપ્તમિદં નૃશરીરમશેષમ્ ।

આભિરમી કફપિત્તસમીરાસ્તે વપુષિ પ્રસરંતિ શિરાભિઃ ॥ ૧૭ ॥

એ ચોવીશ નાડીઓવડે આખું માણસનું શરીર વ્યાપ્ત થયેલું છે. અને એ નાડીઓવાટે શરીરમાં કફ, પિત્ત, અને વાયુ પ્રસરે છે.

આપાદતઃ પ્રભૃતિ ગાત્રમશેષ મેષ-

મામસ્તકાદપિ ચ નાભિભુષસ્તુ તેન ।

પતન્મૃદંગ ઇવ ચર્મચયેન સમ્યક્

બદ્ધં નૃણામિતિ શિરાશતસપ્તકેન ॥ ૧૮ ॥

પગથી માંડીને તે આખા શરીરમાં અને માથાથી માંડીને તે નાભિસુધી, જેમ મૃદંગ આમડાની દોરીઓવડે બાંધેલી હોય છે તેમ, સાતસો નાડીઓવડે મનુષ્યનું શરીર ગુંથાયેલું છે.

નાડી જોવાની રીત.

ધૃત્વા વામેન હસ્તેન ચલધિ સયુજો (?) કુર્પરં રોગિ જંતો-

રન્યેના લભ્ય વૈદ્યઃ કલયતિ ધમનીમંગુલીનાં ત્રયેણ ।

વામે હસ્તેંગનાનાં યદિ ચ તદપરે હસ્તકે પૂરુષાણાં

મૂર્લેગુષ્ઠસ્ય દ્વૈતીમિવ સુક્ષ્મસુખં દેહગં તદ્વદંતીમ્ ॥ ૧૯ ॥

વૈદ્યે પ્રથમ રોગી પાસે જઈ સ્થિર થઈને પોતાના ડાબા હાથવડે રોગી મનુષ્યની કોણીને ધારણ કરવી અને જમણા હાથવડે અંગૂઠાના મૂળ આગળ નાડી ઉપર ત્રણ આંગળીઓ મૂકવી. સ્ત્રીઓની નાડી ડાબા હાથપર જોવી અને પુરૂષની નાડી જમણા હાથપર જોવી. એ નાડી અંગૂઠાના મૂળ આગળ રહેલી છે. અને શરીરમાં રહેલું સુખ કે દુઃખ કહેનારી દ્વૈતી હોય તેવી તે છે.

(૬)

વાતાદિ નાડીનાં સ્થાન.

અંગુષ્ઠ મૂળે યા નાડી સ્વસ્થા ચલતિ સૌખ્યદા
પિત્તલા તર્જનીસ્થાને મધ્યમાયાં કફસ્તથા ।

તદ્દક્ષિણગ્ધરૈર્જેયો ડનામિકાર્યા પ્રમંજનઃ

મૂળે મધ્યે તથા ચાંતે નાડી ધત્તે ત્રિધા ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

રોગીના અંગુઠાના મૂળ આગળ જે નાડી સ્વસ્થપણે ચાલતી હોય તે સુખ આપનારી જાણવી. જે તે નાડીનો ધડકારો તર્જની (અંગૂઠા પાસેની) આંગળીની નીચે માલમ પડતો હોય તો તેને પિત્તની નાડી જાણવી. જે મધ્યમા વચલીની નીચે માલમ પડતો હોય તો કફની નાડી જાણવી; તેમજ જે અનામિકા (છેલ્લી આંગળીના પહેલાંની નીચે ધડકારો માલમ પડતો હોય તો તેને વાયુની નાડી જાણવી. એ પ્રમાણે નાડી પોતાના મૂળ આગળ, મધ્યમાં, અને છેડા આગળ, ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રકારની ગતિઓને ધારણ કરે છે.

આદૌ ચ વહતે પિત્તં મધ્યે શ્લેષ્મા તથૈવ ચ ।

અન્તે પ્રમંજનઃ પ્રોક્તો જ્ઞાતવ્યં ચ ચિકિત્સકૈઃ ॥ ૨૧ ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્રણ સ્થાનમાં અનુક્રમે પિત્ત, કફ, અને વાતની નાડી જાણવી; એનું કારણ એવું છે કે, નાડીમાં પ્રથમ પિત્ત વહેછે, મધ્યમાં કફ વહે છે, અને વાયુ છેવટે વહેછે, એમ કહેલું છે. અને એ ઉપરથી વૈદ્યોએ નાડીમાં વાતાદિ દોષનાં સ્થાન જાણી લેવાં.

નાકમાંની નાડીની પરીક્ષા.

ઈંડા વાતે ચ વિજ્ઞેયા પિંગલા પિત્તલા તથા ॥

સુષુપ્ત્તાં શ્લેષ્મલા ચૈવ ત્રયં ચાદૌ નિરીક્ષયેત્ ॥ ૨૨ ॥

રોગીના શરીરમાં વાતાદિ દોષમાંથી કયો દોષ બળવાન છે તે જેમ હાથમાંની નાડીથી માલમ પડે છે, તેમ નાકમાં વહેન કરતી ઇંડા, પિંગળા, અને સુષુપ્ત્તા ઉપરથી પણ માલમ પડે છે. ડાબા નસકોરામાંથી પવન વહેતો હોય ત્યારે ઇંડાનાડી

(૭)

વહેછે, એમ કહેવાય છે; જમણા નસકોરામાંથી પવન વહેતો હોય ત્યારે પિંગળાનાડી વહે છે, એમ કહેવાય છે; અને બન્નેમાંથી સરખી રીતે પવન વહેતો હોય ત્યારે સુષુમ્ણાનાડી વહે છે, એમ કહેવાય છે. જો ધડાનાડી વહેતી હોય તો વાયુ પ્રબળ છે એમ જાણવું; જો પિંગલા વહેતી હોય તો પિત્ત પ્રબળ છે, એમ જાણવું; અને જો સુષુમ્ણા વહેતી હોય તો કફ પ્રબળ છે, એમ જાણવું. વૈદ્યે હાથની નાડી જોતા પેહેલાં નાકની આ ત્રણ નાડી પણ પ્રથમ જોવી જોઈએ.

નાડીની ગતિના પ્રકાર.

વાતાઘ્ર્ન ગતિર્નાડી ચપલા પિત્તવાહિની ।

સ્થિરા શ્લેષ્મવતી પ્રોક્તા સર્વલિંગા ચ સર્વગા ॥ ૨૩ ॥

વાયુની નાડીની ગતિ વાંકી હોય છે; પિત્તની નાડી ઘણી ત્વરાથી વેહેતી હોય છે; કફની નાડી સ્થિરપણે વેહેનારી હોય છે, અને ત્રણે દોષ સામટા કોખ્યા હોય ત્યારે નાડી પણ બધાં ચિન્હવાળી થાય છે;—એટલે ક્ષણમાં વાંકી, ક્ષણમાં ત્વરાવાળી અને ક્ષણમાં સ્થિર, એવી થાય છે.

વાતાદિક નાડીનો કાળ.

પ્રાતઃ શ્લેષ્મવતી નાડી મધ્યાન્હે ચાપિ પૈત્તિકી ।

સાયાન્હે વાતુકી જ્ઞેયા પુનઃ પિત્તં નિશાર્દકે ॥ ૨૪ ॥

પ્રાતઃકાળમાં કફયુક્ત નાડી વહેછે; મધ્યાન્હે પિત્તયુક્ત નાડી વહે છે; સાયંકાળે વાતયુક્ત નાડી વહે છે; અને મધ્યરાત્રે ફરીને પિત્તયુક્ત નાડી વહેવા માંડે છે.

एक दोषे समा नाडी द्विदोषे शिघ्रवाहिनी ।

त्रिदोषे चपला नाडी सामे पित्ते विचिन्तयेत् ॥ ૨૫ ॥

જો એકજ દોષનો પ્રકોપ હોય તો નાડી સમાન ગતિથી ચાલે છે; જો દોષનો કોપ હોય તો નાડી ઉતાવળે વહન કરે છે; તથા ત્રણ દોષનો કોપ હોય તો નાડી ચપળ હોય છે. જો પિત્ત આમયુક્ત હોય તો પણ નાડી ચપળ હોય છે એમ જાણવું.

(૮)

નાડીમાં વાતાદિકનાં સ્થાન વિષે મતભેદ.

મરુત્કોપે ચ ધમની પ્રવ્યક્તા તર્જનીતલે ।

પિત્તકોપે મધ્યમાયામનામિક્યાં કફે તથા ॥ ૨૬ ॥

કેટલાક આચાર્યોનો મત એવો છે કે, વાયુના કોપથી નાડી તર્જની આંગળીની નીચે ધડકે છે; પિત્તના કોપથી મધ્યમા નીચે ધડકે છે; અને કફના કોપથી અનામિકાની નીચે ધડકે છે.

તર્જની મધ્યમામધ્યે વાતપિત્તાધિકસ્ફુટા

અનામિકાયાં તર્જન્યાં વ્યક્તા વાતકફે ભવેત્ ।

મધ્યમાનામિકામધ્યે સ્ફુટા પિત્તકફાધિકે

અંગુલિત્રિતયસ્થાપિ પ્રવ્યક્તા સન્નિપાતતઃ ॥ ૨૭ ॥

વળી જો તર્જની તથા મધ્યમાની વચ્ચેનાં નાડી ધડકતી માલમ પડતી હોય તો વાત પિત્ત બન્ને દોષ કોપ્યા છે એમ જાણવું; જો અનામિકા અને તર્જની નીચે નાડી નાડી ધડકતી હોય તો વાત કફ બન્ને દોષનો કોપ જાણવો; મધ્યમા અને અનામિકાની વચ્ચે નાડી ધડકતી હોય તો પિત્તકફ બે દોષ કોપેલા જાણવા; પણ જો ત્રણે આંગળીની નીચે સરખો ધડકારો હોય તો સન્નિપાત એટલે ત્રણે દોષનો કોપ જાણવો.

નાડીની ગતિનાં ઉપમાન.

નાડી ધત્તે મરુત્કોપાજ્જલૌકાસર્પયોર્ગતિમ્

કુર્લિંગકાકમંદૂકગતિં પિત્તપ્રકોપતઃ ।

હંસપારાવતગતિં ધત્તે શ્લેષ્મપ્રકોપતઃ

લાવતિસિરવત્તિર્યગ્ગમનં સન્નિપાતતઃ ॥ ૨૯ ॥

વાત દોષના કોપથી નાડીની ગતિ જળો તથા સર્પની પેઠે વાંકી અને ત્વરાવાળી હોય છે; તેમજ પિત્તના કોપથી કુલિંગ (એક જાતની ચકલી), કાગડો, કે દેડકો, એમાંથી કોઈના જેવી નાડીની ગતિ હોય છે, એટલે નાડી થેકડા ભારતી ચાલે છે; કફના પ્રકોપથી નાડી હંસ અને કબુતરની પેઠે ધીમી ધીમી ચાલે છે, તથા સન્નિપાતથી નાડી લાવરાં અને તેતરની પેઠે ત્રાંસી ચાલે છે.

(૬)

દ્વિદોષ કોપમાં નાડીની ગતિ.

કદાચિન્મંદગમના કદાચિદ્વેગવાહિની ।

દ્વિદોષકોપતો જ્ઞેયા હન્તિ ચ સ્થાનવિચ્ચુતા ॥ ૨૯ ॥

જે નાડી કોઇ વાર ધીમી ધીમી ચાલે અને કોઇ વાર ઉતાવળી ચાલે, તેને બે દોષનો કોપ બતાવનારી નાડી સમજવી. જ્યારે નાડી પોતાના સ્થાનથી પડી જાય એટલે જે જગ્યાએ નાડી ધડકવી બેઠાંએ તે સ્થાને ધડકે નહિ, ત્યારે તે નાડી પ્રાણુ-ધાતક બાણવી.

વાતપિત્તની નાડી.

મુહુઃ સર્પગતિર્નાડી મુહુર્મેકગતિસ્તથા ।

વાતપિત્તદ્વયોર્મૂતાં ભાષંતે તદ્વિશારદાઃ ॥ ૩૦ ॥

જે નાડી વારંવાર સર્પની ગતિથી (વાંકી) ચાલે અને વારં-વાર દેડકાની ગતિથી (કૂદતી) ચાલે, તેને નાડી જ્ઞાનમાં પ્રવીણુ વૈદ્યો વાતપિત્ત બે દોષથી ઉપજેલી કહે છે.

વાતકફની નાડી.

મુજંગાદિગતિર્નાડી રાજહંસગતિઃ પુનઃ ।

વાતશ્લેષ્મવતીમાહુવૈદ્યશાસ્ત્રવિશારદાઃ ॥ ૩૧ ॥

જે નાડી ઘડીમાં સર્પ વગેરેની ગતિવાળી (વક્ર) હોય તેમ ઘડીમાં વળી હંસની ગતિવાળી (ધીમી) થઈ જતી હોય, તેને વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પ્રવીણુ વૈદ્યો વાતકફની નાડી કહે છે.

પિત્તકફની નાડી.

યા ચ મેકગતિર્નાડી યા ચ હંસગતિસ્તથા ।

પિત્તશ્લેષ્મવતીમાહુ સ્તાંનાડીં મિષગુત્તમાઃ ॥ ૩૨ ॥

જે નાડી ક્ષણમાં દેડકાની પેઠે કૂદકારા મારીને વહેતી હોય તથા ક્ષણમાં હંસની પેઠે ધીમી પડી જતી હોય તે નાડીને ઉત્તમ વૈદ્યો પિત્તશ્લેષ્મની નાડી કહે છે.

(૧૦)

સન્નિપાતની નાડી.

સર્પાદિલાવકાદીનાં હંસાદીનાં ચ વિમ્પ્રતિ ।

ગમનં સન્નિપાતાનાં ધમની રોગસૂચિકા ॥ ૩૩ ॥

જે નાડી ક્ષણમાં સાપ વગેરેની પેઠે વાંકી, લાવરાં વગેરેની પેઠે ત્રાંસી, અને હંસ વગેરેની પેઠે ધીમી (તેમજ દેડકા વગેરેની પેઠે કૂદતી) ચાલતી હોય, તે નાડી સન્નિપાતના રોગને સૂચવનારી બાણવી.

સમા સૂક્ષ્મા સ્થિરા મંદા નાડી સહજવાતજા ।

સ્થૂલા ચ કઠિના શીઘ્રા સ્પંદતે તીવ્રમાતપે ॥ ૩૪ ॥

સહજ વાયુની નાડી સમાન, સૂક્ષ્મ, સ્થિર અને મંદ હોય છે પણ જો શરીરમાં તાપ હોય તો તે નાડી સ્થૂલ અને કઠણુ હોય છે તથા ઘણા વેગથી ધડકે છે.

મહાવેગા યદા નાડી વહતે તંતુસન્નિમા ।

ઘાતાધિક્યં ચ વિજ્ઞેયમુષ્ણા પિત્તસમીરણમ્ ॥ ૩૫ ॥

જો નાડી ઘણા વેગવાળી હોય તથાપિ તાંતણુ સરખી બારીક વહેતી હોય તો તે રોગીને વાયુની અધિકતા બાણવી; પણ વેગવાળી અને બારીક છતાં પણ જો તે ગરમ હોય તો તે રોગીને વાતપિત્તની અધિકતા બાણવી.

ઘાતનાડી પ્રગલ્મા ચ વહતે કફ સંયુતા ।

કફમૃત્તેન વાતશ્ચ વાતશ્લેષ્મા તદુચ્ચતે ॥ ૩૬ ॥

જ્યારે વાયુનાં લક્ષણવાળી નાડી કફથી યુક્ત હોય ત્યારે તે ભારે હોઈને વહેછે; તે વખતે કફને ધારણ કરનાર વાયુ નાડીમાં વહેછે, એમ બાણવું તથા તે રોગીને રોગ વાત કફનો છે એમ સમજવું.

અત્યુગ્રા વા મહાવેગા નાડી પિત્તસમુદ્ભવા ।

પિત્તશ્લેષ્મં વિજાનીયાદ્યદા સા મૃદુચારિણી ॥ ૩૭ ॥

જ્યારે નાડી અતિશય ઉગ્ર હોય (તેને ધડકારે જબરે હોય) અને વેગ પણ ઘણોજ હોય, ત્યારે તે નાડીને પિત્તની સમ-

(૧૧)

જવી; જો તેમ છતાં પણ તે નાડી ધીમે ધીમે ચાલતી હોય તો તેને પિત્તકફની સમજવી.

ક્ષણે શીતા ક્ષણે ઉષ્ણા ક્ષણે રિક્તા ક્ષણે મૃતા ।

ઈદ્રશા વહતે નાડી સન્નિપાતં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૩૮ ॥

જે નાડી ક્ષણમાં ઠંડી પડી જતી હોય અને ક્ષણમાં ગરમ થઈને વહેતી હોય, તેમજ જે ક્ષણમાં ખાલી સરખી અને ક્ષણમાં ભરેલી સરખી વહેતી હોય; એવી નાડીને સન્નિપાતની નાડી કહેવી.

વાતરકતની નાડી.

યા ચ સર્પગતિર્નાડી યા ચ મૂષકગામિની ।

યાતિ મંદા ચ સૂક્ષ્મા ચ વાતરકે વિદુર્બુધાઃ ॥ ૩૯ ॥

જે નાડી સાપની પેઠે વાંકી ચાલતી હોય તથા જે ઉંદરની પેઠે ઉતાવળી ચાલતી હોય, તેમજ જે મંદ એટલે જોર વગરની હોય તથા ઝીણી હોય, તેને ડાહ્યા પુરૂષો વાતરકતની નાડી કહે છે. મતલબ કે એ રોગીના શરીરમાં વાયુ તથા લોહીના બિગાડથી ઉપદ્રવ થયો છે, એમ જાણવું.

સોષ્ણાતિવેગા ગહના સ્ફુરણે વૃશ્ચિકોપમા ।

મૂત્રકુચ્છં પ્રમેહં ચ વિસ્ફોટાદીન્નિર્દર્શિની ॥ ૪૦ ॥

જે નાડી અતિશય ઉજ્જ, અતિ વેગવાળી, તથા અતિ ગહન હોય, તેમજ જેનો ધડકારો વીંછીના આંકડાની પેઠે તડ તડ તડ થયા કરતો હોય, તો તે નાડી મૂત્રકુચ્છ, પ્રમેહ, અને વિસ્ફોટક, વગેરે રોગોને ઓળખાવનારી જાણવી.

કામજ્વરે ભયે શોકે ઉપસર્ગેપ્યજીર્ણકૈઃ ।

નાડી મૂર્ઙ્ગાગતિ કુર્યાત્ જ્ઞાતવ્યં ચ ચિકીત્સકૈઃ ॥ ૪૧ ॥

કામ સંબંધી તાવમાં, ભયમાં, શોકમાં, ભૂત વગેરેના વળગાડમાં અને અજીર્ણમાં નાડી મૂર્છા પામતી પામતી ગતિ કરે છે; અર્થાત્ નાડી ક્ષણમાં છેક નાશ પામ્યા જેવી થઈ જાય અને વળી વેગથી ગતિ કરતી માલમ પડે છે, એમ વૈદ્યોએ જાણવું.

(૧૨)

मध्ये ज्वरं वहन्नाडी यदि तप्ता भवेद्भुवम् ।

तदा तेषां मनुष्याणां रुधिरे प्रेरितोऽनिलः ॥ ૪૨ ॥

જ્યારે જ્વરવાળા રોગીને જ્વરના મધ્યમાં નાડી ઉબ્બી પડેતી હોય, ત્યારે તે રોગીના લોહીમાં વાયુ મિશ્ર થયે છે એમ સમજવું.

शरीरं शीतलं यस्य नाडी उष्णा यदा भवेत् ।

चिकेत्सકેન જ્ઞાતવ્યં શરીરેતર્મલજ્વરઃ ॥ ૪૩ ॥

જે માણસનું શરીર ઠંડું હોય અને તેની નાડી ગરમ હોય, તો તે માણસના શરીરમાં મળ જ્વર છે, એમ વૈદે જાણવું.

चपला सरला दीर्घा शीघ्रा पित्तज्वरे वहेत् ।

स्फंदते शीघ्रमान्यात् मलाजीर्णे प्रकीर्तिता ॥ ૪૪ ॥

જે નાડી ચપળ, સીધી, લાંબી, અને ઉતાવળી માલમ પડતી હોય, તો તે નાડી પિત્તજ્વરની જાણવી; પણ જે નાડી ધડકતી હોય અને એકાએક વચમાં અટકી જાય, વળી ધડકે અને અટકે, એમ ચાલતી હોય, ત્યારે તે રોગીના મળ પકવ થયા નથી, એમ જાણવું.

ज्वरप्रकोपे धमनी सोष्णा वेगवती वहेत् ।

मंदवेगा किंचिदूष्णा नाडी जीर्णज्वरे वहेत् ॥ ૪૫ ॥

૪૫ તાવવાળાની નાડી ગરમ તથા વેગવાળી વહે છે તથા જીર્ણ જ્વરવાળાની નાડીનો વેગ મંદ હોય છે તથા તે થોડીક ગરમ હોય છે.

कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिंताभयास्तुता ।

मंदाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मंदतरा भवेत् ॥ ૪૬ ॥

કામ તથા ક્રોધના વિકારવાળા માણસની નાડી વેગથી વહે છે; ચિંતા અને ભયથી વ્યાપ્ત થયેલા માણસની નાડી ક્ષીણ થઈને ટૂંકી ગયા જેવી હોય છે; તેમજ જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તથા જેનો ધાતુ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, તેની નાડી તેથી પણ વધારે ધીમી ચાલે છે.

(૧૩)

અસ્ફૂર્ણા ભવેત્કોણા ગુર્વી સામા ગરીયસી ।

લઘ્વી વહતિ દિશ્તાગ્નેસ્તથા વેગવતી ભવેત્ ॥ ૪૭ ॥

જે માણસના શરીરમાં લોહીનો ભરાવો હોય, તેની નાડી લગાર લગાર ગરમ તથા ભારે હોય છે; આમવાળાની નાડી વધારે ભારે હોય છે; જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત હોય તેવા માણસની નાડી હલકી, તથા વેગથી વહે છે.

સુખિતસ્ય સ્થિરા જ્ઞેયા તથા બલવતી મતા ।

ચપલા ક્ષુધિતસ્ય, સ્યાત્તૃપ્તસ્ય વહતિ સ્થિરા ॥ ૪૮ ॥

જે માણસ સ્વસ્થ એટલે નીરોગી હોય તેની નાડી સ્થિર અને બળવાન હોય છે; ભૂખ્યા માણસની નાડી ચપળ હોય છે; તથા તૃપ્ત માણસની નાડી સ્થિર હોય છે.

અસાધ્ય નાડીનાં લક્ષણા.

વાતં પિત્તં કફં ચૈવ યસ્યૈકત્ર સમાશ્રયેત્ ।

તસ્ય મૃત્યું વિજાનીયાદિત્યેવં નાડીલક્ષણમ્ ॥ ૪૯ ॥

જે માણસની નાડીમાં વાત, પિત્ત અને કફનાં લક્ષણો એકઠાં જાણાતાં હોય, તે માણસનું મૃત્યુ થવાનું છે એમ તેની નાડીની ગતિના લક્ષણ પરથી જાણવું.

સ્કંધે ચ સ્ફુરતે નિત્યં પુનર્ગચ્છતિ ચાંગુલિમ્ ।

અસાધ્યા સા વિનિર્દિષ્ટા નાડી દૂરેણ વર્જયેત્ ॥ ૫૦ ॥

જે માણસની નાડી ઘણા વખત સુધી ખભા ઉપર ધડકતી હોય અને વળી એકાએક આંગળી ઉપર જતી રહેતી હોય, તો તે નાડીને અસાધ્ય કહેલી છે; માટે તેવી નાડીવાળા રોગીની આશા છોડી દેવી.

મુખે નાડી વહેદ્યસ્ય ગ્રાણે ચૈવ ન દૃશ્યતે ।

તસ્ય મૃત્યું વિજાનીયાત્સ ગચ્છેદ્યમસાદનમ્ ॥ ૫૧ ॥

જે માણસની નાડી (શ્વાસ નાડી) મુખથી વહેતી હોય અને નાકમાંથી ન વેહેતી હોય, તો તેનું મૃત્યુ જાણવું; એવો માણસ યમપુરીમાં જશે એમ સમજવું.

(૧૪)

ક્ષીણા યંડા તથા વ્યંગા કુટિલા કૂરવેગિની ।

વિસ્પષ્ટા કરપાદેષુ સા નાડી પ્રાણઘાતિની ॥ ૫૨ ॥

જે નાડી બન્ને હાથ તથા બન્ને પગ ઉપર ક્ષીણુ, તૂટેલી, અનિયમિત, વાંકી, અને કૂર વેગવાળી માલમ પડે, તો તે નાડીને પ્રાણુઘાત કરનારી સમજવી. —

સ્થિત્વા સ્થિત્વા ચલતિ યા સા સ્મૃતા પ્રાણનાશિની ।

અતિક્ષીણા ચ શીતા ચ જીવિતં હન્યસંશયમ્ ॥ ૫૩ ॥

જે નાડી અટકી અટકીને ચાલતી હોય, તેને પ્રાણુનો નાશ કરનારી જાણવી; જે નાડી અતિશય ક્ષીણુ થઈ ગયેલી તથા ઠંડી હોય તે પણ જરૂર જીવિતનો નાશ કરે છે.

યદિ વિસ્ફુરતે નિત્યં પુનર્લઘુ ગતાંગુલૌ ।

અસાધ્યા સા વિનિર્દિષ્ટા નાડીં ધીરો વિવર્જयेत् ॥ ૫૪ ॥

જે નાડી પોતાના સ્થાનપર વૈધની આંગળીની નીચે વારંવાર ધડકતી હોય તથા વારંવાર ધીમી પડી જતી હોય, તો તે નાડીને અસાધ્ય જાણીને ડાહ્યા પુરૂષે તજી દેવી.

યા તુચ્છકા સ્થિરાત્યંતં યાત્યંતં માંસવાહિની ।

યા ચ સૂક્ષ્મા ચ વક્રા ચ તામસાધ્યાં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૫૫ ॥

જે નાડી અત્યંત તુચ્છ હોય, એટલે તેના ઉપર આંગળી મૂકતાં વાંત સહસા અદર્શ થઈ જતી હોય, વળી તે સ્થિર ગતિથી ગમન કરતી હોય, મંદ મંદ ચાલતી હોય, વળી માંસવાહિની હોય એટલે અત્યંત ઊંડાણમાં વહેતી હોય, જે સૂક્ષ્મ તાંતણાની પેઠે વહેતી હોય, અને જે વાંકી ગતિથી ચાલતી હોય તે નાડીને વૈદ્યો અસાધ્ય કહે છે.

નિષ્પંદાન્નાડીકા હીના શાસ્ત્રાપલ્લવશીતલા ।

ત્યજેત્ રોગિણં વૈદ્યો યમદંડાંકિતાત્મકમ્ ॥ ૫૬ ॥

જે રોગીની નાડીનો ધડકારો બંધ પડી ગયો હોય તથા જેના હાથ અને પગ અને આંગળી ટાઢી પડી ગઈ હોય તે રોગીને યમદંડથી અંકિત થયેલો માનીને વૈદ્યે તજી દેવો.

(૧૫)

અંગુષ્ઠમૂલતો બાહ્યે ઝ્યંગુલા યદિ નાડિકા ।

પ્રહરાર્ધાદ્વિમૃત્યુર્જાયતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૫૭ ॥

જો નાડી અંગૂઠાના મૂળ આગળથી બહાર ત્રણ આંગળ ઉપર ધડકતી હોય તો તે રોગી અડધા પહોર પછી મરે એમાં સંશય નથી.

સાર્ધઘંગુલતો બાહ્યં યદિ તિષ્ઠતિ નાડિકા ।

પ્રહરૈકાદ્વિમૃત્યુર્વિજાનીયાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૫૮ ॥

જો નાડી અંગૂઠાના મૂળ આગળથી અડી આંગળ ઉપર હોય તો તે રોગી એક પહોર પછી મરે એમ ચતુર વૈદે જાણવું.

ઘંગુલાદ્વાહ્યતો નાડી મધ્યે રેષાવલિર્યદા ।

સાર્ધ પ્રહરતો મૃત્યુરવશ્યં જાયતે નૃણામ્ ॥ ૫૯ ॥

જો નાડી અંગૂઠાના મૂળ આગળથી બે આંગળ ઉપર હોય અને તેની મધ્યે લીટી (તંતુ) ની પકિત માફક નાડી ધડકતી હોય તો તેનાં માણસનું મૃત્યુ દોઢ પહોર પછી જરૂર થાય છે.

મધ્યે રેષા સમા નાડી યદિ તિષ્ઠતિ નિશ્ચિતમ્ ।

તસ્યૈવ મરણં સત્યં પ્રહરત્રિતયાદ્વિહિઃ ॥ ૬૦ ॥

જો નાડી અંગૂઠાના મૂળ આગળથી (પોણા બે આંગળ ઉપર) મધ્યમાં લીટીની માફક નિશ્ચય ધડકતી હોય, તો તેનું મરણ ત્રણ પહોર પછી થાય છે એ સાચી વાત છે.

સાર્ધાંગુલગતા નાડી વક્રતાં યદિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રહરૈઃ પંચમિસ્તસ્ય મરણં નિર્દિશેદ્બુધઃ ॥ ૬૧ ॥

જો નાડી અંગૂઠાના મૂળ આગળથી દોઢ આંગળ ઉપર વાંકી થઈને રહેલી હોય (ધડકતી હોય) તો વિદ્વાન્ વૈદે તે રોગીનું મરણ પાંચ પહોર પછી થશે એમ કહેવું.

સપાદાંગુલતો નાડી સમા તિષ્ઠતિ નિશ્ચલા ।

ષડ્મિઃપ્રહરૈ મૃત્યુર્જ્યેયં તસ્ય વિચક્ષણૈઃ ॥ ૬૨ ॥

અંગૂઠાના મૂળથી સવા આંગળ છેટે જો નાડી સ્થિર થઈને રહેલી હોય તો વિચક્ષણ વૈદે તે રોગીનું મરણ છ પહોર પછી થશે એમ જાણવું.

(૧૬)

અંગુલાભ્યંતરે નાડી વક્રતાં યદિ તિષ્ઠતિ ।

મરણં તસ્ય જાનીયાત્સત્તમિઃ પ્રહરૈર્બુધઃ ॥ ૬૩ ॥

અંગૂઠાના મૂળથી એક આંગળ દૂર જો નાડી વાંકી થઈને રહેલી હોય તો ડાહ્યા માણસે તે રોગીનું મરણ સાત પહોર પછી બાણુવું.

અંગુલાભ્યંતરે નાડી મંદસ્પંદા સમા યદિ ।

અષ્ટમિઃ પ્રહરૈર્મૃત્યુ નિર્દિષ્ટં મુનિ પુંગવૈઃ ॥ ૬૪ ॥

જો નાડી અંગૂઠાના મૂળથી એક આંગળ અંદર હોય અને તે સમાન રીતે ધીમે ધીમે ધડકતી હોય તો તે રોગીનું મરણ વૈદ્યશાસ્ત્ર બાણુનાર શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ આઠ પ્રહર પછી થાય, એમ કહેલું છે.

અંગુલાભ્યંતરે નાડી શીતલા યદિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રહરૈર્નવમિસ્તસ્ય મરણં નિશ્ચિતં મતમ્ ॥ ૬૫ ॥

જો અંગૂઠાના મૂળથી એક આંગળની અંદર નાડી ઠંડી થઈને રહેલી હોય તો તે રોગીનું મરણ નવ પહોર પછી નિશ્ચય થાય.

પાદોનાંગુલમધ્યે ચેન્નાડી તિષ્ઠતિ ચંચલા ।

પ્રહરૈર્દશમિઃ પ્રોક્તા મૃત્યુસ્તસ્ય વિચક્ષણૈઃ ॥ ૬૬ ॥

જો અંગૂઠાના મૂળથી પોણા આંગળની મધ્યે નાડી ચંચળ વહેતી હોય તો ડાહ્યા પુરુષે તે માણસનું મરણ દશ પહોર પછી થશે એમ કહેલું છે.

પાદોનાંગુલમધ્યે ચેન્નાડી ચોળ્લા ચ જાયતે ।

પ્રહરૈ રુદ્રસંખ્યૈશ્ચ મૃત્યુસ્તસ્ય વિનિર્દિશેત્ ॥ ૬૭ ॥

જો અંગૂઠાના મૂળથી પોણા આંગળની મધ્યે નાડી ઉપજી વહેતી હોય તો તે માણસનું મૃત્યુ અગિઆર પહોરે થશે, એમ કહેલું.

પાદોનાંગુલમધ્યે ચેન્નાડી શીતવતી ભવેત્ ।

પ્રહરૈર્દ્વાદશૈર્મૃત્યુર્ભવત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

જો પોણા આંગળની મધ્યે નાડી શીતળ થાય તો તેનું મરણ બાર પહોરે થશે એમાં શક નથી.

(૧૭)

અર્દ્ધાંગુલગતા નાડી શીતલા યદિ તિષ્ઠતિ ।**યામત્રયોદશૈર્મૃત્યુર્ભવત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૬૯ ॥**

જો અંગૂઠાના મૂળથી અર્ધો આંગળ નાડી ખરી ગયેલી હોય તથા તે શીતળ હોય તો તેર પહોર પછી મૃત્યુ થશે એમાં સંશય ન જાણવો.

અર્દ્ધાંગુલગતા નાડી સોષ્ણા વેગવતી ભવેત્ ।**યામૈશ્ચતુર્દશૈર્મૃત્યુર્ભવિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥ ૭૦ ॥**

જો અર્ધો આંગળ ઉપર રહેલી નાડી ગરમ અને વેગવાળી હોય તો તેનું મરણ ચૌદ પ્રહરમાં થશે એ વાત નિઃસંશય છે.

અર્દ્ધાંગુલગતા નાડી ચંચલા યદિ તિષ્ઠતિ ।**યામૈઃ પંચદશૈર્મૃત્યુર્જાયતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭૧ ॥**

પણ જો અર્ધો આંગળ ઉપર ગયેલી નાડી અચળ થઈને રહેલી હોય તો તે રોગીનું મરણ પંદર પહોરમાં થાય એમાં સંદેહ નથી.

પાદાંગુલગતા નાડી સહજા યદિ તિષ્ઠતિ ।**યામૈઃ ષોડશભિર્મૃત્યુર્જાયતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭૨ ॥**

જો પા આંગળ આધી ગયેલી નાડી સ્વાભાવિક વેગથી ધડકતી હોય તો તે રોગીનું મરણ સોળ પહોરમાં થાય છે એમાં શક નથી.

પાદાંગુલગતા નાડી ચંચલા યદિ તિષ્ઠતિ ।**ત્રિભિશ્ચ દિવસૈર્મૃત્યુર્જાયતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭૩ ॥**

જો પા આંગળ આધી ગયેલી નાડી અચળ થઈને ધડકતી હોય તો તે રોગીનું મરણ ત્રણ દિવસે થાય છે એમાં સંશય નથી.

પાદાંગુલગતા નાડી સોષ્ણા વેગવતી ભવેત્ ।**ચતુર્ભિર્દિવસૈર્મૃત્યું વિજાનીયાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૭૪ ॥**

જો પા આંગળ આધી ગયેલી નાડી ગરમ અને વેગ

(૧૮)

વાળી હોય તો ચાર દિવસે રોગીનું મરણ થાયછે એમ ડાહ્યા માણસે
જાણવું.

પાદાંગુલગતા નાડી મંદાર્પંદા યદા ભવેત્ ।

પંચમિર્દિવસૈર્મૃત્યુર્જાયતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭૫ ॥

જે પા આંગળઉપર રહેલી નાડી ધીમે ધીમે ધડકતી હોય
તો રોગીનું મરણ પાંચ દિવસે થશે એમાં કાંઈ સંદેહ આણવો
નહિ.

નિરીક્ષ્ય દક્ષિણે પાદે નાડી યસ્ય ન લભ્યતે ।

મધ્યે દ્વાદશ માસાનાં મૃત્યુર્ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૭૬ ॥

જે માણસના જમણા પગ ઉપર નાડી જોતાં તે મળી આવે
નહિ, તે માણસનું મરણ બાર મહીનાની મધ્યે થશે એમ નિશ્ચય
જાણવું.

લક્ષ્યં લક્ષણલક્ષિતેન મનસા માનુષમ્મંડલં

હીનં દક્ષિણ પશ્ચિમોત્તરપરઃ ષડ્દિગ્ત્રિમાસઃ ક્રમાત્ ।

મધ્યે છિદ્રગતં ભવેદ્દશદીનં ધૂમાકુલં તદ્દીનં

સર્વજ્ઞેન તુ ભાષિતં શિવમતે હ્યાયુઃપ્રમાણં સદા ॥ ૭૭ ॥

જે વૈદ્યે રોગીના જીવિત મરણનાં લક્ષણો જાણ્યાં હોય તેણે
મન વડે આ વાતનો નિશ્ચય કરવો. તે એવો કે, રોગીને સૂર્યનું તે-
જસ્વી મંડળ દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફ ખંડિત દેખાય તો
તે અનુક્રમે છ, બે, અને ત્રણ માસ જીવે. જે વચમાં છિદ્રવાળું દે-
ખાય તો, તે રોગી દશ દિવસ જીવે; ધૂમાડા જેવું દેખાય તો એ-
કજ દહાડો જીવે; તે પ્રમાણે શ્રીશંકરને મતે સર્વજ્ઞ મહાત્માએ
આયુષ્યનું પ્રમાણ કહ્યું છે.

સાધ્ય રોગોની નાડી.

સ્પંદતે ચૈકમાનેન ત્રિશદ્ધારં યદા ધરા ।

સ્વસ્થાને ચ તદા નૂનં રોગી જીવતિ નાન્યથા ॥ ૭૮ ॥

જે રોગીની નાડી પોતાના સ્થાનમાં એક સરખી રીતે ત્રીશ
વાર ધડકે તો તે રોગી નિશ્ચય જીવે, એમાં ફેર પડે નહિ.

(૧૬)

ભારપ્રહારમૂર્છાભયશોકપ્રમુખકારિતા નાહી ।

સંમૂર્છિતાપિ ગાઢં પુનરપિ સંજીવનં લભતે ॥ ૭૯ ॥

નાડીપર ભાર એટલે દબાણ પડવાથી, વાગવાથી, મૂર્છાથી, ભયથી, અને શોક વગેરેથી નાડી મૂર્છા પામી જાયછે—તેનો ધડકારો માલમ પડતો નથી—તથાપિ એવી નાડી ફરીને સજીવન થાયછે—ચાલુ થાયછે.

एवं सूक्ष्मादि भेदेन नाडी ज्ञेया विचक्षणैः

स्वर्गेपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ॥ ૮૦ ॥

એ પ્રમાણે વિચક્ષણ વૈદ્યે સૂક્ષ્મ વગેરે નાડીના ભેદથી નાડી સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું. વળી આ વિદ્યા સ્વર્ગ લોકમાં પણ દુર્લભ છે, માટે પ્રયત્ન કરીને તેનું રક્ષણ કરવું.

इतिनाडी परीक्षा.

અથ મૂત્ર પરીક્ષા.

રાત્રીએ મૂત્ર કરવાનો વખત.

पञ्चाश रजनीयामे घटिकानां चतुष्टये ।

उत्थाय रोगिणं वैद्यो मूत्रोत्सर्गं तु कारयेत् ॥ ૧ ॥

રાતના પાંચલા પહોરે ચાર ઘડી રાત રહે તે વેળાએ ઉઠીને વૈદ્યે રોગીને પિશાબ કરાવવો.

મૂત્ર શામાં ઝીલવું.

आद्य धारां परित्यज्य मध्य धारासमुद्भवम् ।

श्वेतकाचमये पात्रे क्षितं मूत्रं परीक्षयेत् ॥ ૨ ॥

મૂત્રની પ્રથમ ધાર જમીનપર જવા દેઇને વચમાંની ધારનું મૂત્ર પાત્રમાં ઝીલી લેવું અને તેને કાચના સફેદ વાસણમાં નાખીને પછી વૈદ્યે તેની પરીક્ષા કરવી.

મૂત્રપરીક્ષાનો વખત.

भास्करोदयवेलायां प्रकाशस्थानके धृतम् ।

छोडयित्वा पुनः सम्यक् ततो मूत्रं परीक्षयेत् ॥ ૩ ॥

સૂર્યનો ઉદય થાય તે સમયે પ્રકાશવાળા સ્થાનમાં તે મૂત્રના

(૨૦)

વાસણુને મૂકીને મૂત્રને સારી રીતે કરીને હલાવવું અને પછી તેની પરીક્ષા કરવી.

વાતમૂત્રનાં લક્ષણ.

લાક્ષાભારસસંભવે यदि पुनर्भूमाभ्रकृष्णं तथा
नीलं मूत्रमिदं नृणामिति तदा वातस्य तल्लक्षणम् ।
જાત્વા ચેતસિ चावधार्य निखिलं शास्त्रोदितं बुद्धिमान्
कुर्याद्वातचिकित्सितं बहुविधं वातोपशान्त्यै तदा ॥ ४ ॥

જે મૂત્રનો રંગ લાખના અળતા જેવો હોય, અથવા ધૂમાડા જેવો કે વાદળ જેવો કાળો કે નીલો હોય, તો તે રોગીના મૂત્ર ઉપરથી તેને વાયુનો રોગ થયો છે એમ જાણવું. અર્થાત્ વાયુવાળા મૂત્રનું એ લક્ષણ મનમાં સમજવું. અને પછી ખુદ્દીમાન વૈદે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં વાયુનાં જે જે લક્ષણ કહ્યાં હોય તે સઘળાંનો નિશ્ચય કરીને વાયુની શાંતિને માટે અનેક પ્રકારની જે વાતચિકિત્સાઓ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે તે કરવી.

પિત્તમૂત્રનાં લક્ષણ.

मंजिष्ठासदृशं भवेद्यदि जपापुष्पाभ मूत्रं नृणां
सिंदूरारुणकं च कुंकुमनिभं हारिद्रकौसुंभवत् ।
दृष्ट्वा पित्तविकारहेतुजनितं कार्या चिकित्सा तदा
स्वस्थो जीवति येन जंतुनिवहो दुःखातुरः सत्वरम् ॥ ५ ॥

જે રોગી માણસના મૂત્રનો રંગ મંજીષ્ઠા સરખો અથવા જપા પુષ્પ (ગુલતોરો ?) ના જેવો રાતો હોય, અથવા સિંદૂર જેવો રાતો કે કુંકુ જેવો હોય, અથવા હળદર જેવો પીળો કે કસુંબા જેવો રાતો હોય, તો તે રોગીએને પિત્તના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડા થયેલી છે, એમ જાણીને તેમની ચિકિત્સા કરવી કે જેથી દુઃખથી પીડાતા પ્રાણીઓ જલદીથી રોગ નિર્મુક્ત થઈને આયુષ્ય નિર્ગમન કરે.

કફમૂત્રનાં લક્ષણ.

शुभ्रं फेननिभं घनं मलयजाकारं च पांडूपमं
स्वच्छं चेश्वरसोपमं घृतसमं तोयोपमं शीतलम् ।

(૨૧)

ઘર્ણેરોમિરલં ઘદન્તિ મિષજો મૂત્રં સદા શ્લેષ્મજં

જ્ઞાત્વા ત્વં કુરુ વૈધરાજ સતતં શાસ્ત્રાચ્ચિકિત્સાં પરામ્ ॥૬॥

જે મૂત્ર ફીણુના જેવું ધોળું હોય, અથવા ચંદનના જેવું ઘાડું હોય અથવા સફેદ રંગનું હોય, અથવા સ્વચ્છ શેરડીના રસ જેવું હોય, અથવા ઘી જેવું હોય, અથવા પાણી જેવું શીતળ હોય, તે મૂત્રને ઉપર કહેલા રંગ વડે વૈધ લોકો હમેશાં કફથી ઉત્પન્ન થયેલું કહે છે. હે વૈધરાજ તમે એ રીતે નિરંતર બાણીને પછી શાસ્ત્રને આધારે રોગીની ઘટે તેવી ચિકિત્સા કરો.

વાતપિત્તમૂત્રનાં લક્ષણ.

રક્તં કિંચુકપુષ્પવર્ણસદૃશં ગોમૂત્ર ઘર્ણં ભવેત્

પીતં યન્મધુતુલ્યતાં ચ કુરુતે કૃષ્ણત્વ ઘાતુલ્યતામ્ ।

પ્રતલ્લક્ષણ લક્ષિતો ભવતિ મો પિત્તાનિલઃ પ્રાણિનાં

જ્ઞેયઃ શાંતિવિધિઃ સદૌષધવશાદાત્રેયનામામુનેઃ ॥ ૭ ॥

જે રોગીનું મૂત્ર ખાખરના ફૂલના રંગ સરખું રાતું હોય, અથવા જે ગાયના મૂત્રના રંગ જેવું પીળું હોય, અથવા જે મધના રંગનું રાતું હોય, અથવા જેમાં કાળાપણું વધારે હોય (મતલબ કે કાળાશ પડતું હોય); એ લક્ષણો વડે રોગી પ્રાણીઓને પિત્ત સહિત વાયુ કોષ્ઠ્યો છે એમ બાણુવું. અને તે વાતપિત્તની શાંતિ આત્રેય મુનિના ગ્રંથમાં કહેલાં ઉત્તમ ઔષધો વડે કરવી. મતલબ કે વૈધ શાસ્ત્રના માન્ય ગ્રંથોમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી.

વાતકફમૂત્રનાં લક્ષણ.

મંજિષ્ટવર્ણં સિતરક્તરૂપં ધાત્રીફલાનામપિ વર્ણતુલ્યં ।

કફાનિલે મૂત્રમિદં પરીક્ષેત્કાર્યાં ક્રિયા વાતકફામયઘ્ની ॥ ૮ ॥

જે રોગીનું મૂત્ર મજીઠના જેવું રાતું, અથવા આમળાંના જેવું ધોળું તથા રાતું હોય તો તે રોગીના શરીરમાં કફ તથા વાયુ પ્રબળ છે એમ બાણુવું. અને તેને વાતકફનાશક ઉપચાર લાગુ કરવા.

પિત્તકફમૂત્રનાં લક્ષણ.

સ્નિગ્ધં ઘનં દાહિમપુષ્પવર્ણં મૂત્રં કફે પિત્તસમન્વિતેપિ ।

જ્ઞાત્વા સદા વૈધવિદાં વરેણ કાર્યા ચિકિત્સા સતતં હિતાય ॥ ૯ ॥

જે રોગીનું મૂત્ર પિત્ત તથા કફ યુક્ત હોય તે ચીકણું, ઘાડું,

(૨૨)

અને દાડિમના ફૂલના રંગ જેવા રંગનું હોય છે. એવી રીતે ઉત્તમ વૈદ્યોએ બાણીને નિરંતર રોગીના હિતને અર્થે ચિકિત્સા કરવી.

મૂત્રની તૈલબિંદુવડે પરીક્ષા.

પાત્ર માદાય તૈલસ્ય વિંદું તત્ર નિયોજયેત્ ।
 જાયન્તે બુદ્ધદા યસ્ય વિકારઃ સૌસ્તિ પિત્તજઃ ॥ ૧૦ ॥
 સ્નિગ્ધં તુ શ્યામલચ્છાયં વાતે મૂત્રં પ્રજાયતે ।
 તરિશ્ચોપરિ બદ્ધાતિ તૈર્લોબિદુયુતે તથા ॥ ૧૧ ॥
 મૂત્રં શ્લેષ્મણિ જાયેત સમં પલ્લવલવારિણા ।
 મૂત્રેણ સાર્દ્ધં નિલયં તૈર્લોબિદુઃ પ્રજાયતે ॥ ૧૨ ॥
 સિદ્ધાર્થતૈલસદૃશં મૂત્રં વૈ પિત્તમારુતે ।
 તૈર્લોબિદુસ્તથાક્ષિત્તશ્ચતુર્દિશ્ચુવિસર્પતિ ॥ ૧૩ ॥
 શ્લેષ્મવાતોદ્ભવં મૂત્રં સૌવીરેણ સમં તથા ।
 પાંડુરં શ્લેષ્મપિત્તે ચ પીતં ચૈવ પરીક્ષયેત્ ॥ ૧૪ ॥
 સન્નિપાતોદ્ભવં મૂત્રં કૃષ્ણં ચ લક્ષયેદ્ બુધઃ ।
 તૈર્લોબિદુસ્તથા ક્ષિત્તો બુદ્ધદાસ્તુ ભવન્તિ ચ ॥ ૧૫ ॥

રોગીના મૂત્રનું પાણી લેઈને તેમાં તેલનો બિંદુ નાખવો. જો તેમાં પરપોટા ઉત્પન્ન થાય તો તે મૂત્રવાળા રોગીને પિત્તનો વિકાર છે એમ બાણવું. વાયુના રોગવાળાનું મૂત્ર ચીકણું અને શ્યામ વર્ણનું થાય છે. તેમાં જ્યારે તેલનો બિંદુ નાખવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ઉપર તર બાજે છે. કફના રોગવાળાનું મૂત્ર તળાવના પાણી જેવું ભૂખરા રંગનું હોય છે; તેમાં તેલનો બિંદુ નાખવાથી મૂત્ર સાથે મળી જાય છે. વાતપિત્તના રોગીનું મૂત્ર સરસવના તેલ જેવું હોય છે; તેમાં તેલનો બિંદુ નાખવાથી તે ચારે પાસે ફેલાય છે. વાતકફના રોગીનું મૂત્ર સૌવીરનામે મધના રંગનું હોય છે. પિત્તકફના રોગીનું મૂત્ર ઘોળું (પાકું) તેમ પીળું પણ હોય છે. સન્નિપાતના રોગીનું મૂત્ર કાળું હોય છે, એમ ડાહ્યા વૈદ્યે લક્ષમાં લેવું; અને તેમાં તેલનો બિંદુ નાખવાથી પરપોટા થાય છે.

(૨૩)

મૂત્રધારાની પરીક્ષા.**ધ્વેત ધારા શુભા ક્ષેપા પીતધારા તથા જ્વરે ।****રક્તધારા દીર્ઘરોગે કૃષ્ણા ચ મરણાંતિકે ॥ ૧૬ ॥**

મૂત્રની ધારા જે શ્વેત રંગની હોય તો તે સારી સમજવી; જે પીળી હોય તો રોગી જવરવાળો સમજવો; જે રાતી હોય તો લાંબા કાળનો રોગી જાણવો; અને જે કાળી હોય તો મરણ થાશે આપ્યું છે એમ જાણવું.

વિકાર રહિત મૂત્રનું લક્ષણ.**સૌવીરેણ સમં શસ્તં માતુર્લિંગસમપ્રમ્ ।****પાનીયસદૃશં મૂત્રં વિકારરહિતં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥**

જે મૂત્રનો રંગ સૌવીર નામે મધના સરખો હોય અથવા બીજો રંગનો હોય, અથવા પાણીના જેવો હોય, તે મૂત્ર વિકાર રહિત હોય છે.

વાતાદિજ્વરમાં મૂત્રનો વર્ણ.**ઘાતજ્વરે સમાનં સ્યાદધો બહુલ મેઘચ ।****તિલતૈલ સમં મૂત્રં સહજેન ચ પિત્તલમ્ ॥ ૧૮ ॥****કફાત્પલ્વલ પાનીયતુલ્યં મૂત્રં પ્રજાયતે ।**

વાયુના જ્વરમાં વાત મૂત્રનો જે વર્ણ પાછળ કહેવા છે તેવા વર્ણનું એટલે લાખના અળતા જેવું રાતું, ધૂમાડા જેવું ભૂખરું, કે ગળીના જેવા નીલા વર્ણનું હોય છે; વળી એ મૂત્ર કાચના પાત્રમાં ભરીને જોતાં ઉપર રહેલો રંગ નીચેના ભાગમાં વધારે માલમ પડે છે. પિત્તજ્વરમાં રોગનું મૂત્ર સ્વભાવિક રીતે તલના તેલ જેવું હોય છે. કફજ્વરમાં રોગીનું મૂત્ર તળાવના પાણી જેવું ભૂખરા વર્ણનું થાય છે.

વાતરક્તમાં મૂત્રનો વર્ણ.**રક્તવાતેન રક્તં સ્યાત્કૌસુંભપ્રતિમં ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥**

વાતરક્તના રોગીનું મૂત્ર રાતું હોય છે અથવા કસુંબાના રંગ જેવું હોય છે.

(૨૪)

અતિસારમાં મૂત્રનો વર્ણ.**અધો बहुलमारक्तं मूत्रमालोक्यते यदा ।****वदन्ति तदतीसारलिंगं तुल्यांगवेदनम् ॥ ૨૦ ॥**

જ્યારે મૂત્ર નીચેના ભાગમાં ઘણું રાતું જોવામાં આવે ત્યારે તેને અતિસારના રોગનું ચિન્હ કહે છે તથા તે રોગીના અંગમાં અતિસારની વેદના હોય છે.

જલોદરમાં મૂત્રનો વર્ણ.**जलोदरसमुद्भूतं मूत्रं घृतकणोपमम् ।****आमवात वशान्मूत्र तक्रतुल्यं प्रजायते ॥ ૨૧ ॥**

જલોદરના રોગમાં રોગીનું મૂત્ર ધીના કણુ સરખું હોય છે. તેમજ આમ વાતના રોગને લીધે રોગીનું મૂત્ર છાશના જેવું થાય છે.

પિત્તવાળાનું તથા ધાતુવાળાનું મૂત્ર.**पीतं तैलोपरिच्छायं मूत्रं पित्तोदये सति ।****समधातोः पुनः कूपजलतुल्यं प्रजायते ॥ ૨૨ ॥**

જે રોગીના શરીરમાં પિત્તનો વધારો હોય તેના મૂત્ર ઉપર તેલની તરી બાજી હોય એવું માલમ પડે છે. જે માણસના શરીરમાં વાત, પિત્ત, અને કફ એ ત્રણે ધાતુઓ સમાન હોય તેનું મૂત્ર કૂવાના જળ જેવું નિર્મળ દેખાય છે.

વાતજ્વરવાળાનું મૂત્ર.**वातज्वरसमुद्भूतं मूत्रं कुंकुम पिंजरम् ।****मलेन पीतघर्णं च बहुलं संप्रजायते ॥ ૨૩ ॥**

વાત જ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલું મૂત્ર કેસરના સરખું પીળાશ પડતું રાતું હોય છે, પણ જો મળની અધિકતા હોય તો ઘણું પીળું થાય છે.

રક્ત તથા કફના રોગીનું મૂત્ર.**रक्तश्लेष्मवशात् कृष्णमसाध्यं मूत्रमुच्यते ।****उर्ध्वं नीलमधो रक्तं रुधिराण प्रजायते ॥ ૨૪ ॥**

જો રક્ત અને કફનો પ્રકોપ હોય તો તે રોગીનું મૂત્ર કાળું

(૨૫)

થાય છે. તથા તેથી તેનો રોગ અસાધ્ય બાણવો. જો કેબળ રક્ત-
નોજ પ્રકોપ હોય તો મૂત્ર ઉપરના ભાગમાં નીલું તથા નીચેના
ભાગમાં રાતું હોય છે.

અસાધ્ય મૂત્ર.

પીતવર્ણં યદાં મૂત્રં બુદ્ધૈઃ સંયુતં તથા ।

તદાસાધ્યં સમુદિષ્ટં મૂત્રં વૈદ્યો વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૫ ॥

જ્યારે મૂત્ર પીળા રંગનું હોય તથા તેમાં પરપોટા માલમ પ-
ડતા હોય ત્યારે તે મૂત્રને અસાધ્ય કહેલું છે એમ વૈદ્યે કહેવું.

અભૂક્ષ્યમાં તથા અભૂક્ષ્યજ્વરમાં મૂત્ર.

અજીર્ણે તુ ભવેન્મૂત્રં શ્વેતં ચાપિ તથારુણમ્ ।

અજામૂત્રસમં મૂત્રમજીર્ણજ્વરસંભવમ્ ॥ ૨૬ ॥

અભૂક્ષ્યાળાનું મૂત્ર ધોળા રંગનું હોય અથવા રાતા રંગનું
હોય; જો અભૂક્ષ્યથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેના મૂત્રનો રંગ
અકરીના મૂત્રના સરખો હોય છે.

વાયુવૃદ્ધિમાં મૂત્રનો રંગ.

પ્રવર્ત્તે યદાં મૂત્રં સ્નિગ્ધં તૈલસમપ્રભમ્ ।

આહારેપ્યુદરસ્થે તુ વૃદ્ધિં યાતિ તદાનિલઃ ॥ ૨૭ ॥

જ્યારે મૂત્ર ચીકણું અને તેલના સરખા રંગનું થાય તથા તે
વખતે ખાધેલો ખોરાક પચી ન ગયો હોય તો તેને વાયુની વૃદ્ધિ
થઈ છે, એમ તેવા મૂત્ર ઉપરથી બાણવું.

પિત્તપ્રધાન સન્નિપાતનું મૂત્ર.

ઊર્ધ્વે પીતમધોરક્તં મૂત્રં ચેદ્રોગિણસ્તથા ।

પિત્તપ્રકૃતિસંભૂતં સન્નિપાતસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨૮ ॥

જો રોગીનું મૂત્ર ઉપરથી પીળું અને નીચેના ભાગમાં રાતું
હોય તો તે રોગીને પિત્તની પ્રકૃતિમાંથી ઉપજેલો સન્નિપાત થયો
છે એમ બાણવું.

(૨૬)

રસવૃદ્ધિવાળાનું મૂત્ર.

યસ્યેશ્વરસસંકાશં મૂત્રં કુંકુમપિંજરમ્ ।

રસાધિક્યં વિજાનીયાન્નિર્દિષ્ટં તસ્ય લંઘનમ્ ॥ ૨૯ ॥

જે રોગીનું મૂત્ર શેરડીના રસ અથવા કેસરના જેવું પિંગટ વર્ણનું હોય, તે રોગીના શરીરમાં અન્નના કાચા રસની વૃદ્ધિ થઇ છે એમ જાણવું. એવા રોગીને ઉપવાસ કરવાની વૈદ્યશાસ્ત્ર આજ્ઞા આપે છે.

આમ વાતવાળાનું તથા જવરવાળાનું મૂત્ર.

પીતં ચ વહુલં ચૈવ હ્યામવાતે પ્રજાયતે ।

રક્તં સ્વચ્છં ચ યન્મૂત્રં જ્વરાધિક્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

આમ વાતવાળા રોગીનું મૂત્ર પીળું થાય છે તથા ઘણું થાય છે. જેને જવર ઘણું હોય તેનું મૂત્ર રાતું તથા સ્વચ્છ હોય છે. મતલબ કે એવું મૂત્ર એ જવરની અધિકતાની નિશાની છે.

મૂત્રમાં તેલનો બિંદુ નાખીને પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર.

પૂર્વાશાં બાધ્યતે રોગી બિંદુનૈવાયુષ્કુટી ।

દક્ષિણાશાં ભવેદ્દિદુર્જ્વરભાવો ભવેત્તદા ॥ ૩૧ ॥

ઉત્તરસ્યાં યદા બિંદુપ્રસરશ્ચ પ્રજાયતે ।

આમરોગો તદા નૂનં પુરુષસ્ય ભવેદ્યદિ ॥ ૩૨ ॥

વારુણીદિશમાશ્રિત્ય બિંદુવિસ્તરણં યદા ।

રોગિણાં રોગહાનિઃ સ્યાદાયુર્વૃદ્ધિમવામુયાત્ ॥ ૩૩ ॥

ઈશાન્યાં તૈલપ્રસરો જાયતે યદિ રોગિણામ્ ।

જીવેચ્ચ માસમેકં તુ નૂનં યાતિ યમાલયમ્ ॥ ૩૪ ॥

આગ્નેયા ચ યદા રેષા તૈલબિંદુસમુત્થિતા ।

તસ્યૌષધં ન કર્તવ્યં નિશ્ચિતં સ વિનશ્યતિ ॥ ૩૫ ॥

પ્રસરો યદિ તૈલસ્ય નૈર્ઋતિ દિશમાશ્રિતઃ ।

સાચ્છિદ્રશ્ચ પુમાન્ મૂત્રે મૃત્યુમાપ્રોત્યસંશયમ્ ॥ ૩૬ ॥

વાયવ્યાં દિશમાશ્રિત્ય તૈલસ્ય પ્રસરો યદિ ।

સરોગી કાલગેહાન્તે ચિરં ક્રીડતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૩૭ ॥

જે રોગીના મૂત્રમાં તેલનો બિંદુ નાખવાથી તે પૂર્વ દિશા

(૨૭)

તરફ પસરે તો રોગીના આયુષ્યના ક્ષણને બાધ કરે છે. અર્થાત્ તે રોગીનું જીવિત સંશયભર્યું બાણવું; જે તેલનું બિંદુ દક્ષિણ દિશા તરફ પસરે તો રોગીને જ્વર છે અથવા જ્વરની ઉત્પત્તિ થાય એમ બાણવું. જે તેલનું બિંદુ ઉત્તર તરફ પ્રસરે તો તે પુરૂષને આમ રોગ થાય. જે મૂત્રમાં તેલનું બિંદુ પશ્ચિમ તરફ પ્રસરે તો રોગી-ઓના રોગની હાનિ થાય અને તેમના આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય. જે રોગીના મૂત્રમાં નાખેલું તેલનું બિંદુ ઇશાન ખૂણા તરફ ફેલાય તો તે રોગી એક માસ જીવે, અને તે પછી નિશ્ચય મૃત્યુ પામે. જે તેલના બિંદુથી થયેલી રેષા અગ્નિ ખૂણામાં પ્રસરે તો વૈદ્યે તે રોગીનું ઔષધ કરવું નહિ; કેમકે તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામે છે. જે મૂત્રમાં નાખેલું તેલનું બિંદુ નૈઋત્ય દિશા તરફ પ્રસરે અને તે પસરેલા તેલમાં છિદ્ર માલમ પડે તો તે પુરૂષ નિશ્ચય મૃત્યુ પામે છે. જે તેલનું બિંદુ વાયવ્ય દિશામાં પ્રસરે તો તે રોગી કાળના ઘરની પાસે ઘણીવાર સુધી નિશ્ચય ક્ષીડા કરે છે—અર્થાત્ તે મૃત્યુ પામે છે.

મૂત્રમાં ભસ્મ નાખીને પરીક્ષાનો પ્રકાર.

ભસ્મ ક્ષિપેદ્યદામૂત્રે તૈલબિંદુ વિસર્પતિ ।

તદાસાધ્યં વિજાનીયાદસ્યાધ્યં ચાન્યથા ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥

રોગીના મૂત્રમાં તેલ નાખીને તેમાં ભસ્મ નાખવી. જે તેથી તે તેલ પસરવા માંડે તો તે રોગીનો રોગ સાધ્ય બાણવો. અને જે ન પસરે તો રોગ અસાધ્ય બાણવો.

તેલની આકૃતિઓનું જ્ઞાન.

મદ્રપીઠપૃથુદર્પણપદ્મશંખચક્રરથચામરવીણા ।

કુંડલાકૃતિ ભવેદ્યદિ તૈલં મૂત્રપાત્રપતિતં સ જીવતિ ॥ ૩૯ ॥

પક્ષિકૂર્મવૃષસિંહશકરસર્પવાનરબિડાલકુક્કુટૈઃ ।

વૃશ્ચિકેન સહિતાકૃતિર્યદા સોત્ર જીવતિ ન યોગવિસમૈઃ ॥ ૪૦ ॥

જે રોગીના મૂત્રમાં તેલ નાખ્યા પછી તેમાં સાથીયા જેવી, બાજડ જેવી પહોળી, દર્પણ જેવી, કમળ જેવી, શંખ જેવી, ચક્ર

(૨૮)

જેવી, ચામર જેવી, વીણા જેવી કે કુંડળ જેવી આકૃતિ મૂત્રના વા-
સણમાં થાય તો તે રોગી જીવશે એમ જાણવું. મતલબ કે તે રોગ
સાધ્ય છે એમ જાણીને વૈદ્યે તેના ઉપાય કરવા.

પણ જો તે આકૃતિ પક્ષિ, કાચળો, બળદ, સિંહ, ભુંડ, સાપ,
વાનર, બીલાડો, કૂકડો, કે વીંછી જેવી હોય તો મોટા વૈદ્યથી પણ
તે જીવી શકશે નહિ. મતલબ કે તે રોગને અસાધ્ય સમજવો.

નેત્ર પરીક્ષા.

વાત રોગીનાં નેત્ર.

રૌદ્રે રુક્ષે ચ ધૂમ્રામે નયને સ્તબ્ધચંચલે ।

તથાભ્યંતરકૃષ્ણામે ભવતો વાતરોગિણઃ ॥ ૧ ॥

વાયુના રોગવાળાનાં નેત્ર રૌદ્ર એટલે ક્રોધયુક્ત કે ભય'કર
દેખાય છે; લૂખાં હોય છે, ધુમાડાના જેવાં ભૂખરાં, સ્થિર અથવા
ચંચળ હોય છે; તેમજ અંદરને પાસેથી કાળાં હોય છે.

પિત્ત રોગીનાં નેત્ર.

પિત્તરોગે તુ પીતામે નીલે વા રક્તવર્ણકે ।

સતસે ભવતો દીપં સહેતે નાવલોકિતમ્ ॥ ૨ ॥

પિત્તના રોગવાળાનાં નેત્ર પીળાં કે નીલ રંગનાં કે રાતાં હોય
છે; તે ગરમ હોય છે તથા તેમાં અગન બળે છે; તે નેત્ર દીવા સામે
જોઈને તેને સહન કરી શકતાં નથી.

કફ રોગીનાં નેત્ર.

વ્યોતિહીને ચ શુક્લામે જલપૂર્ણે સ ગૌરવે ।

મંદાવલોકને નેત્રે ભવતઃ કફરોગતઃ ॥ ૩ ॥

કફના રોગથી નેત્ર તેજ રહિત, ધોળાં, પાણીથી ભરેલાં, બારે
અને મંદ દૃષ્ટિવાળાં થાય છે.

ત્રિદોષનાં નેત્ર.

તંદ્રામોહાંકિતે શ્યામે કુરો ચ સ્પૃશ્મરૌદ્રકે ।

રક્તવર્ણે ચ ભવતો નેત્રે દોષત્રયોદયે ॥ ૪ ॥

(૨૬)

દોષત્રયે ભવેચ્છિન્હં નેત્રયોસ્તુ ત્રિદોષજમ્ ।

દોષદ્વય પ્રકોપે તુ ભવેદોષદ્વયોદિતમ્ ॥ ૫ ॥

દોષત્રયભવે નેત્રે સ્વાધીને ન ચ રોગિણઃ ।

ઝન્મીલિતે ચ ભવતઃ ક્ષણાદેવ નિમીલિતે ॥ ૬ ॥

સતતોન્મીલિતે નેત્રે યદ્વા નિત્યં નિમીલિતે ।

ત્રિદોષના રોગીનાં નેત્રમાં ઘેન તથા મોહ માલમ પડે છે. તે કાળાં, સંકોચાયલાં, ઝીણાં, ભયંકર અને રાતાં હોય છે. ત્રણે દોષ કોપ્યા હોય તો પાછળ કહેલાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણ માલમ પડે છે, અને બે દોષ કોપ્યા હોય તો બન્ને દોષનાં લક્ષણ માલમ પડે છે. ત્રિદોષના રોગીનાં નેત્ર તેને સ્વાધીન હોતાં નથી; તે ક્ષણમાં ઉઘડે છે અને ક્ષણમાં મીંચાય છે; કોઈ વાર નિરંતર ઉઘાડાંજ રહે છે અને કોઈવાર નિરંતર મીંચાયલાંજ રહે છે.

અસાધ્ય નેત્ર.

વિલુપ્તકૃણ્ણ સારે ચ ભ્રમદ્ભ્રુમોગ્રતારકે ॥ ૭ ॥

બહુવર્ણે ચ ભવતો વિકૃતાનેકચેષ્ટને ।

નેત્રે મૃત્યું કથયતો રોગિણો નાત્ર સંશયઃ ॥ ૮ ॥

જે રોગીનાં નેત્રની કાળી કીકીનો વચ્ચો જોળ લાગ જણાતો ન હોય, તથા કાળી કીકી ધૂમાડાના જેવા રંગની તથા ભયંકર હોઈને ઊંચે નીચે ભમતી હોય, નેત્રમાં અનેક પ્રકારના રંગ જણાતા હોય, અનેક પ્રકારની વિકૃત ચેષ્ટાઓ માલમ પડતી હોય, તો તે રોગીનું ખસૂસ મૃત્યુ થવાનું છે, એમ તે નેત્ર બતાવી આપે છે.

રોગશાંતિવાળાનાં નેત્ર.

સૌમ્યદૃષ્ટી પ્રસન્નાભે પ્રકૃતિસ્થે મનોરમે ।

નેત્રે કથયતઃ શીઘ્રં રોગશાંતિસ્તુરોગિણઃ ॥ ૯ ॥

જે રોગીનાં નેત્રની દૃષ્ટિ વિકાળ ન લાગતી હોય, જેની કાંતિ નિર્મળ હોય, જે નેત્ર સ્વાભાવિક હોવાં ભેધએ તેવાં અને આનંદ જનક હોય, તે નેત્ર રોગીના રોગની શાંતિ જલદી થશે એમ બતાવી આપે છે.

(૩૦)

મુખ પરીક્ષા.

વાતકોપે મુખં રુક્ષં સ્તબ્ધં ઘ્ર્નં ગતપ્રભમ્ ।

પિત્તકોપે મહેદ્રક્તં પીતં વા પરિતપ્તકમ્ ॥ ૧ ॥

કફકોપે ગુરુસ્નિગ્ધં ભવેત્સ્વિન્નમિવાનનમ્ ।

ત્રિલક્ષણં ત્રિદોષે સ્યાદ્દ્વિચિન્હં ચ દ્વિદોષકે ॥ ૨ ॥

વાયુના દોષવાળાનું મુખ રૂક્ષ, સ્તબ્ધ, વાંકું, અને કાંતિ રહિત હોય છે; પિત્તના દોષવાળાનું મુખ રાતું કે પીળું અને ગરમ હોય છે; કફ દોષવાળાનું મુખ ભારે, ચીકણું તથા બાણે પરસેવાવાળું હોય, એવું હોય છે. એમાંથી બે દોષનાં ચિન્હ માલમ પડે તો દ્વિ દોષનો કોપ અને ત્રણેનાં ચિન્હ માલમ પડે તો ત્રિદોષનો કોપ સમજવો.

જિહ્વા પરીક્ષા.

વાતકોપે પ્રસુતેવ સ્ફુટિતા મધુરાભવેત્ ।

સ્તબ્ધા વર્ણેન હરિતા જિહ્વા લાલાં પ્રમુચતિ ॥ ૧ ॥

પિત્તકોપે તુ રક્તાભા તિક્ત્વા દગ્ધેવ જાયતે ।

જિહ્વા દાહાન્વિતા વિદ્વા કંટકૈરિવ સર્વતઃ ॥ ૨ ॥

કફોદયે ભવેજ્જિહ્વા સ્થૂલા ગુર્વી વિલેપિની ।

સુસ્થૂલકંટકોપેતા ક્ષારા બહુકફાવહા ॥ ૩ ॥

દોષદ્વયે દ્વિદોષોક્તા લવણા રસના ભવેત્ ।

સર્વચિન્હા ત્રિદોષેસ્યાદ્દિકૃતાનેકલક્ષણા ॥ ૪ ॥

વાયુનો કોપ થયો હોય તો જીભ જડ જેવી થાય છે, તેમાં ચીરા પડે છે, તથા તે મધુર માલમ પડે છે; વળી તે સ્તબ્ધ અને લીલા રંગની થઈને તેમાંથી લાળ ઘણી નીકળવા માંડે છે. પિત્તના કોપમાં જીભનો રંગ રાતો જણાય છે તથા તેનો સ્વાદ કડવો માલમ પડે છે. વળી તે દાઝી ગઈ હોય તેવી થઈને તેમાં બળતરા બળે છે, અને સઘળેથી કાંટા ભોંકાયા હોય તેવી લાગે છે. કફના કોપમાં જીભ બડી, ભારે અને ચીકણી થઈ જાય છે; વળી તે ઉપર મોટા મોટા કાંટા થાય છે અને તેનો સ્વાદ ખારો થઈને તેમાંથી કફ ઘણો નીકળે

(૩૧)

છે. જો ઘે દોષ કોપ્યા હોય તો ઉપર કહેલાં બન્ને દોષનાં લક્ષણો ઉપરાંત તે ખારી હોય છે. જો ત્રણે દોષ કોપ્યા હોય તો બધાં દોષનાં ચિન્હ ઉપરાંત તેમાં ખીજાં પણ અનેક વિકારયુક્ત લક્ષણો જોવામાં આવે છે.

इति श्रीपरमजैनाचार्यश्रीकंठविरचिते वैद्यकसारसंग्रहे हितोपदेशनाम्नि नाडीनेत्रमुखजिह्वापरीक्षा प्रथमः समुद्देशः ॥ १ ॥

વાતાદિદોષનાં લક્ષણ.

પરીક્ષ્ય હેત્વામયલક્ષણાનિ ચિકિત્સિતજ્ઞેન ચિકિત્સકેન ॥

નિરામદેહસ્યહિ મેષજ્ઞાનિ ભવન્તિ યુક્તાન્યમૃતોપમાનિ ॥૧૥

વ્યાધિના હેતુ વગેરેની પરીક્ષા—પ્રથમ રોગની ચિકિત્સા જાણનાર વૈદ્યે રોગના હેતુની તથા રોગનાં લક્ષણની પરીક્ષા કરવી જોઈએ; એવી પરીક્ષા કરવાથી રોગ આમ છે કે પકવ છે—એટલે રોગને પકવવાની જરૂર છે કે પાકી ગયેલો રોગ ઔષધોપચારથી મટાડવાની જરૂર છે, તે માલમ પડી આવે છે; કેમકે જે દેહમાં રોગ પકવ થયો હોય, તે દેહને એજેલાં ઔષધો અમૃત-તુલ્ય ગુણકારી થાય છે.

પારુષ્યસંકોચનતોદશૂલાન્ શ્વામત્વમંગવ્યથચેષ્ટમંગાન્ ।

સુપ્તત્વશીતત્વસ્વરત્વશોકઃ કર્માણિવાયોઃ પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૨॥

વાત દોષનાં લક્ષણ—જ્યારે શરીરમાં વાત દોષ પ્રબળ થાય છે, ત્યારે આ પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે; શરીર ત્વચા વગેરે કઠણ લાગેછે, શિરાઓ વગેરેનું સંકોચન થાય છે, તોડ થાય છે, શૂળો ભોંકાતી હોય એવી વેદના થાય છે, કાળાશ માલમ પડે છે, શરીરે કળતર થાય છે, અવયવોની ચેષ્ટાઓનો ભંગ થાય છે, શરીર અક-ડાઇ જાય છે, તે કરકરું થાય છે અને રોગીને શોચના થાય છે.

શ્વેતત્વપીતત્વગુરુત્વકંઙ્ક્રુઃ સ્નેહોપદેહસ્તિમિતત્વલેપાઃ ।

ઉત્સેધસંઘાતચિરક્રિયત્વં કફસ્ય કર્માણિ વદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૩॥

કફ દોષનાં લક્ષણ—વૈદ્યશાસ્ત્રને જાણનારા પંડિતો ક-ફનાં કર્મ આ પ્રમાણે કહે છે:—શરીર અથવા મળ વગેરે ધોળા કે

(૩૨)

પીળાશ પડતા થાય છે, તે બારે લાગે છે, તેમાં ચેળ આવે છે અને ચીકાશ માલમ પડે છે, કોઈ પદાર્થ ચોપડાયો હોય તેમ લાગે છે, અંગે સ્થિર કે જડ થઈ જાય છે, લેપ જેવો ચીકણો અળ નીકળે છે, શરીરનો ભાગ ઉપસી આવે છે, મળ એક જગ્યાએ એકઠા થયેલા માલમ પડે છે, અને ક્રિયા ધીમી ચાલે છે.

परिश्रमस्वेदविदाहरागो वैगंध्यसंक्लेदविपाककोपाः ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमपीतता च पित्तस्य कर्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ૪ ॥

પિત્ત દોષનાં લક્ષણ—વૈદ્યશાસ્ત્રને જાણનારા પાંડિતો પિત્તનાં કર્મ આ પ્રમાણે કહે છે:—શરીરે થાક લાગે છે, પરસેવો થાય છે, દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે, રાતો, પીળો, વગેરે રંગ માલમ પડે છે, ભીનાશ ઉત્પન્ન થાય છે, પાક થવા માડે છે, વેદના થાય છે, રોગી લવારો કરે છે, ખેંચાન થાય છે, તેને ચકરી આવે છે, અને શરીર વગેરે પીળું થાય છે.

ज्वरप्रतिकार.

कल्पांत मारुतोद्धूतकालानलभयंकरं ।

नमाम्यनेकदुःखौघवातज्वरहरं परम् ॥ ૫ ॥

કલ્પાંત કાળના પવને વૃદ્ધિ પમાડેલા કાળાશિ સરખા ભયંકર અને જેમાં અનેક દુઃખના સમૂહ રહેલા છે એવા વાત જ્વરને હરનાર પરમ દેવને હું પ્રણામ કરું છું.

दक्षापमानसंकुद्धरुद्रनिःश्वाससंभवः ।

प्राणिनो धातुवैषम्याज्ज्वरो ज्वरयते किल ॥ ૬ ॥

જ્વરની ઉત્પત્તિ—દક્ષ પ્રભાવતિએ કરેલા અપમાનથી ટોપેલા રૂદ્રના નિઃશ્વાસમાંથી પ્રગટ થયેલો જ્વર, જ્યારે પ્રાણીઓના શરીરમાં વાતાદિક ધાતુઓનો વધારો ઘટાડો થાય છે ત્યારે તેમને તે જ્વરનો પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે છે.

वातपित्तकफोद्धूतः सन्निपातोभिचारजः ।

देवप्रहप्रकोपोत्थोमानसोष्टविधः ज्वरः ॥ ૭ ॥

જ્વરના પ્રકાર—જે જ્વરના આઠ પ્રકાર છે, (૧) વાતજ્વર

(૩૩)

(૨) પિત્તજ્વર, (૩) કફજ્વર, (૪) સન્નિપાત જ્વર, (૫) અભિચાર (મંત્રાદિકથી ઉત્પન્ન કરેલો) જ્વર (૬) દેવ પ્રકોપથી ઉપજેલો જ્વર (૭) ગ્રહના કોપથી ઉપજેલો જ્વર (૮) માનસ જ્વર.

શોકક્રોધાત્તથા મોહાત્સંતાપાદ્વલહાનિતઃ ।

અંતકાલે મનુષ્યાણાં જાયંતે દારુણા જ્વરાઃ ॥ ૮ ॥

અન્યેપિ વિવિધાકારા વ્યાયામાર્જોર્ણસંભવાઃ ।

ધાતોરસાત્મ્યવૈષમ્યૈઃ કાયજાતા હ્યનેકથાઃ ॥ ૯ ॥

જ્વરોત્પત્તિના બીજા હેતુઓ—વળી શોકથી ક્રોધથી મોહથી, સંતાપથી, અને નિર્ભયતાથી જ્વર ઉપજે છે. તેમજ મનુષ્યોને અંતકાળે પણ મહા દારૂણ જ્વરો ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. વળી અતિશય મેહેનત કરવાથી, અશુભથી, શરીરના ધાતુઓને માફક નહિ એવા અહારવિહાર વગેરે કરવાથી તથા તે ધાતુઓ વત્તી એછી થઈ જવાથી બીજા પણ બુદ્ધી બુદ્ધી બદલના અનેક પ્રકારના તાવ શરીરમાં થાય છે.

સ્તૈમિત્યં વર્ચસસ્તૂળ્ણા વિદાહઃ પર્વણાં ચ રુક્ ।

સગ્લાનિમૂત્રવાહુલ્યં જ્વરસ્યામસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૦ ॥

આમજ્વરનું લક્ષણ—જે તાવવાળાનો ઝાડો બંધાય ગયો હોય, તરસ ધણી લાગતી હોય, સાંધાઓમાં કળતર થતું હોય, શરીરે ગ્લાનિ માલમ પડતી હોય, અને પિશાબ ઘણો થતો હોય, તેને આમજ્વર થયો છે એમ જાણવું.

શોષદાઘપ્રલાપૌગમંગોઘ્રમશિરોવ્યથા ।

પ્રતાનિ યસ્ય ચિન્હાનિ સવિજ્ઞેયો મલજ્વરઃ ॥ ૧૧ ॥

મલ જ્વરનું લક્ષણ—જે તાવવાળાને કંઠે પાણીનો શોષ બહુ પડતો હોય, શરીરે બળતરા બળતી હોય, લવારો કરતો હોય, શરીર ભાગી ગયા જેવું લાગતું હોય, ફેર આવતા હોય, માથું દુખતું હોય—એટલાં ચિન્હ જેને હોય, તેને મલજ્વર થયો છે એમ જાણવું.

(૩૪)

જ્વરવેગોધિકા તૃષ્ણા પ્રલાપઃ શ્વાસસંધ્રમૌ ।

મલપ્રવૃત્તિરુદ્ધેદઃ પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૨ ॥

૫૬૫ થતા જ્વરનાં લક્ષણ—તાવ વધારે જોરમાં આવવા લાગે છે, તરસ ઘણી લાગે છે, રોગી લવારો કરે છે, તેને શ્વાસ થાય છે, ફેર આવે છે, ઝાડો ઉતરવા માંડે છે અને શરીરમાં ભિનાશ ઉપજે છે. આ લક્ષણો પચ્યમાન જ્વરનાં છે.

મન્નાકાંક્ષા શિરઃ કંઠઃ ક્ષવથુર્ગાત્રલાઘવમ્ ।

પ્રસ્વેદો મુખપાકશ્ચ જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૩ ॥

જ્વર મુક્તિનાં લક્ષણ—રોગીને ખોરાક ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, માથે ચેળ આવે છે, છીંક આવે છે, શરીર હલકું લાગે છે, પરસેવો થાય છે, અને મોંદું પાકે છે. આ લક્ષણોવાળાનો તાવ ગયો છે એમ જાણવું.

નિર્વાતસેવનાત્સ્વેદાલંઘનાદુષ્ણવારિણઃ ।

પાનાદિભિર્જ્વરે ક્ષિપ્તે પશ્ચાદ્દ્યુષઃ પ્રયુજ્યતે ॥ ૧૪ ॥

જ્વરના પ્રથમ ઉપચાર—જ્વરવાળા રોગીને પવન વગરની જગામાં રાખવો, તેને પરસેવો આવવાના ઉપચાર કરવા, ઉપવાસ કરાવવો, અને પીવાવગેરે માટે ગરમ પાણી આપવું. આ વગેરે ઉપચારથી તેનો તાવ હલકો કરીને પછી તેને મગ વગેરેના પાણીનું ઓસામણ પીવા માટે આપવું.

શીતકંપો ભ્રમાલાપો રોમાંચઃ શોર્ષવેદના ।

અંગમદોતિમંદાગ્નિર્જૈભા વાતજ્વરેક્લિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

વાતજ્વરનું લક્ષણ—વાત જ્વરવાળા રોગીને પ્રથમ ટાઢ ચઢે છે, તેનું શરીર કંપવા લાગે છે, ફેર આવે છે, રોગી લવરી કરે છે, તેનાં ડૂંવાં ઉભાં થાય છે, માથું ઘણું દુખે છે, શરીરે કળતર થાય છે, જઠરાગ્નિ છેકજ મંદ પડી જાય છે, અને તેને બગાસાં ઉપરાઉપરી આવે છે, આ ચિન્હ વાત જ્વરનાં છે.

વાતજ્વરના ઉપચાર.

યાતિ વાતજ્વરો વિશ્વાગઢ્ઘીકાથપાનતઃ ।

દુરાલભામૃતાક્રાથો હન્તિ વાતં સમાંશતઃ ॥ ૧૬ ॥

(૩૫)

સઘોવાતજ્વરં હન્તિ શતાવર્યામૃતારસઃ ।

સમાંશઃ સગુડઃ પીતો બલહીનસ્ય દેહિનઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રાક્ષાદુરોલભાપથ્યાગઙ્ગુચી સમભાગતઃ ।

પતા ગુડાન્વિતા પીતા નાશયત્યનિલજ્વરમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧. શુઠ અને ગળોનો કવાથ^૧ પીવાથી વાત જવર નાશ પામે છે.

૨. ધમાસો અને ગળો સમાન ભાગે લઈને તેનો કવાથ પીવાથી વાત જવર મટે છે.

૩. શતાવરી અને ગળોનો રસ સરખે ભાગે લઈને તેમાં ગોળ^૨ નાખીને પીવાથી નિર્બળ શરીરવાળાનો પણ વાતજવર તરતજ મટી જાય છે.

૪. કાળીદ્રાક્ષ, ધમાસો, હરડે, તથા ગળોને સમ ભાગે લઈને તેનો કવાથ કરી તેમાં ગોળ નાખી પીવાથી વાતજવર નાશ પામે છે.

અતીસારો ભ્રમોદાહઃ પ્રલાપસ્તૃષ્ણમુખં કટુ ।

નાસાધરનલાઃ કૃષ્ણા મૂર્છા પિત્તજ્વરોગિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણ—પિત્તજ્વરવાળાને ઝાડો પાતળો થાય છે તથા ઘણીવાર થાય છે, ફેર આવે છે, તે લવારી કરે છે, તેને તરસ ઘણી લાગે છે, તેનું મોઢું કડવું થાય છે, તેનાં નાક ઓઠ તથા નખ કાળા થઈ જાય છે, અને મૂર્છા આવે છે. પિત્તજ્વરનાં એવાં લક્ષણો છે.

પિત્તજ્વરના ઉપચાર.

ભદ્રમુસ્તામૃતા દ્રાક્ષા પર્વટઃ કટુરોહિણી ।

અષ્ટાવશેષિતઃ ક્વાથ પતેષાં સમ ભાગતઃ ॥ ૨૦ ॥

૧. ભદ્રમોથ, ગળો, દ્રાક્ષ, પિત્તપાપડો, કટુ, એ ઔષધોને

૧ કવાથ કરવાની ઔષધીઓમાંથી ચાર તોસા જેટલો ભાગ લેઈને તેને સોળ ઘણુ પાણીમાં નાખીને આઠમે ભાગે શેષ રહેતાં લગી ઉકાળવું. શેષ રહેલું પાણી ગાળીને પીવું. કવાથ માટીના વાસણમાં ઉકાળવો અને ઉકાળતી વખતે તે ઉપર કાંઈ ઢાંકવું નહિ.

૨ કવાથમાં ગોળ એક તોસો નાખવો.

(૩૬)

સમ ભાગે લઇ તેમનો ક્વાથ કરીને આઠમે ભાગે શેષ રહે ત્યારે તે પીવાથી પિત્તજ્વર મટે છે.

ઘૃતમૃષ્ટં શિવાચૂર્ણં પિષ્ટમસ્તુષાંભસા ।

પ્રલેપાદાઘનુત્પેનં બદર્યા વા દલોદ્ભવમ્ ॥ ૨૧ ॥

ઘૃષો દુરાલભા દ્યામા પર્યટઃ કટુરોદ્ધિની ।

કિરાતમથધૈતેષાં કાથઃ પીતઃ સિતાન્વિતઃ ॥ ૨૨ ॥

રક્તોદ્ભવં મહાદાર્ઘં તૃણાં મૂર્છાં મતિશ્ચમમ્ ।

પિત્તજ્વરં હરત્યાશુ પાપં વીરો યથા સ્મૃતઃ ॥ ૨૩ ॥

કિરાત મુસ્તા કટુકી સમાંશં છિન્નોદ્ભવા રિંગિણિકા ચ રેણુઃ ।

કાથો નિપીતો હરતિ પ્રલાપં પિત્તજ્વરં દાઘતૃષે ભ્રમં ચ ॥ ૨૪ ॥

પર્યટશ્ચદનં મુસ્તા વિશ્વોશીરદ્વયં સમમ્ ।

કાથ ષ્ણાં તૃષાં છર્દિં હન્તિ પિત્તજ્વરં ભ્રમમ્ ॥ ૨૫ ॥

પશ્ચકં કાશુલી શુંઠી ધાન્યકોશીર યુગ્મકમ્ ।

પર્યટશ્ચ સમઃ કાથઃ પીતઃ પીત્તજ્વરાપહઃ ॥ ૨૬ ॥

શ્રીપર્ણી કાશુલી દ્રાક્ષા ચંદનં વાલકદ્વયમ્ ।

મુસ્તા પર્યટકો યદિરમીષાં સમભાગતઃ ॥ ૨૭ ॥

અષ્ટાવશેષિતઃ કાથઃ પીતઃ શર્કરયા સહ ।

પિત્તજ્વરં ભ્રમં દાર્ઘં હન્તિ છર્દિમસંશયમ્ ॥ ૨૮ ॥

૨ હરડેતુ^૧ ચૂર્ણ કરીને તેને ધીમાં શેફીને તુષામ્ભના^૨ પાણીમાં વાટવું; તેનો લેપ કરવાથી પિત્તજ્વરનો દાહ મટે છે.

૩ બોરડીનાં પાનાંને પાણીમાં ચોળી શીણ કાઢી તે શીણનો શરીરે લેપ કરવાથી દાહ મટે છે.

૪ અરડૂસો, ધમાસો, પીપર, પિત્તપાપડો કટૂ, કરિયાતુ, એ સર્વનો ક્વાથ કરીને સાકર^૩ સાથે પીવાથી રક્ત બગડવાથી ઉપજેલો

૧ છોડાં સહિત જવને આખાપાખા કચરીને તેને પાણીમાં નાખીને બધે વાસણમાં રહેવા દેવા. કેટલેક દહાડે એ ખાદું પાણી ગાળી લેવું. એને તુષામ્ભ કહે છે.

૨ વાતરોગમાં સાકર ૧ તોલો, પિત્ત રોગમાં ૦૫ તોલો અને કફ રોગમાં ૦૧ તોલો નાખવી.

(૩૭)

મોટો દાહ, તરસ, મૂર્છા અને બુદ્ધિનો ભ્રમ, એ સર્વ સહિત પિત્તજ્વરને તત્કાળ હરે છે. જેમ સ્મરણ કરવાથી શ્રીમહાવીર જિનેન્દ્ર પાપને હરે છે તેમ.

૫. કરિયાતું, મોથ, કડૂ, ગળો રીંગણીનાં મૂળ, પિત્તપાપડો, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ પીવાથી લવરી, દાહ, તૃષા અને ભ્રમ સહિત પિત્તજ્વર મટે છે.

૬. પિત્તપાપડો, રકતચંદન, મોથ, શુંઠ, પીળોવીરણવાળો, કાળો વાળો, એ સર્વે સમાન લેઈને તેનો ક્વાથ પીવાથી તરસ, ઉલટી, અને ભ્રમ સહિત પિત્તજ્વરને નાશ કરે છે.

૭. પદ્મકાષ્ઠ, કાશુલી (કાસની?), શુંઠ, ધાણુ, પીળો તથા કાળોબન્ને વાળા, અને પિત્તપાપડો, એ સર્વે ઔષધો સમાન લેઈને તેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી પિત્તજ્વર નાશ પામે છે.

૮. શ્રીપર્ણી (?), કાશુલી(કાસની?), દ્રાક્ષ, ચંદન, બન્ને પ્રકારના વાળા, મોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ, એ ઔષધોનો ક્વાથ સમ ભાગે કરીને આઠમે ભાગે શેષ રહે ત્યારે ૦૥ તોલો સાકર નાખીને પીવાથી ભ્રમ, દાહ, અને ઉલટી સહિત પિત્તજ્વરને હરે છે.

શુષ્કછર્દિર્જંડત્વં ચ રોમાંચં મધુરં મુક્તમ્ ।

ઝળ્ળેચ્છા સ્વલ્પસંતાપઃ શ્લેષ્મજ્વરવિચેષ્ટિતમ્ ૩૦

કફજ્વરનું લક્ષણ—કફ જ્વરવાળાને ખાલી ઉબકા આવે છે, શરીર જડ થઈ જાય છે, રૂંવાં ઉભાં થાય છે, મોઢું મીઠું થઈ જાય છે, ગરમ વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે, અને શરીરપર તાવની શરમી થોડી માલમ પડે છે.

કફજ્વરના ઉપાય.

કંટકાર્યમૃતાદારુ વૃષા વિશ્વા સમાંશતઃ ।

ક્વાથઃ કળારજઃપીતઃ શ્લેષ્મજ્વરવિનાશનઃ ॥ ૩૧ ॥

કળાવિશ્વામૃતાદારુકિરાતૈરંડમૂલિકા ।

નિંબ ણ્ણાં સમઃ ક્વાથઃ પીતઃ શ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥ ૩૨ ॥

દ્વારુ વિશ્વામૃતા કૃણ્ણા પુષ્કરૈરંડમૂલિકા ।

(૩૮)

કિરાતંચ સમ ક્વાથઃ પીત શ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥ ૩૩ ॥

નિંબ શુંઠી કળામૂલં પથ્યા કટુકરોહિણી ।

વ્યાધિઘાતઃ સમઃ ક્વાથઃ પીતઃ શ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥ ૩૪ ॥

હિવજશ્ચવિકાદારુહરિદ્રા કટુકા સમઃ ।

શ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ક્વાથો નિપીતોષાવશેષિતઃ ॥ ૩૫ ॥

વાસવોતિવિષા કુષ્ઠં દેવદારુ મહૌષધમ્ ।

મુસ્તા સમાંશતઃ ક્વાથોઃ પીતઃ શ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥ ૩૬ ॥

મુસ્તા દુરાલભા શુંઠી ક્વાથ ણ્ણાં સમાંશતઃ ।

હન્તિ શ્લેષ્મજ્વરં તીવ્રં નીપિતઃ પથ્યભોજનાત્ ॥ ૩૭ ॥

૧. રીંગણી, ગળો, દેવદાર, અરડૂસી, શુંઠ, એ સર્વેને સમાન લાગે લેઇને તેનો ક્વાથ કરીને તેમાં પાવલીભાર પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી કફજ્વર નાશ પામે છે.

૨. પીપર, શુંઠ, ગળો, દેવદાર કરિયાતુ, એરંડાનું મૂળ, લીમડાની છાલ, એ સર્વેને સમાન લાગે લેઇને તેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી કફજ્વર દૂર થાય છે.

૩. દેવદાર, શુંઠ, પીપર, પુષ્કર મૂળ, દીવેલાનું મૂળ, કરિયાતુ, એ સર્વે સમ લાગે લેઇને ક્વાથ કરીને પીવાથી કફજ્વર દૂર થાય છે.

૪. લીમડાની છાલ, શુંઠ, પીપરી મૂળ, હરડે, કડૂ, ઉપલેટ એ સર્વે સમાન લેઇ તેનો ક્વાથ પીવાથી કફજ્વર દૂર થાય છે.

૫. હીમજ (?), ચવક, દેવદાર, હળધર, કડાછાલ, એ સર્વે સમાન લાગે લેઇને તેનો અષ્ટમાંશશેષ ક્વાથ પીવાથી કફજ્વર દૂર થાય છે.

૬. ઇંદ્રજવ, અતિવિખ, ઉપલેટ, દેવદાર, શુંઠ, મોથ, એ સર્વ સમાન લાગે લેઇને તેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી કફજ્વર મટે છે.

૭. મોથ, ધમાસો, શુંઠ, એ ત્રણને સમ લાગે લેઇને તેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી તથા પથ્ય લોજન કરવાથી તીવ્ર એવો કફજ્વર નાશ પામે છે.

(૩૯)

વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણ.

ધ્વાસઃ કંકાસ્તથાચ્છર્દિર્જડત્વં મધુરં મુક્તમ્ ।

પ્રતિશ્ઠાયો જલં ચાસ્યે નિદ્રા શીથિકટિવ્યથા ॥ ૩૮ ॥

રોમોદ્ગમો ઉ્વરોચ્ચિન્હં વાતપિત્તસમુદ્ભવં ।

અમું દ્વંદ્વજમિત્યાહુર્વૈંચશાસ્ત્રવિશારદાઃ ॥ ૩૯ ॥

વાતપિત્ત જ્વરનાં લક્ષણ--જ્યારે જ્વરવાળાને શ્વાસ

થાય છે, કફ માલમ પડે છે, ઉલટી થાય છે, શરીર જડ થઈ જાય છે, મોઢું મધુર થઈ જાય છે, સળેખમ થાય છે, મોંમાં પાણી છૂટે છે; તાવ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉંઘ આવે છે, માથું તથા કેહેડો ડુબે છે, રૂંવાટાં ઉભાં થાય છે, ત્યારે તે ચિન્હ વાતપિત્ત જ્વરનાં સમ-જવાં. આ રીતે બે દોષનાં ચિન્હ એકઠાં મળેલાં જે જ્વરમાં જણાય છે તેને વૈદ્યશાસ્ત્ર જાણનારા પડિતો દ્વંદ્વજ એટલે બે દોષનો જ્વર કહે છે.

વાતપિત્તજ્વરનાં ઉપાય.

વાલકં કાશુલી મુસ્તા યષ્ટિર્દ્રાક્ષાટરૂપકઃ ।

ક્વાથ ષ્ણાં સિતાપીતો વાતપિત્તજ્વરાપહઃ ॥ ૪૦ ॥

દ્રાક્ષાકિરાયતં માર્ગી કર્ચૂરોમૃતવલ્લરી ।

ષ્ણાં ક્વાથો ગુહોપેતઃ પીતો દ્વંદ્વજરોગહૃત્ ॥ ૪૧ ॥

મધુચર્દિર્નિશાયુગ્મં પટોલીવ્યાધિઘાતકઃ ।

મુસ્તાનિંબાવયં ક્વાથો વાતપિત્તજ્વરાપહઃ ॥ ૪૨ ॥

ચિક્કળી મધુકં દ્રાક્ષા મધુપુષ્પં વૃષોત્પલમ્ ।

પદ્મકં વાલકદ્વંદ્વ ક્વાથ ષ્ણાં સુશીતલઃ ॥

પીતઃ પથ્યાશિનો હન્તિ પ્રલાપં મોહમુત્કટમ્ ॥ ૪૩ ॥

૧. વીરણુવાળો, કાશુલી (કાસની ?) મેથ, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, અરડૂસી, એ ઐષધોનો ક્વાથ સાકર સાથે પીવાથી વાતપિત્ત જ્વર દૂર થાય છે.

૨. દ્રાક્ષ, કરિયાતું, ભારંગ, ષડકચુરો, ગળો, એ ઐષધોનો ક્વાથ એક તોલો ગોળ નાખીને પીવાથી વાતપિત્ત જ્વરને મટાડે છે.

૩. જેઠીમધ, હળધર, દારૂ હળધર, પટોલ, ઉપલેટ, મેથ,

(૪૦)

હીમડાની અંતરછાલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ વાતપિત્ત જ્વરને દૂર કરે છે.

૪. ચિક્કણી (?), જેડીમધ, દ્રાક્ષ, મહુડાં, અરડૂસી, કમળ, પદ્મકાષ્ઠ, વીરણવાળો, કાળો વાળો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને સારી પેટે ઠંડો થવા દીધા પછી પીએ, અને ખાવા પીવામાં પથ્ય પાળે તો લવરી તથા ભારે મૂછાને મટાડે છે.

વાતકફજ્વરનાં લક્ષણ.

તંદ્રા સ્તૈમિલ્યં સંતાપપર્વરુક્ષ સાંગૌરવમ્ ।

શીતકાસારુચિશ્વાસૌ વિદ્યાદ્વાતકફજ્વરે ॥ ૪૪ ॥

વાતકફ જ્વરવાળાને આંખોમાં ઘેન હોય છે, શરીરમાં જડતા હોય છે, અંગમાં દાહ થાય છે, સાંધાઓમાં કળતર થાય છે, શરીર ભારે લાગે છે, ટાઢ વાય છે, ખાંસી થાય છે, અન્ન ઉપર રૂચિ રહેતી નથી અને શ્વાસ થાય છે.

વાતકફજ્વરના ઉપાય.

શુદ્ધામૃતાનાગરપુષ્કરાહ્વયઃ કતઃકષાયઃ કફમારુતોત્તરે ।

સશ્વાસકાસારુચિપાર્શ્વશૂલે જ્વરે ત્રિદોષપ્રભવેપિ શસ્યતે ॥ ૪૫ ॥

આરગ્વધપ્રાંથિકમુસ્તતિકા હરીતકીભિઃ ક્વથિતઃ કષાયઃ ।

સામે સશૂલે કફવાતયુક્તે જ્વરે હિતો દીપનપાચનશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

૧. રીંગણી, ગળો, શુઠ, પુષ્કર મૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને વાતકફ જ્વરમાં, તથા શ્વાસ, ખાંસી અરૂચિ અને પાસામાં શૂળ એ સર્વ ઉપદ્રવો સહિત ત્રિદોષનો જ્વર હોય તો તેમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.

૨. ગરમાળો, પીપરીમૂળ, મેથ, કઠૂ, હરડે એ ઔષધોથી કરેલો ક્વાથ આમ સહિત તથા શૂળ સહિત કફવાત જ્વરમાં હિતકારક છે વળી એ ક્વાથ જઠરાગ્નિનું દીપન કરનારો તથા મળને પકવ કરનારો છે.

પિત્તકફજ્વરનાં લક્ષણ.

શીતં દાઘો રુચિઃ કાસસ્તૂળ્લા મોહો મુખં કટુ ।

આલસ્યમ્નિતિ ચિન્હાનિ જ્વરે પિત્તકફાત્મકે ॥ ૪૭ ॥

પિત્ત કફ જ્વરવાળાને ટાઢ વાય છે, દાહ થાય છે, અન્ન ભા-

(૪૧)

વતું નથી ખાંસી થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂછા થાય છે, મોઢું કડબું થઈ જાય છે, અને આળસ ઉપજે છે-એવાં ચિન્હ થાય છે.

પિત્તક્કજ્વરના ઉપાય.

કિરમાલો વચ્ચા હિંગુર્વાલકં ધાન્યકં નિશા ।

સુસ્તા યષ્ઠી તથા ભાર્ગી પર્યટઃ સમભાગતઃ ॥ ૪૮ ॥

અષ્ટાવશેષિતઃ ક્વાથો મધુના પ્રતિવાસિતઃ :

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરં હન્તિ ક્વાથ ષ્ણાં નિષેવિતઃ ॥ ૪૯ ॥

પટોલી નિવપત્ત્રાણિ પથ્યા કટુકરોહિણી ।

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરં હન્તિ ક્વાથ ષ્ણાન્નિષેવિતઃ ॥ ૫૦ ॥

ત્રિફલા વાલકં યષ્ટિરાટરૂષઃ પટોલિકા ।

ક્વાથોમધુયુતઃ પીતઃ શ્લેષ્માપિત્તજ્વરાપહઃ ॥ ૫૧ ॥

પટોલી રિંગિણી શુંઠી કિરાતં કટુરોહિણી ।

ગુઢ્ઘ્ચીદ્રવ્યવા વાસા મુસ્તા ભાર્ગી ચ ચંદનમ ॥ ૫૨ ॥

ક્વાથઃ પીતોઽર્ચિ દાઘં તૃષ્ણાં છર્દિમસંવરમ્ ।

શ્લેષ્માપિત્તજ્વરં હન્તિ કાસં શૂલં ચ દારુણમ્ ॥ ૫૩ ॥

૧. કિરમાલ (?) વજ, હીંગ, વાળો, ધાણા, હળધર, મોથ, જેઠીમધ, ભારંગ, પિતપાપડો, એ ઐષધો સમ ભાગે લેઈને તેમાંથી ચાર તોલા ઐષધને સોળ ગણા પાણીમાં ઉકાળી આઠમે ભાગે શેષ રહે ત્યારે ગાળી લેઈ ઠંડો પડવા દેઈ તેમાં મધ નાખીને પાવો. આ ક્વાથ પીવાથી ક્કપિત્ત જ્વર નાશ થાય છે.

૨. પટોલ, લીમડાનાં પાંદડાં, હરડે, કડાછાલ, એ ઐષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી પિત્તક્ક જ્વર નાશ પામે છે.

૩. ત્રિક્ષ્ણાં (હરડે, બેઢાં, આમળાં), વાળો, જેઠીમધ, અરડૂસો પટોલ, એ ઐષધોનો ક્વાથ ઠંડો થયા પછી મધ સાથે પીવાથી ક્કપિત્ત જ્વરને દૂર કરે છે.

૪. પટોલ, રીંગણી, શુંઠ, કરિયાતુ, કડાછાલ, ગળો, ઇંદ્રજવ, અરડૂસી, મોથ, ભારંગ, રતાંજળી, એ ઐષધોનો ક્વાથ પીવાથી અરુચિ, દાહ, તરસ, ઉલટી, મનનું પરાધીનપણું એ સર્વ સહિત ક્કપિત્તજ્વર તથા ભયંકર ખાંસી અને શૂળ પણ મટે છે.

(૪૨)

સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણ.

આલસ્યમરુચિઃ કર્ણસંઘ્યસ્થિશીર્ષવેદના ।

મૂર્છા દાઘસ્તૃષા નિદ્રા નૈવ જિહ્વાતિપાંડુરા ॥ ૫૪ ॥

પીતે વા લોહિતે નીલે લોચને શીતલં વપુઃ ।

ભ્રમઃ કાસો મુખં તપ્તં સન્નિપાતજ્વરેંગિતમ્ ॥ ૫૫ ॥

સન્નિપાત જ્વરવાળા રોગીને આળસ ઉપજે છે, અન્નાદિકપર રુચિ રહેતી નથી; કાન, સાંધા, હાડકાં, અને માથામાં વેદના થાય છે, રોગી બેભાન થાય છે, તેને શરીરે દાહ થાય છે; તરસ લાગે છે તથા ઉંઘ આવતી નથી; તેની જીભ ઘણી ઘોળી થઈ જાય છે; તેની આંખો પીળી, રાતી, કે નીલવર્ણની થઈ જાય છે, તેનું શરીર ઠંડુ લાગે છે, તેને ભ્રમ થાય છે, ખાંસી થાય છે, અને તેનું મુખ ગરમ રહે છે, આ લક્ષણો સન્નિપાત જ્વરનાં છે.

સન્નિપાતજ્વરના ઉપાય.

શુંઠી દારુ વચ્ચા મુસ્તા કિરાતં કાસુલી તથા ।

કંટકાર્યમૃતાક્વાથઃ સન્નિપાતજ્વરાપહઃ ॥ ૫૬ ॥

મધૂકસારસિંધૂત્થવચ્ચોષણકણાઃ સમાઃ ।

બોધયત્યંજસા ચૂર્ણં નસ્યતો જ્વરમૂર્છિતમ્ ॥ ૫૭ ॥

ચવાસેંદ્રયવા ભાર્ગી કર્ચૂરઃ કદુરોહિણી ।

પટોલી ચ સિતૈરંડમૂલં કર્કટશૃંગિકા ॥ ૫૮ ॥

અર્ષાં સમાંશતઃ ક્વાથઃ શ્વાસં કાસં તથા ભ્રમમ્ ।

સન્નિપાતજ્વરં હન્તિ રોગિણઃ પથ્યમોજિનઃ ॥ ૫૯ ॥

નિંબો દારુર્નિશા મુસ્તા ત્રિફલા કદુરોહિણી ।

પટોલીક્વાથપાનેન યાતિ ત્રૈદોષજોજ્વરઃ ॥ ૬૦ ॥

પર્પટશ્ચંદનશ્ચિહ્નસંભવા સમભાગતઃ ।

સન્નિપાતજ્વરં હન્તિ ક્વાથ અર્ષાં નિષેવિતઃ ॥ ૬૧ ॥

કિરાતેંદ્રયવા મુસ્તા કદુકીવિશ્વભેષજમ્ ।

ચૂર્ણમેષાં સિતાયુક્તં સન્નિપાતજ્વરાપહમ્ ॥ ૬૨ ॥

હિંગુ શુંઠી કળાપથ્યા માતુલુંગરસાન્વિતમ્ ।

મક્ષિતં ચૂર્ણમેતેષાં સન્નિપાતજ્વરાપહમ્ ॥ ૬૩ ॥

શિરીષ્બીજગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈંધવૈઃ ।

બોધયત્યંજનં સુપ્તં સન્નિપાતેન માનવમ્ ॥ ૬૪ ॥

(૪૩)

ક્રુતે સંજ્ઞાવિધાનેઽપિસંજ્ઞાયસ્ય ન જાયતે ।

પાદયોસ્તં લલાટે વા દહેત્તત્તશલાકયા ॥ ૬૫ ॥

ત્રિવૃચ્છયામાસિતાકૃષ્ણાત્રિફલામધુમોદકઃ ।

સન્નિપાતજ્વરં શોફં રક્તપિત્તં નિરસ્યતિ ॥ ૬૬ ॥

દેવદારુ નિશા નિંબો રોહીણી ત્રિફલા ઘનઃ ।

પટોલી શસ્યતે ક્વાથઃ સન્નિપાતેતિદારુણે ॥ ૬૭ ॥

કિરમાલકણામૂલં મુસ્તા કદુકરોહિણી ।

પથ્યા તત્સંભવઃ ક્વાથઃ સન્નિપાતેતિદારુણે ॥ ૬૮ ॥

સઠી પુષ્કરમૂલં ચ વ્યાઘ્રી સિંહી દુરાલભા ।

ગઢુચી નાગરં પાઠા કિરાતં કદુરોહિણી ॥ ૬૯ ॥

પષ શઠ્યાદિકોવર્ગઃ સન્નિપાતજ્વરાપહઃ ।

આમદોષં તથા શૂલં કાસં ચ શ્લેષ્મમારુતમ્ ॥ ૭૦ ॥

રૌદ્રાન્ સર્વજ્વરાન્ હન્તિ રોગિણઃ પથ્યમોજિનઃ ॥ ૭૧ ॥

૧. શુઠં, દેવદાર, વજ, મોથ, કરિયાતુ, કાસુલી (?) રીંગણી, ગળો, એ ઐષધોનો ક્વાથ સન્નિપાત જ્વરને દૂર કરે છે.

૨. ચેતના આણનાઈ નરય—જેઠીમધનો શીરો, સિંધવ વજ, મરી, પીપર, એ સર્વે સમાન ભાગે લેધને તેતુ ચૂર્ણ કરીને તે સુઘાડવાથી તાવથી મૂર્છિત થયેલો માણસ તરત સાવધ થાય છે.

૩. ધમાસો, ઈંદ્રજવ, ભારંગ, કચુરો કડાછાલ, પટોલ ઘોળા એરંડાતું મૂળ, કાકડા સીંગ, એ સર્વે ઐષધ સમાન ભાગે લેધને તેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી પથ્ય લોજન કરનારનો શ્વાસ, ખાંસી, બ્રમ, અને સન્નિપાત જ્વર નાશ પામે છે.

૪. લીમડો, દેવદાર, હળધર, મોથ, ત્રિફળા, કડાછાલ, પટોલ એ ઐષધોનો ક્વાથ પીવાથી ત્રિદોષનો તાવ નાશ પામે છે.

૫. પિત્તપાપડો, રતાંજળી, ગળો, એ ત્રણેને સમાન ભાગે લેધને તેનો ક્વાથ પીવાથી સન્નિપાત જ્વર નાશ પામે છે.

૬. કરિયાતુ, ઈંદ્રજવ, મોથ, કડાછાલ, શુઠં, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ સાકર સાથે એક તોલો ફકાવવાથી સન્નિપાત જ્વર દૂર થાય છે.

(૪૪)

૭. હિંગ, શુઠં, પીપર, હરડે, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ખીજેરાના રસ સાથે ખાવાથી સન્નિપાત જ્વર દૂર થાય છે.

૮. સન્નિપાતમાં અંજન—સરસનાં ખીજ, ગાયનું મૂત્ર પીપર, મરી, સિંધવ, એ ઔષધોનું ખારીક અંજન બનાવીને સન્નિપાતથી ઘેનમાં બેલાન જેવાપડી રહેલાને આંજવાથી તે રોગી જાગ્રત થાય છે.

૯. દાહકર્મ—જે સન્નિપાતના રોગીને સાવધ કરવાના ખીજ ઉપચાર કર્યા છતાં પણ તે જાગે નહિ, તો તેને બન્ને પગે અથવા કપાળમાં તપાવેલી શળીવડે ડામ દેવો.

૧૦. કાળું નસોતર, પીપર, અને ત્રિક્ષ્ણા, એ ઔષધીઓનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં મધ તથા સાકર નાખીને મોઢક (લગભગ ૨૫ તોલાની ગોળી) કરીને ખવરાવાથી સન્નિપાતનો તાવ, સોજો, અને રક્તપિત્ત મટી જાય છે.

૧૧. મહાભયંકર સન્નિપાત હોય તો દેવદાર, હળદર, લીમડાની છાલ, ગજો, ત્રિક્ષ્ણા, મોથ, પટોળ, એ ઔષધનો કવાથ આપવો સારો છે.

૧૨. કિરમાળ (?), પીપરીમૂળ, મોથ, કડાછાલ, હરડે, એ ઔષધોનો કવાથ મહાભયાનક સન્નિપાતમાં આપવો.

૧૩. શઠ્યાદિવર્ગ—પડકચૂરો, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ધમાસો, ગજો, શુઠં પાહાડમૂળ, કરિયાતુ, કડાછાલ, એ ઔષધોને શઠ્યાદિક વર્ગ કહેછે. એ શઠ્યાદિક વર્ગ સન્નિપાત જ્વરને મટાડનારો છે. વળી તે આમ દોષને, શૂળને, ખાંસીને, કફવાયુને તથા સઘળા પ્રકારના ઉગ્ર તાવને નાશકરે છે;—માત્ર રોગી પથ્ય ભોજન કરનારો જોઈએ.

સામાન્ય જ્વરપ્રતીકાર.

ત્રિફલા વંધ્યકર્કોટી વચા મુસ્તા નિશાદ્વયમ્ ।

કુષ્ઠં કિરાયતં ક્વાથઃ પીતઃ સર્વજ્વરાપહઃ ॥ ૭૨ ॥

ગઢૂચી રિંગિણી શુંઠી ક્વાથ આસાં કણાન્વિતઃ ।

પીતઃ સર્વજ્વરાન્ હન્તિ શ્વાસં શૂલં તથાઽરુચિમ્ ॥ ૭૩ ॥

(૪૫)

૧. ત્રિકુળા, વાંઝણી કંટોલીનો કંદ, વજ, મોથ, હળદર, દાડ-
હળદર, ઉપલેટ, કરિઆતુ', એ ઔષધોનો કવાથ બધા પ્રકારના
તાવને મટાડે છે.

૨. ગળો, રીંગણી, શુઠ, એ ઔષધોને કવાથ કરી તેમાં પીપ-
રનું ચૂર્ણ પા તોલો નાખી સઘળા પ્રકારના તાવ તથા તે સાથે શ્વા-
સ, શૂળ અને અરુચિ હોય તો તેપણુ મટે છે.

વિષમજ્વરનો પ્રતિકાર.

બિમીતો વ્યાધિ ઘાતશ્ચ કટુકીતૃવૃતાતથા ।
કાથોહન્તિ તૃષાં દાઘં વિષમજ્વરમંજસા ॥ ૭૪ ॥
મધૂકવલ્કલં કુષ્ઠમુત્પલં ચંદનં વચા ।
ત્રિફલા દુલ્લરી વાસા દ્રાક્ષા શિરીષપદ્મકમ્ ॥ ૭૫ ॥
મૂર્વાયષ્ટિરયં ક્વાથો દાઘં મૂર્છાં તૃષાં ભ્રમમ્ ।
રક્તપિત્તજ્વરંહન્તિ નિપીતો મધુના સહ ॥ ૭૬ ॥
યષ્ટિર્દુરલભા પાઠા ત્રિફલા તાલકામૃતા ।
મુસ્તાક્વાથઃ સિતાપીતો વિષમજ્વર નાશનઃ ॥ ૭૭ ॥
કળાચૂર્ણં મધુક્ષીરર્સપિઃપક્કં નિહન્તિ તત્ ।
પીતં શર્કરયા શ્વાસં હૃદ્રોગં વિષમજ્વરં ॥ ૭૮ ॥
પટોલીંદ્રયવા પાઠા ગઢૂચી નિંબપલ્લવાઃ ।
હન્તિ ક્વાથો નિપીતોયં સતતં વિષમજ્વરમ્ ॥ ૭૯ ॥
જ્વરંજનંશિલાતૈલકૃષ્ણામરિચસૈંધવૈઃ ।
વચાહરીતકીર્સર્પિર્ધૂપઃ સ્યાદ્વિષમજ્વરે ॥ ૮૦ ॥
ચંદનં ધાન્યકં મુસ્તા ગઢૂચી વિશ્વભેષજમ્ ।
પંચાહઃસંભવં હન્તિ જ્વરં ક્વાથો નિષેવિતઃ ॥ ૮૧ ॥
મુસ્તાપાઠાશિવાક્વાથશ્ચાતુર્થિકજ્વરાપહઃ ।
દુગ્ધેન ત્રિફલા પીતા હન્તિ ચાતુર્થિકં જ્વરમ્ ॥ ૮૨ ॥
યવાસો હૈવજાદારુ શુંઠી વાસા સમં તતઃ ।
ક્વાથો નિષેવિતો હન્તિ જ્વરં ષષ્ઠાદિનોદ્ભવમ્ ॥ ૮૩ ॥
મુસ્તા વિશ્વામૃતા ઘાન્યં વાલકં ચંદનં સમઃ ।
ક્વાથો મધુસિતાપીતો ત્ર્યાહિકજ્વરનાશનઃ ॥ ૮૪ ॥
સિતામધુકળાસર્પિસ્તતદુગ્ધસ્ય પાનતઃ ।
શામ્યંતે શ્વાસહૃદ્રોગપ્રલાપવિષમજ્વરાઃ ॥ ૮૫ ॥

(૪૬)

શિરીષો લાંગલી કુદું નિંબો દંતી હરીતકી ।
 મધ્વાજ્યમક્ષિતં ચૂર્ણં વિષમજ્વરનાશનમ્ ॥ ૮૬ ॥
 શિરીષો નિંબપત્રાણિ હિંગુઃ સર્પસ્ય કંચુકઃ ।
 સમાંશં ચૂર્ણમેતેષાં ધારિપિદ્યં ચ નસ્યતઃ ॥ ૮૭ ॥
 ગ્રહભૂતપિશાચાનાં શાકિનીરક્ષસામપિ ।
 દોષં હન્તિ જ્વરં તીક્ષ્ણં તરણિસ્તિમિરં યથા ॥ ૮૮ ॥
 શિરીષં બિલ્વજં ચામ્રકપિથાર્જુનપલ્લવૈઃ ।
 સપુરઃ શલ્યકૈર્ધૂપઃ સર્વં ગ્રહજ્વરાપહઃ ॥ ૮૯ ॥
 લશુનં પિપ્પલી રાજી વચા પથ્યા સમાંશતઃ ।
 પતચ્ચૂર્ણં જલાપિદ્યં ચક્ષુસ્થં જ્વરનાશનમ્ ॥ ૯૦ ॥

૧. ઝેડું, ઉપલેટ, કડાછાલ અને નસોતરનો કવાથ પીવાથી તરસ અને દાહસહિત વિષમજ્વરને ત્વરાથી મટાડે છે.

૨. મહુડાની છાલ, ઉપલેટ, કમળ, રકતચંદન, વજ, ત્રિક્ષ્ણા, ફુલ્લરી (?), અરડૂસી, દ્રાક્ષ, સરસવૃક્ષની છાલ, પદ્મકાષ્ઠ, મોર-વેલ, જેઠીમધ, એ ઐષધોનો કવાથ મધસાથે પીવાથી દાહ, મૂર્છા તરસ અને ભ્રમસહિત રકતપિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર નાશ થાય છે.

૩. જેઠીમધ, પહાડમૂળ, ત્રિક્ષ્ણા, તાલક (તાલીસપત્ર ?), ગ-જો, મોથ, એ ઐષધોનો કવાથ સાકર સાથે પીવાથી વિષમજ્વર નાશ પામે છે.

૪. મધ, દૂધ, અને ઘી સાથે પકવ કરેલું પીપરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે પીવાથી શ્વાસ, હ્રોગ (છાતીની અમૂઝણ), અને વિષમ-જ્વર મટે છે.

૫. પટોળ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, ગજો, લીમડાનાં પાંદડાં, એ ઐષધોનો કવાથ પીવાથી ભ્રમ સહિત સતત જ્વર (હમેશાં સર-ખો આવનારો તાવ) નાશ પામે છે.

૬. અંજન—મનશીલ, તેલ, પીપર, મરી, અને સિંધવ, એ ઐષધોને બારીક વાટીને તેનું અંજન કરવાથી વિષમજ્વર દૂર થાય છે.

(૪૭)

૭. ધૂપ—વજ, હરડે અને ઘીનો ધૂપ આપવાથી વિષમજ્વર દૂર થાય છે.

૮. ચંદન, ધાણા, મોથ, ગળો, શુઠં, એ ઐષધોનો કવાથ પીવાથી દર પાંચમે દિવસે આવનારો તાવ નાશ પામે છે.

૯. મોથ, પાહાડમૂળ, અને હરડેનો કવાથ ચોથિયા તાવને દૂર કરે છે.

૧૦. દૂધ સાથે ત્રિક્ષણાનું ચૂર્ણ પીવાથી ચોથિયો તાવ નાશ પામે છે.

૧૧. ધમાસો, હૈવજ (હીમજ ?), કેવદાર, શુઠં, અરડૂશી, એ ઐષધો સમ ભાગે લેઈને તેનો કવાથ પીવાથી છઠ્ઠે દિવસે ફરીને આવેલો તાવ મટી જાય છે.

૧૨. મોથ, શુઠં, ગળો, ધાણા, વાળો, ચંદન, એ ઐષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનો કવાથ મધ તથા સાકર નાખીને પીવાથી ત્રીજે દિવસે ફરીને આવનારો તાવ મટી જાય છે.

૧૩. સાકર, મધ, પીપર, ઘી, અને ગરમ કરૈલું દૂધ એ ઐષધો પીવાથી શ્વાસ, હૃદ્રોગ, લવરી, અને વિષમજ્વર મટે છે.

૧૪. સરસ, લાંગલી (વઢવાડિયો ?), ઉપલેટ, લીમડાની છાલ, હંતીમૂળ, હરડે, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘી સાથે ખાવાથી વિષમજ્વર નાશ પામે છે.

૧૫. નરેય—સરસ, લીમડાનાં પાંદડાં, હાંગ, સાપની કાંચળી, એ સર્વે સમ ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ પાણી સાથે વાટવું. પછી તેને નાકમાં સુધવાથી ગ્રહ, ભૂત, પિશાચ, શાકિની, અને રાક્ષસ, એ સૌના દોષને તથા તેમનાથી થયેલા તીવ્ર જ્વરને સૂર્ય જેમ અંધ-કારને નાશ કરે છે તેમ નાશ કરે છે.

૧૬. ધૂપ—સરસવ, ખીલીનાં, આંખાનાં, કોઠીનાં, તથા સાહડનાં પાંદડાં, ગુગળ, શાહુડીનાં સીસોળિયાં, એ સર્વેનો ધૂપ કરવાથી સઘળા ગ્રહોથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર નાશ પામે છે.

(૪૮)

૧૭. અંગન-લસણ, પીપર, રાઇ, વજ, હરડે, સમાન ભાગે લેઇને પાણીમાં બારીક વાટીને આંખે આંજવાથી જ્વર નાશ પામે છે.

જ્વરાતીસારના ઉપાય.

ગઢૂર્ચોદ્રયવાઃ શુંઠી કિરાતાતિવિષા ઘનઃ ।
 एतत्क्वाथः कृतः पीतः सर्वज्वरातिसारजित् ॥ ૧૧ ॥
 चंदनं कटुकी पाठा किरातोशीरपर्पटाः ।
 ज्वरातीसार हृत्काथो निर्पीतो मधुना सह ॥ ૧૨ ॥
 पर्पटश्चंदनंयष्टिः कुटजोतिविषामृता ।
 मुस्तैषां समधुः क्वाथः पीतो ज्वरातिसारहृत् ॥ ૧૩ ॥
 गोक्षुरश्चंदनं यष्टि कुटजोतिविषामृता ।
 मुस्तावालककुष्ठानि लज्जरी समभागतः ॥ ૧૪ ॥
 अष्टावશેषितः क्वाथो मधुना पीतमुत्त्वणं ।
 ज्वरातिसारकं हन्ति कुक्षिशूलं च दारुणम् ॥ ૧૫ ॥

૧. ગળો, ઇંદ્રજવ, શુંઠ, કરિયાતુ, અતિવિખ, મોથ, એ ઐષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી સઘળા પ્રકારનો જ્વર સહિત અતિસાર (ઝાડો) મટે છે.

૨. રતાંજળી, કડાછાલ, પહાડમૂળ, કરિયાતુ, વીરણુવાળો, પિત્તપાપડો, એ ઐષધોનો ક્વાથ મધ સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારનો તાવ અને અતિસાર (ઝાડો) મટે છે.

૩. પિત્તપાપડો, રતાંજળી, જેઠીમધ, ઇંદ્રજવ, અતિવિખ, ગળો, મોથ, એ ઐષધોનો ક્વાથ મધ સાથે પીવાથી અતિસાર સહિત તાવ મટે છે.

૪. ગોખરૂં, રતાંજળી, જેઠીમધ, ઇંદ્રજવ, ગળો, મોથ, વાળો, ઉપલેટ, લજ્જરી (લજ્જણ?), એ ઐષધો સમાન ભાગે લેઇને તેનો ક્વાથ કરીને આઠમે ભાગે બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથ મધ સાથે પીવાથી અતિશય ભયાનક જ્વરાતીસાર અને કૂખમાંનું મહાકઠણ શૂળ નાશ પામે છે.

(૪૯)

જવરાદિ રોગમાં કુપથ્ય (વર્જ્ય).

વર્જયેદ્વિદલં શૂલી કુષ્ઠી માંસં જ્વરી ઘૃતમ્ ।

મધપાનમપસ્મારી નેત્રરોગી ચ મૈથુનમ્ ॥ ૯૬ ॥

જે માણસને પેટમાં દૂખતું હોય-ચુંક આવતી હોય, તેણે ક-
ઠોળ ખાવું નહિ; કેઠ વાળાએ માંસ ખાવું નહિ; તાવવાળાએ ઘી
ખાવું નહિ; ફેફડાના રોગવાળાએ દારૂ પીવે નહિ; અને આંખના
રોગવાળાએ સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ.

જવરમાં પથ્ય.

શાલયો રક્તશાલ્યાદ્યાઃ શસ્યંતે ષષ્ટિકાસ્તથા ।

પટોલપત્રવાર્તકઃ કર્કોટાદીનિ ચ જ્વરે ॥ ૯૭ ॥

રાતી સાળ, તથા સાઠી ચોખા, વગેરે ચોખા તથા પરવળની
ભાજી, વંતાક અને કંટોલાં, વગેરે શાક તાવવાળાને હિતકર છે.

જવરમાં ભોજન (યવાગૂ).

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકનાગરૈઃ ।

યવાગૂઃ સેવિતા સિદ્ધા દીપની પાચની હિતા ॥ ૯૮ ॥

કષાયો મ્નશ્વમુદ્ગાનાં લાજાઃ ક્ષૌદ્રયુતાઃ સિતાઃ ।

હૃદયંતીસારતૃદ્દાઘં પિત્તજ્વરનિવારણમ્ ॥ ૯૯ ॥

શૃષ્ટદાલીકૃતામુદ્ગા શાલી લાજાશ્ચ ધાન્યકમ્ ।

જીરકં સૈંધવં તોયમેભિઃ પેયં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

પટોલી વાસ્તુષા મેથી તુંડીરી શતપુષ્પિકા ।

શાલી તંદુલજઃ શાકઃ જ્વરિણામુપકારકઃ ॥ ૧૦૧ ॥

૧. પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, શુંક, એ ઔષધનું ચૂર્ણ
કરી તે નાખીને રાંધેલી યવાગૂ (નરમ ખીચડી) તાવવાળાના જ-
ઠરાગ્નિને પ્રદક્ષિત કરનારી, મળનું પાચન કરનારી તથા હિતકારક છે.

૨. શેકેલા મગનો ઉકાળો, મધ અને સાકર સહિત ડાંગરની
ધાણી એ બન્ને ઔષધો ઉલટી, ઝાડો, તરસ, અને દાહ સહિત
પિત્તજ્વરનું નિવારણ કરે છે.

(૫૦)

૩. મગને શેકીને તેની કરેલી દાળ, ચોખા, ડાંગરની ધાણી, ધાણા, જીરું, સિંધવ, એ ઐષધોથી તૈયાર કરેલું 'પીવાનું' તાવવાળાને આપવું ફાયદાકારક છે.

૪. પરવળ, વથુઓ, મેથી. ટીંડોરાં, સવાની લાલ, શાલી (?) તાંદળજો, એ શાક તાવવાળાને ફાયદાકારક છે.

અભિચાર વગેરે જ્વરની ઉત્પત્તિ અને પ્રતીકાર.

મંત્રૌષધક્રિયાયંત્રૈરભિચારજ્વરો ભવેત્ ।

વૃક્ષારામતડાગેષુ દેવતાયતનેષુ ચ ॥ ૧૦૨ ॥

ગૌબ્રાહ્મણ યતીનાં ચ પીડાં કુર્વાન્તિ યે નરાઃ ।

તેષામેવ પ્રકોપેન વિજ્ઞેયો દૈવિકો જ્વરઃ ॥ ૧૦૩ ॥

વાતજાદ્યા જ્વરાઃ સાધ્યાશ્ચત્વારો મેષજૈર્બુધૈઃ ।

અપરેઽભીષ્ટ દેવસ્ય સેવયેતિ પ્રતિક્રિયા ॥ ૧૦૪ ॥

મંત્રસાધનથી, ઐષધીપ્રયોગથી, અથવા કોઈ પ્રકારના ક્રિયામંત્રથી અભિચાર જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. વિશેષકરીને વૃક્ષ, વાડી, અને દેવાલય આદિક જગોએ ભૂતાદિ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. જે માણસો ગાય, બ્રાહ્મણ અને યતિને પીડા કરે છે તેમને તે ગાય વગેરેના કોપથી જે જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તેને દૈવિક જ્વર જાણવો. પાછળ કહેલા વાતાદિક ચાર પ્રકારના તાવ જે જે તેમનાં ઐષધો બતાવ્યાં છે તે વડે ડાહ્યા વેઢે મટાડવા અને અભિચાર વગેરે તાવ અભીષ્ટ દેવની સેવા વડે મટાડવા એજ તેમનો ઉપાય છે.

જ્વરાદિ રોગમાં ઐષધની માત્રા (માપ).

શ્રેષ્ઠામધ્યાધમા માત્રા પલમર્ધ્વતદ્વતઃ ।

સ્નેહે ક્વાથૌષધે સા તુ દ્વિગુણાર્ધં વિધીયતે ॥ ૧૦૫ ॥

ઔષધે કઠિને મધ્યે કોમલે વિહિતં ક્રમાત્ ।

ક્વાથાય નિર્મલંતોયં ષોડશાષ્ટ ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧. પાછળ જે ક્વાથ ચુર્ણ વગેરે ખાવાનાં કહ્યાં છે તેનું માપ ત્રણ પ્રકારનું છે. શ્રેષ્ઠ, મધ્યમ, અને અધમ. સ્નેહ (ઘી, તેલ, વગેરે) ઐષધ હોય તો શ્રેષ્ઠ માત્રા ચાર તોલાની, મધ્યમ માત્રા બે

(૫૧)

તોલાની, અને અધમ માત્રા એક તોલાની બાણવી. જો કવાથ ૩૫ ઔષધ હોય તો શ્રેષ્ઠ માત્રા આઠ તોલાની, મધ્યમ ચાર તોલાની અને અધમ માત્રા બે તોલાની બાણવી.

૨. કવાથ કરવામાં માપ-ઔષધ કઠણ હોય તો કવાથમાં નિર્મળ પાણી સોળ ઘણું મૂકવું; મધ્યમ હોય તો આઠ ગણું; અને કોમળ હોય તો ચાર ગણું મૂકવું. કવાથ કરવામાં ઔષધ ચાર તોલા કે (બાળક વગેરેને માટે) બે તોલા લેવું.)

॥ इति परमजैनाचार्यश्रीकण्ठविरचिते वैद्यकसारसंग्रहे हितोपदेश नाम्नि ऊवर प्रतीकारनामा द्वितियः समुद्देशः ॥ २ ॥

શિરોરોગા:

માથાના રોગનું નિદાન.

અકાલપલિતં પીડા સૂર્યાવર્ત્તાર્દ્ધભેદકાઃ ।

इत्यादयः शिरोरोगास्तान्यथा दोषमाहरेत् ॥ १ ॥

પૃથક્સમસ્તદોષાસુક્રમિભિશ્ચ ભવન્તિ તે ।

तत्र वात प्रकोपेन निर्निमित्तं शिरोव्यथा ॥ २ ॥

નિશિ તીવ્રા તુ પિત્તેન વર્ષ્મૈર્ણયં મૂર્ધધૂમનમ્ ।

कफजात् कफपूर्णगं सशूनाक्षिहि मंगुरु ॥ ३ ॥

સર્વજે સર્વરૂપાણિ રક્તોત્થઃ પિત્તલક્ષણઃ ।

स्पर्शसहत्वं शिरसोरुजस्तीव्र तरातथा ॥ ४ ॥

વૃદ્ધાવસ્થા થયા પહેલાં માથે પળિયાં આવવાં, માથામાં દરદ થવું, આદાસીસી ચઢવી, અરધું માથું દુખવું, ઇત્યાદિક માથાના રોગ છે. તેમને વાતપિત્ત અને કફનાં લક્ષણો પરથી કયો દોષ પ્રબળ છે તે નક્કી કરીને પછી તેના ઉપચાર કરવા. જો માથાના રોગમાં વાયુનો પ્રકોપ હોય તો વગર કારણે માથામાં પીડા થાય છે. જો પિત્તનો પ્રકોપ હોય તો રાત્રે તીવ્ર પીડા થાય છે, શરીર ગરમ થાય છે, અને માથામાં ખાંડકૂટ થાય છે. કફ પ્રબળ હોય તો માથું કફથી ભરેલું રહે છે, આંખોની ભમરો સૂણ બાય છે, માથું

(૫૨)

ઠંડુ' અને ભારે લાગેછે. બધા દોષથી માથાનો રોગ થયો હોય તો બધા દોષનાં લક્ષણો દેખાય છે. જો લોહીથી માથાનો રોગ થયો હોય તો પિત્તના જેવાં ચિન્હ થાય છે તથા માથે કોઈ સ્પર્શ કરે તે સહન થઈ શકતો નથી, અને અત્યંત તીવ્ર વેદના થાય છે.

માથાના રોગના ઉપાય.

માંસી મહૌષધં કુષ્ઠં વચ્ચા ગંધર્વહસ્તકઃ ।
 પિષ્ઠા તુષોદકૈર્લેપઃ સતૈલો મસ્તકાર્તિહા ॥ ૫ ॥
 પરંડશિશુનિર્ગુંડીવિશાખાનાં દલાનિ ચ ।
 ઉષ્ણાનિ મસ્તકે બધ્વા શિરસોર્તિ વિનાશયેત્ ॥ ૬ ॥
 ગિરિકર્ણી ફલં મૂલં સજલં નમ્યમાચરેત્
 મૂલં વા બંધયેત્કર્ણે નિહન્ત્યર્દ્રશિરો વ્યથામ્ ॥ ૭ ॥
 ગુહઃ કરંજ વીજં ચ નસ્યમુષ્ણજલૈર્હિતમ્
 મરિચૈર્ભૃગજૈર્દ્રાવૈર્લેપો વા હન્તિતાં વ્યથામ્ ॥ ૮ ॥
 કુંકુમં મધુયષ્ઠી ચ સિતાઘૃત ગુણોત્તરમ્ ।
 સપ્તાહેન કૃતે નસ્યે દાહં હન્તિ શિરોરુજમ્ ॥ ૯ ॥
 શિશ્રુપત્ર રસૈર્મર્દ્યં મરિચં મૂર્ધ્નિ શૂલજિત્ ।
 મર્દ્યં વાતાારિ તૈલં વા હન્તિ સઘ્નઃ શિરોવ્યથામ્ ॥ ૧૦ ॥
 સ્વેદનં ઘૃત ગોધૂમૈર્નિર્ગુંડ્યાઃ કથિતેનવા ।
 સન્નિપાતોદ્ભવાંહન્તિ પુરાણ ઘૃતપાનકૈઃ ॥ ૧૧ ॥
 શુંઘ્યાનસ્યમજાક્ષીરં શિરોર્તિ નાશયેત્ક્ષણાત્ ।
 કુંકુમંઘૃતસંયુક્તં નસ્યાદ્દન્તિ શિરોવ્યથામ્ ॥ ૧૨ ॥
 પારદં મર્દયેન્નિષ્કં કૃષ્ણધત્તૂરકૈર્દ્રવૈઃ ।
 નાગવલ્લોદ્રવૈર્વાથ વસ્ત્રખંડં પ્રલેપયેત્ ॥ ૧૩ ॥
 તદ્વસ્ત્રં મસ્તકે વેષ્ટ્યં ધાર્યં યામત્રયં તતઃ ।
 યૂકાપતંતિ નિઃશેષા સલિક્ષા નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૪ ॥
 જાતીપુષ્પદલંમૂલં કૃષ્ણાગોમૂત્રપેપિતમ્ ।
 લેપોયં સપ્તરાત્રેણ દૃઢકેશકરઃ પરઃ ॥ ૧૫ ॥
 શૃંગાટં ત્રિફલાભૃંગી નીલોત્પલમયોરજઃ ।
 સૂક્ષ્મચૂર્ણં સમં કૃત્વા પચેત્તૈલં ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૧૬ ॥
 તલ્લેપાચ્ચ દૃઢાકેશા કુટિલા સરલા અપિ ।

(૫૩)

મહાતકં ચ વૃહતી ગુંજામૂલં ફલં તથા ॥ ૧૭ ॥

મધુના સહ લેપેન ખાલિત્યં યાતિ દુઃસહમ્ ।

ગુંજામૂલફલચૂર્ણં કંટકારિફલદ્રવૈઃ ।

તેન લેપેન હન્યાશું દ્વિદ્રલુપ્તં સુદુઃસહમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧. જટામાંસી, શુઠં, ઉપલેટ, દીવેલાનુ મૂળ, એ સર્વને (પાછળ કહેલા) તુષોદકમાં વાટીને તેને લેપ તેલ સહિત કરવાથી માથાની પીડા મટે છે.

૨. દિવેલો, સરગવો, નગોડ અને વિશાખા ? એ ઓષધીઓનાં પાંદડાં ગરમ કરી માથે બાંધવાથી માથાની પીડા નાશ પામે છે.

૩. આદાસીસી. ગરણીનાં ફળ અને મૂળને પાણી સાથે વાટીને તે પાણીને સુધવાથી આદાસીસી મટી જાય છે. અથવા તેનું મૂળ લાવીને કાને બાંધી રાખે તોપણ આદાસીસી મટી જાય છે.

૪. ગોળ અને કરંજનાં બીજને ગરમ પાણીમાં વાટીને તેને સુધવાથી આદાસીસી મટે છે.

૫. ભાંગરાના રસમાં મરિયાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી આદાસીસી મટે છે.

૬. કેસર તો. ૧, જેડીમધ તો. ૨, સાકર તો. ૪, ઘી તો. ૮, એ પ્રમાણે લેધને વાટીને તેને સાત દિવસલગી સુધવાથી માથામાં દાહ થતો હોય તે મટે તથા માથાની પીડા મટે છે.

૭. સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મરિયાં વાટીને તે માથે મર્દન કરવાથી મસ્તક શૂલ મટે છે. અથવા માથે દીવેલનું મર્દન કરવાથી પણ માથું દૂખતું મટે છે.

૮. ઘી, ઘઉં, અથવા નગોડના કવાથથી માથાને સ્વેદન આપવાથી અથવા જૂનું ઘી પીવાથી સન્નિપાતથી થયેલી માથાની પીડા મટે છે.

૯. શુઠંની સાથે બકરીનું દૂધ મેળવીને તેને સુધવાથી તરત જ માથાની પીડા નાશ પામે છે.

(૫૪)

૧૦. કેસર અને ઘી એકત્રકરી સુંધવાથી માથાની પીડા નાશ પામે છે.

૧૧. લીખો અને જૂઓ—એક પૈસાભાર પાસે લેઇને તેને કાળાધતૂરાના રસમાં અથવા નાગરવેલના પાનના રસમાં મદન કરવો. પછી તે પારાવાળા રસને એક લૂગડાના કકડા ઉપર ચોપડવો, તે લૂગડું માથે વીંટવું અને ત્રણ પહોર સુધી રહેવા દેવું. એમ કરવાથી લીખો સહિત તમામ જૂઓ માથામાંથી ખરી પડેછે, એમાં સંશય નથી.

૧૨. જાંઘનાં ફૂલ, પાંદડાં, મૂળ, તથા પીપર, એ સર્વને પીપર તથા ગાયના મૂત્રસાથે વાટવાં, અને તેનો લેપ કરવો. આ લેપ સાત દિવસમાં માથાના કેશને મજબૂત કરે છે.

૧૩. શીંગોડાં (?), ત્રિક્ષ્ણા, ભાંગરો, કાળું કમળ, લોઢાનું ચૂર્ણ, એ સર્વને સમાન ભાગે લેઇને તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરીને તેમાં ચોગણું તેલ નાખીને પકવ કરવું. એ તેલ ચોપડવાથી કેશ સીધા હશે તથાપિ વાંકા અને મજબૂત થશે.

૧૪. ભીલામાં, રીંગણી, ચણેાડીનું મૂળ, ચણેાડીનું ફળ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેનો મધસાથે લેપ કરવાથી માથે અસદ્ય તાલ પડી હોય તો તે મટી જાય છે.

૧૫. ચણેાડીનું મૂળ અને ફળ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરીને લોંચ-રીંગણીના ફળના રસમાં મેળવીને લેપ કરવાથી અત્યંત દુઃસહ એવી તાલ પડીગઈ હોય તે તાત્કાળ મટી જાય છે.

કર્ણરોગા:

કાનના રોગનું નિદાન.

કરોતિ વિગુણો વાયુર્મલં સંગૃહ્ય કર્ણયોઃ ।

સક્ર્ફઃ પાકવાધીર્યશૂલસ્રાવાદિકાન્ ગદાન્ ॥ ૧૯ ॥

૧. જોઈએ તે કરતાં વત્તો કે ઓછો થયેલો કફસહિત વાયુ કાનના મેલને એકઠો કરીને કાનમાં પાક, ખેડેરાપણું, શૂળ, પડું વેહેવું, વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

(५५)

ज्ञानना रोगना उपाय.

कर्णशूलहरः क्षितो लवणार्द्रकयो रसः ।

दंतैस्तुचर्वयेन्मूलं नद्यावर्तपलाशयोः ॥ २० ॥

तल्लालापूरिते कर्णे ध्रुवं गोमक्षिकात्रजेत् ।

अर्कपत्रद्रवैस्तैलपूरणात् कर्णशूलजित् ॥ २१ ॥

लशुनस्य रसं कोष्णं पूरयेच्छब्दशांतये ।

मेघनादरसैः पूर्णे कर्णे पूयं प्रणश्नति ॥ २२ ॥

मुशली वाकुची चूर्णखादेद्वाधीर्यशांतये ।

कतकं शिथुलवणमारनालेन पेषयेत् ॥ २३ ॥

कर्णमूलस्थितं स्फोटं सोष्णं लेपाद्विनाशयेत् ।

मुशलीकंदचूर्णं च महिषी नवनीततः ॥ २४ ॥

लोलयेद्रोधयेद्भांडे धान्यराशौ निवेशयेत् ।

सप्ताहादुद्धृतं लेपात्कर्णपालीं विवर्द्धयेत् ॥ २५ ॥

अश्वगंधावचाकुष्ठं गजपिप्पलिका समम् ।

महिषीनवनीतेन लेपात्कर्णो विवर्द्धते ॥ २६ ॥

गुंजामूलफलं चूर्णं महिषीक्षीरसंयुतम् ।

सृतं दधि ततः कुर्यान्नवनीतं तदुत्थितम् ॥ २७ ॥

कर्णस्य लेपनाभित्यं वर्द्धते नात्र संशयः ।

अश्वगंधा समं लोभ्रं तत्समागजपिप्पली ॥ २८ ॥

चतुर्भागमितं तोयं तिलतैलं च भागिकं ।

तैलशेषं पचेत्सर्वं तेन लेपे कृते सति ॥ २९ ॥

स्तनयोः कर्णपाल्योश्च स्थूलता विस्तृता भवेत् ।

भल्लातं दाडिमीछल्लं रिंगिणीमूलिका त्रयम् ॥ ३० ॥

पक्वं शिरीषतैलेन लेपनात्कर्णं वृद्धिकृत् ।

कुष्ठाश्वगंधागजपिप्पलीनां चूर्णं महिष्यानवनीतपक्वम् ॥ ३१ ॥

कर्णप्रवृद्धिं स्तनगुंतां च काठिन्यमुच्चैर्विदधाति लेपात् ।

रिंगिणी दुल्लरी पिष्टा वारिणा वाजिगंधया ॥ ३२ ॥

कर्णयोः स्तनयोः वृद्धिं कुर्वन्त्येते प्रलेपतः ।

सतैलककपित्थेन सव्रणा कर्णपालिका ॥ ३३ ॥

लिप्ता पश्चादध्वाचूर्णयुक्तसौ निर्ब्रणा भवेत् ॥ ३४ ॥

(૫૬)

શુંડીરાજિકયોશ્ચૂર્ણં ગૃહધૂમોર્કમાજને ।

ઘૃતં તક્ષાન્વિતં લેપાન્નિર્વ્રણં કુરુતે શ્રુતિમ્ ॥ ૩૫ ॥

૧. આદાનો રસ અને સિંધવ કાનમાં મૂકવાથી કાનનું શૂળ મટે છે.

૨. નંદાવર્ત (?) તથા ખાખરના મૂળને દાંતથી ચાવીને તેની લાળ કાનમાં મૂકવાથી કાનમાં બગવા પડ્યા હોય તે નાશ પામે છે.

૩. આકડાના પાનાંના રસમાં તેલ પકવ કરીને કાનમાં મૂકવાથી કાનના ચસકા મટી જાય છે.

૪. કાનમાં અવાજ થતો હોય તો તે મટવા માટે લસણનો રસ કાઢીને તેને સહેવાય તેટલો ગરમ કરીને કાનમાં મૂકવો.

૫. તાંદળજાનો રસ કાનમાં પૂરવાથી કાનમાંનું પડ નાશ પામે છે.

૬. મુશલી તથા ખાવચી સમાન ભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ એક તોલો ખાવાથી બેહિરાપણું મટી જાય છે.

નિર્મળીનાં ફળ, સરગવાનું છોડું, તથા સિંધવ, એ સહુનું ચૂર્ણ કરીને તેને કાંજમાં વાટવું પછી તેને લગાર ગરમ કરીને કાનના મૂળ આગળ થયેલા ફેદા ઉપર ચોપડવું, તેથી તે મટી જાય છે.

૮. મુશલીકંદનું ચૂર્ણ કરીને તેને ભેંશના માખણમાં મિશ્ર કરવું. પછી તેને એક માટીના વાસણમાં નાખી મુખ બંધ કરીને અનાજના ઢગલામાં મૂકી છાંડવું. સાત દિવસ વીત્યાપછી તે વાસણ કાઢીને તેમાંના ઔષધનો લેપ કરવાથી કાનની પાળો વધે છે.

૯. આસંધ, વજ, ઉપલેટ, ગજપીપળી, એ સર્વે સમભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ભેંશના માખણમાં મેળવી તેનો લેપ કરવાથી કાનની ખૂટો વધે છે.

૧૦. ચણેાડીનું મૂળ તથા ફળ લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરી ભેંશના દૂધમાં નાખવું અને પછી તે દૂધને આધરકવું પછી તેનું દહીં

(૫૭)

થાય તેને વલોવીને તેમાંથી માખણ કાઢવું. એ માખણનો નિત્ય કાને લેપ કરવાથી કાન વધે છે એમાં શક નથી.

૧૧. આસંધ, લોધર, અને ગંજપીપર, એ ત્રણે સમાન ભાગે લેવાં. પછી તે ચૂણથી ચોગણું પાણી લેઇને તેમાં એક ભાગ જેટલું તેલનું તેલ નાખવું. પછી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી દેવતા ઉપર મૂકી તેનો પાક કરવો. તે તેલ ગાળી લેઇને તેનો લેપ કરવાથી સ્તનની વૃદ્ધિ થઇ તે સ્થૂલ થાય છે, તથા કાનની ખૂટો પણ મોટી થાય છે.

૧૨. બીલામાં, દાડમની છાલ, તથા રીંગણીનાં મૂળ, એ ત્રણને સરસિયા તેલમાં પકવ કરીને તે તેલનો લેપ કરવાથી કાનની ખૂટો વધે છે.

૧૩. ઉપલેટ, આસંધ, અને ગંજ પીપરનું ચૂર્ણ કરીને તેને ભેંશના માખણમાં પકવ કરવું. પછી તે માખણને ગાળી લેઇને તેનો લેપ કરવાથી કાનની ખૂટો ઘણી વધે છે તથા સ્તન કઠણ અને મોટા થાય છે.

૧૪. રીંગણી અને દુદલરી (ભોંયરીંગણી ?), એ બે સાથે આસંધ મેળવીને તે સહુને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવાથી કાન તથા સ્તનની વૃદ્ધિ થાય છે.

૧૫. કાનની પાળ પાકતી હોય તો તે ઉપર કોઠાના સૂકા ગર્ભનું ચૂર્ણ અને તેલ મેળવીને ચોપડવું અને પછી તે ઉપર ઘવા (ધાવડી ?) નું ચૂર્ણ દાખવું. તેથી તે રૂઝાઇ જાય છે.

૧૬. શુંક અને રાઈનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ઘરનો ધૂમાસ મેળવી તે બધું આકડાના વાસણમાં નાખવું. પછી તેમાં ઘી અને છાશ મેળવીને તેનો લેપ કરવાથી કાન પાકતો મટે છે.

(૫૮)

નાસારોગા:**નાકના રોગના પ્રકાર.****અર્શોસ્ત્રાવપિડકાઃ પૂયસ્ત્રાવશ્ચ પીનસઃ ।****પ્રતિશ્યાયશ્છલિકાશ્ચે ત્યાદ્યા નાસામયાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૬ ॥**

૧. નાકમાં અર્શના અંકુર થાય છે, નાકમાંથી લોહી નીકળે છે, નાકમાં ફેદલીઓ થાય છે, નાકમાંથી ૫૩ વડે છે, નાકમાં પીનસ થાય છે, સળેખમ થાય છે, અને છલિકા (છોડ ?) થાય છે, ઇત્યાદિક નાકના રોગ કહેલા છે.

નાકના રોગના ઉપાય.**વારિપિષ્ઠં ત્રયં દૂર્વાકુસુંભં દાડિમીફલમ્ ।****નસ્યતો નાસિકારક્તં સ્તંભયેત્પ્રવહદ્દ્રુતમ્ ॥ ૩૭ ॥****કદુતુંબીલતાકંદરસોદૂર્વારસાન્વિતઃ ।****નસ્યતો નાસિકારક્તં સ્તંભયેત્પ્રહરાદ્ધ્રુવમ્ ॥ ૩૮ ॥****કદુતુંબીલતાકંદો ઘૃષ્ઠઃ શીતેન વારિણા ।****નસ્યતો હન્તિ નાસાયા રક્તવાહં ન સંશયઃ ॥ ૩૯ ॥****જંબુપત્રયુતો દૂર્વારસો દાડિમપુષ્પયુક્ ।****નાસાયા નસ્યતો રક્તં પતદ્વારયતેનિશમ્ ॥ ૪૦ ॥****વ્યાઘ્રીદંતીવચ્ચાશિશુસુરસાવ્યોષસૈંધવૈઃ ।****પાચિતં નાવનાત્તૈલં પૂતિનાસાગદં હરેત્ ॥ ૪૧ ॥****નિપતદ્વારયેદ્રક્તં નાસાયા ગોઘૃતાન્વિતા ।****શર્કરા નસ્યતો વશ્યમાપદં કાલિકા યથા ॥ ૪૨ ॥****શય્યારૂઢો જલં શીતં નિદ્રાકાલેપિ યઃ પિબેત્ ।****તસ્ય પીનસજં દુઃખં શમં યાતિ દિનત્રયાત્ ॥ ૪૩ ॥****ત્રિફલાપિષ્પલીચૂર્ણં મધુનાલીદમાશુ તત્ ।****પીનસં વા મહાશ્વાસં સશોફં શમયેદ્રુતમ્ ॥ ૪૪ ॥****વિગતઘનનિશીથે પ્રાતસ્થાય નિત્યં ।****પિબતિ ક્ષલુ નરો યો ઘ્રાણરંધ્રેણ વારિ ।****સ ભવતિ મતિપૂર્ણશ્ચશ્નુષા તાર્ક્ષ્યતુલ્યો****ઘલિપલિતવિહીનો રોગમુક્તશ્ચિરાયુઃ ॥ ૪૫ ॥**

(૫૬)

મરિચં દધિમિશ્રેણ ગુડૌષધેન શામ્યતિ ।

પીનસો યાતિ ગોધૂમક્ષિપ્રાભોજનતોઽથવા ॥ ૪૬ ॥

શંખગોકર્ણયોઃ કલ્કૌ ધાતુકયા મધુકસ્ય ચ ।

ઘ્રાણાસ્નાવે સ્તુજિ પ્રોક્તો યોષિત્ક્ષીરેણ યોજિતઃ ॥ ૪૭ ॥

નસ્યં દાહિમપુષ્પોત્થરસો દૂર્વોદ્ભવોઽથવા ।

આમ્રાસ્થિજઃ પલાંડોર્વા નાસિકાસ્તુતિરક્તનુત્ ॥ ૪૮ ॥

ગૃહધૂમકળાદારુક્ષારનકાહ્લસૈંધવૈઃ ।

સિદ્ધં શિશ્વરિર્બાજૈશ્ચ તૈલં નાસાગદાપહમ્ ॥ ૪૯ ॥

અમયા દાહિમીપુષ્પલાંગલં ષિષ્ટમંભસા ।

નસ્યતો હન્તિ નાસાયા રક્તસ્નાવમિતિ શ્રુતમ્ ॥ ૫૦ ॥

૧. દરો, કસુંબીનાં ફૂલ, અને દાડમ, એ ત્રણને પાણીમાં વાટીને સુંઘવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી જલદીથી બંધ થાય છે.

૨. કડવી તુંબડીના વેલાના કંદનો રસ અને દરોનો રસ મિશ્ર કરીને સુંઘવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી એક પ્રહરમાં નિશ્ચય અટકી જાય છે.

૩. કડવી તુંબડીના વેલાના કંદને ઠંડા પાણીમાં ઘસીને સુંઘવાથી નાકમાંથી નીકળતો લોહીનો પ્રવાહ જરૂર બંધ થાય છે.

૪. જાંબુડાનાં પાનાં તથા દરોનો રસ દાડમના ફૂલ સાથે ઘુંટીને તે રસ ગાળી લેધને નાકમાં સુંઘવાથી નાકમાંથી જે નિરંતર લોહી નીકળ્યા કરતું હોય છે, તે બંધ થાય છે.

૫. રીંગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવો, તુળસી, શુક, પીપર, મરી, સિંધવ, એ સર્વતું કલ્ક (પાણીમાં વાટી ચટણી) કરીને તેમાં તલતું તેલ નાખી તેલ પકવ કરવું. એ તેલનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી પડેલું લોહી તે બંધ થાય છે.

૬. જેમ દેવી કાલિકા આપત્તિને હરે છે, તેમ, ગાયના ઘી સાથે સાકર વાટીને સુંઘવાથી નાકમાંથી પડતું લોહી અવશ્ય બંધ કરે છે.

૭. જે માણસ ઊંઘવાને વખતે પણ બિછાનામાં બેસીને ઠંડું પાણી પીએછે, તેનું પીનસનું દુઃખ ત્રણ દિવસમાં શાંત થાય છે.

(૬૦)

૮. જે માણસ ત્રિકુળા અને પીપરનું ચૂર્ણ મધસાથે ચાટે છે, તેનું પીનસ જલદી મટી જાય છે; તેમજ એજ ઔષધ સોજને અને મહાશ્વાસને પણ જલદી મટાડે છે.

૯. મધ્યરાત્રી વીતી ગયા પછી સવારમાં ઊઠીને નિત્ય જે માણસ નાકનાં છિદ્રદ્વારા પાણી પીએ છે, તે માણસ બુદ્ધિમાન થાય છે, તેની દૃષ્ટિ ગરૂડ જેવી દીર્ઘ થાય છે, તેના શરીરપર વૃદ્ધાવસ્થાની કરચલીઓ પડી હોય તથા પગિયાં આવ્યાં હોય, તો તે પણ મટી જાય છે; અને તે રોગથી નિર્મુક્ત થઈને લાંબો આયુષ્ય લોગવે છે.

૧૦. દહીં સાથે મરીનું ચૂર્ણ ચાટવાથી, ગોળસાથે શુઠ ખાવાથી, અથવા ગહુની ખીચડી ખાવાથી પીનસ રોગ દૂર થાય છે.

૧૧. શંખ, ગોકર્ણ (?), ધાવડી, જેઠીમધ, એ ઔષધીઓનું કલ્ક કરીને તેને સ્ત્રીના દૂધમાં નાખીને જેને નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય તેને સુધાડવું.

૧૨. દાડમના ફૂલનો રસ, અથવા દરોનો રસ, અથવા કેરીની ગોટલીનો રસ, અથવા ડુંગળીનો રસ, એમાંથી કોઇપણ એક રસ સુધવાથી નાકમાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાય છે.

૧૩. ઘરનો ધૂમાસ, પીપર, દેવદાર, જવખાર, હળદર, કરંજ, સિંધવ, અઘાડાનાં ખીજ, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ નાકમાં મૂકવાથી નાકનો રોગ દૂર થાય છે.

૧૪. હરડે, દાડમનાં ફૂલ, લાંગળ જાતની ડાંગરના ચોખા, એ સર્વને પાણીમાં વાટીને તેને સુધવાથી નાકમાંથી લોહી વેહેતું બંધ થાય છે એમ સાંભળ્યું છે.

મુત્તરોગ:

મુખરક્તના ઉપચાર.

પિષ્ઠા તંદુલત્તોયેન કુસ્તુંબરશિષા મુક્તાત્ ।

સ્તંભયેન્નિપતદ્વક્તં પ્રાતઃ પીતં તુ વેગતઃ ॥ ૫૧ ॥

(૬૧)

उदुंबरशिफा पिष्ट्वा पीता तंदुलवारिणा ।

पतद्रक्तं मुखान्नूनं वारयत्यतिवेगतः ॥ ૫૨ ॥

आदरूषकपत्राणां रसो मधुसमान्वितः ।

शोणितं स्तંભयेदास्यात्પ્રાતઃ પીતં પતદ્ધ્રુવમ્ ॥ ૫૩ ॥

૧. ધાણાનાં મૂળને ચોખાના ધોવણુમાં વાટીને સવારમાં પીવાથી, મુખમાંથી જે ઘણા વેગથી લોહી પડતું હોય તે અટકે છે.

૨. ઉમૈડાનાં મૂળને ચોખાના ધોવણુમાં વાટીને પીવાથી મુખમાંથી પડતા લોહીને ઝપાટાસાથે જરૂર અટકાવી દે છે.

૩. અરડૂસાનાં પાંદડાંનો રસ મધ સાથે પ્રાતઃકાળમાં પીવાથી મુખમાંથી પડતું લોહી નિશ્ચય અટકે છે.

સ્વરભંગના ઉપચાર.

बिभीत सैधवं कृष्णा चूर्णे पीतं वरांभसा ।

स्वरभंगं तथा क्लृशब्दोच्चारं च वारयेत् ॥ ૫૪ ॥

કલ્પશબ્દં સ્વરભંગં શિવાચૂર્ણં નિવારયેત્ ।

ગોક્ષીરસંયુતં પીતં શીતં વારિ યથા તૃષામ્ ॥ ૫૫ ॥

૧. બેહડાંના ફળની છાલ, સિંધવ, અને હંરડે, એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને ત્રિકાળના પાણીમાં પીવાથી ઘાંટો બેશી ગયો હોય તે ઉઘડે છે તથા મહામહેનતે બોલાતું હોય તે મટીને સ્નેહલાઘથી અવાજ નીકળે છે.

૨. જેમ ઠંડાપાણીથી તરસ મટે છે તેમ, આમળાનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધ સાથે પીવાથી, શબ્દ મુશ્કેલીથી બોલાતો હોય તે રોગ તથા ઘાંટો બેશી જવાનો રોગ મટે છે.

મુખપાકના ઉપચાર.

गुडो लवणसिद्धार्थहरिद्रामरिचं कणा ।

चूर्णमुष्णांभसा वक्त्रे धृतं तद्रोगनाशनम् ॥ ૫૬ ॥

તિલતૈલાન્વિતઃ પક્ષો કટુચિંબીદલોદ્રવઃ ।

રસો હન્તિ મુખાંતરથઃ પક્ષતુંડમસંશયમ્ ॥ ૫૭ ॥

જાતીપત્રામૃતાદ્રાક્ષાદેવદારુફલત્રિકૈઃ ।

(૬૨)

કાથઃ ક્ષૌદ્રયુતઃ પીતો ગંઢુષો મુખપાકજિત્ ॥ ૫૮ ॥

ચાલકદ્વિતયં કૃષ્ણં બુબ્બુલં શતપત્રકમ્ ।

પતલ્લેપેન નશ્યંતિ સ્ફોટકા રસનોદ્ભવાઃ ॥ ૫૯ ॥

મુખરોગં નિહંત્યાશુ નિશાક્રાથો મુખેધૃતઃ ।

૧. ગોળ, સિંધવ, સરસવ, હળદર, મરી, પીપર, એ ઔષ-
ધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે મુખમાં રાખવાથી મુખ
રોગ મટે છે.

૨. કડવી ઘિલોડીનાં પાંદડાંના રસમાં તલનું તેલ નાખીને
પકવ કરીને તે રસ સહિત તેલ મુખમાં રાખવાથી મુખપાક જરૂર
મટી જાય છે.

૩. બદામનાં પાંદડાં, ગળો, દ્રાક્ષ, દેવદાર, ત્રિફળા, એ ઔષ-
ધોનો કવાથ કરીને મધ સાથે તેના ડોગળા ભરવાથી મુખપાક
મટે છે.

૪. કાળો તથા પીળો વાળો, બાવળનો કાળો રસ, કમળ,
એ સૌને વાદીને તેનો લેપ કરવાથી જીભ ઉપરના ફોદા મટી
જાય છે.

૫. હળદરનો કવાથ કરીને મુખમાં ડોગળા ભરવાથી મુખ-
રોગ જલદીથી મટી જાય છે.

દાંતના રોગના ઉપાય.

ચર્વિતા દંતસંલગ્ના ગઢ્ઢી દંતશૂલહૃત્ ॥ ૬૦ ॥

ચર્વિતે વિધૃતે વક્રે જાતીપત્રે વિનશ્યતિ ।

મુખરુક્ કેસરોદ્ભૂતૈ બીજૈઃ સ્યુર્દશનાદઢાઃ ॥ ૬૧ ॥

શૃંગવેરરસોપેતં કેસરં દંતચર્વિતમ્ ।

દંતજંતૂન નિહંત્યાશુ કરોતિ દશનાન્ દઢાન્ ॥ ૬૨ ॥

ચર્વિત્વા વિધૃતં હન્તિ દંતકીટકવેદનામ્ ।

ગુંજાવરાહકર્ણીયં મૂલમેકૈકમુદ્ધૃતમ્ ॥ ૬૩ ॥

નીલીમૂલં સ્તુહીમૂલમેકૈકં દંતચર્વિતમ્ ।

વિધૃતં હન્તિ દંતાનાં કીટં વેદનયા સહ ॥ ૬૪ ॥

(૬૩)

સ્વદિરો જાતિપત્રાણિ છલિર્હૈવજવૃક્ષજા ।
 ટિંદુવીજૈઃ કૃતં તૈલં ગઙ્ગુષો દંતદાર્ઘ્યકૃત્ ॥ ૬૫ ॥
 ગઙ્ગુચી વારિણા પિષ્ઠા જલૈર્મુલ્લધૃતૈર્વ્રજેત્ ।
 દંતશૂલં દઢાસ્તેસ્યુઃ સ્વેદિતા હૃમણેર્દલૈઃ ॥ ૬૬ ॥
 આટરૂષરસાપિષ્ઠકસેરુરસપૂરિતે ।
 કર્ણે દંતસ્થિતા યાંતિ કૃમયો નિશ્ચિલા દ્રુતમ્ ॥ ૬૭ ॥
 સિંદુવારવિહંગાર્કક્ષીરં લવણસંયુતમ્
 યાવકાપિષ્ઠમેતચ્છ કૃમિદ્વંદંતલેપનમ્ ॥ ૬૮ ॥

૧. ગળોના વેલાને ચાવીને દાંતે દબાવી રાખવાથી દાંત દુખતા મટે છે.

૨. બાઈનાં પાંદડાં ચાવીને મુખમાં રાખવાથી મોંઢાનો રોગ મટે છે; તેમજ નાગકેસરનાં બીજને ચાવીને મુખમાં રાખવાથી દાંત મજબૂત થાય છે.

૩. આદાના રસમાં નાગકેસર નાખીને તેને દાંતથી ચાવવું; તેથી દાંતમાંના જંતુ તરત નાશ પામે છે તથા દાંત મજબૂત થાય છે.

૪. ચનોડીનું મૂળ અથવા આસંધનું મૂળ ઉપાડીને એમાંથી ગમે તે એક મૂળને દાંત આગળ રાખવાથી જંતુની વેદના નાશ પામે છે.

૫. ગળીનું મૂળ કે થેરનું મૂળ, એમાંથી હરકોઈ એકને દાંતે ચાવીને મુખમાં રાખવાથી દાંતની પીડા તથા દાંતના જંતુને નાશ કરે છે.

૬. ખેર, બાઈનાં પાંદડાં, હૈવજ (?) વૃક્ષની છાલ, લોધરનાં બીજ, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા તેલના કોગળ કરવાથી દાંત દૃઢ થાય છે.

૭. ગળોને પાણીમાં વાટીને તે પાણીના મુખમાં કોગળા ભરવાથી દાંતનું શૂળ મટીને તે દૃઢ થાય છે. તેમજ આકડાંનાં પાંદડાંનો આફ દાંતને આપવાથી પણ તે દૃઢ થાય છે.

(૬૪)

૮. અરડૂસાના રસમાં ભદ્રમોથને વાટીને તે રસ કાનમાં ભરવાથી દાંતમાં રહેલા સઘળા જીવડા જલદીથી નાશ પામે છે.

૯. નગોડ, વાવડીંગ, આકડાનું દૂધ, અને સિંધવ એ સર્વને લાખના અળતામાં વાટીને દાંતે ચોપડવાથી દાંતના કૃમિ નાશ પામે છે.

ઓઠના રોગ.

ગૈરિકાંમોદૃતં તૈલં સજ્જિસૈંધવસિકથકમ્ ।

વરુણાંમઃસૂતં પક્કમોષ્ટપાકવ્રણાપહમ્ ॥ ૬૬ ॥

સિકથકં યાવકોપેતં કદુતૈલેન પાચિતમ્ ।

ઓષ્ઠે વિપાદિકાં હન્તિ લેપતો વેગતોચ્છિલામ્ ॥ ૭૦ ॥

સિદ્ધાર્થતૈલસંલિપ્તતાપિતામ્રસ્યપલ્લવૈઃ ।

અધરે સ્વેદિતે શીઘ્રં શમં યાતિ વિપાદિકા ॥ ૭૧ ॥

૧. ગેરૂનું પાણી, ઘી, તેલ, સાજીઆર, સિંધવ, અને મીણુ, એ સર્વને વરણના કવાથમાં નાખી પાક કરવો. એ પાકથી થયેલો મલમ ઓઠ ઉપર ચોપડવાથી ઓઠ પાકીને આંદાં પડે છે તે મટી જાય છે.

૨. મીણુ, લાખનો અળતો, એ બેમાં સરસીયું તેલ મેળવીને પાક કરવો. એ મલમ ઓઠ ઉપર ચોપડવાથી ઓઠ ફાટીને આંદાં પડી જાય છે તે સઘળાં જલદીથી મટી જાય છે.

૩. ઓઠ ફાટતા હોય તેણે આંખાનાં પાંદડાંપર સરસીયું તેલ ચોપડીને તેને અગ્નિ ઉપર ગરમ કરીને તે વતી ઓઠને બાફ આપવો એટલે ઓઠ ફાટતા મટી જાય છે.

મુખદૌર્ગંધ્ય.

વાલાહ્લ મદનં જાતીફલં મરુકપામિધમ્ ।

ગુટિકાસ્યે ધૃતાહન્તિ પૂતિગંધં સુદારુણમ્ ॥ ૭૨ ॥

જાતીપત્રાણિ જાતેશ્ચ ફલં સંપીડ્ય વારિણા ।

તસ્ય લેપે કૃતે યાંતિ મુખદૌર્ગંધ્યલાંછનમ્ ॥ ૭૩ ॥

ફંગુદીફલમજ્જા વા પિષ્ટા શીતેન વારિણા ।

પ્રલેપો નાશયત્યેવ મુખદૌર્ગંધ્યલાંછનમ્ ॥ ૭૪ ॥

૧. વાળો, મીંઢળ, બયફળ, મરુકપા(?), એ બૌધ્ધોની ગોળી

(૬૫)

કરીને મુખમાં રાખવાથી મોંમાંથી નકારો ગંધાતો વાસ નીકળતો હશે તે મટી જશે.

૨. જાવંતરી અને જાયફળને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી દુર્ગંધથી મોઢું ગંધાતું હોય તે મટી જાય છે.

૩. અથવા હીંગોરાના ફળની મીઝને ઠંડા પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી મુખની દુર્ગંધ મટી જાય છે.

પાનચૂનાથી પડલા ફેદલા.

તાંબૂલી તીવ્રચૂર્ણેન દગ્ધેતર્વદને સતિ ।

તૈલસ્ય કાંજિકસ્યાથ ગંઢૂષો હન્તિ વેદનામ્ ॥ ૭૫ ॥

પાનમાં ચૂનો અતિશય પડવાથી મુખની અંદર ફેદલા થયા હોય કે ભાઠો પડી હોય તો તેલ કે કાંજીના કોગળા ભરવાથી તે મટી જાય છે.

સુસ્વરનો ઉપાય.

જાતીપત્રં કળા લાજા માતુલુંગદલં મધુ ।

પળાં લેહે ભવેન્નાદઃ કિન્નરસ્વરતોધિકઃ ॥ ૭૬ ॥

જાવંતરી, પીપર, ડાંગરની ધાણી, ખીજોરાનાં પાંદડાં, મધ, એ સર્વનું ચાટણુ કરીને ચાટવાથી કિન્નર નામના દેવો કરતાં પણ વધારે સારો સ્વર નીકળે છે.

મુખ વ્યંગનો ઉપાય.

સિદ્ધાર્થતિલજીરાણાં ચૂર્ણં પિષ્ટં સમાંશતઃ ।

દુગ્ધેન લેપતસ્તસ્ય મુખવ્યંગં વિનશ્યતિ ॥ ૭૭ ॥

બદરીફલબીજાણિ પિષ્ટાણિ મધુનાથવા ।

ગુડેન નવનીતેન તલ્લેપોમુખરોગહત્ ॥ ૭૮ ॥

વરુણસ્યત્વચ્ચં પિષ્ટ્વા છાગી દુગ્ધેન તત્સ્વચ્ચા ।

મુખલેપે કૃતે યાતિ કાર્ણ્યં વા વ્યંગલાંછનમ્ ॥ ૭૯ ॥

૧. સરસવ, તલ, અને કાળીજીરી એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં કાલવી તેનો લેપ કરવાથી મુખ ઉપર જે બુવાનીની ફેદલીઓ થાય છે તે મટી જાય છે.

(૬૬)

૨. ખોરડીનાં ફળની મીઝને મધ સાથે, અથવા ગોળ સાથે અથવા માખણ સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવાથી મુખરોગ મટે છે.

૩. વરણાની છાલને બકરીના દૂધમાં વાટીને તેનો લેપ મુખ ઉપર કરવાથી, મોં ઉપર કાળા ડાઘા પડે છે તે છાયા અથવા બુવાની ખીલ મટી જાય છે. ---

ગળાના રોગ.

શ્વેતાપરાજિતામૂલમુદ્ધતં સહસર્પિષા ।

પીતં વા કંધરાવદ્ધં ગંડમાલોપશાંતિકૃત્ ॥ ૮૦ ॥

શ્વેતાપરાજિતામૂલં વિશાલાયાઃ શિફાથવા ।

ગોમૂત્ર સંયુતા ચૈવ ગંડમાલાવિનાશિની ॥ ૮૧ ॥

છછુંદરીયુતં તૈલં પાચિતં તસ્ય લેપતઃ ।

ગંડમાલાતિથોરાપિ લેપમીતાપસર્પતિ ॥ ૮૨ ॥

વલ્લાસ્તૈલયુતા ભુક્તા ગંડમાલાવિનાશિનાઃ ।

ચિત્રોદ્ધૂતં ગલેબદ્ધં કુંદમૂલં નિહન્તિ તામ્ ॥ ૮૩ ॥

બહ્વદંડીશિફાસાર્દ્રા પિષ્ઠા તંદુલવારિણા ।

સ્ફુટિતાં હન્તિ વેગેન ગંડમાલામતિદ્રુતમ્ ॥ ૮૪ ॥

નિર્ગુંડીમૂલિકા પિષ્ઠા વરાતોયેન સર્પિષા ।

કિંવા પરાજિતામૂલં ઘૃતપીતં નિહન્તિ તામ્ ॥ ૮૫ ॥

શેફાલીમૂલિકા મુક્તા ગલશુંડીનિવારિણી ।

ઉપજિહ્વા શમંયાતિ તચ્છિરાશોણિતે ગતે ॥ ૮૬ ॥

તંદુલોદકસંપિષ્ઠભારંગીમૂલલેપતઃ ।

ગલગંડં શમં યાતિ યથા દુષ્ટોતિપીડિતઃ ॥ ૮૭ ॥

અજાંભઃ કટુતૈલં ચ તક્રસૈધવસંયુતમ્ ।

પતલ્લેપો નિહન્ત્યેવ ગલગંડમસંશયમ્ ॥ ૮૮ ॥

હયમારરસો બીજં દેવદારોઃ સુપાચિતઃ ।

નિહન્તિ નસ્યતઃ સ્વૈરં ગલરોગમસંશયમ્ ॥ ૮૯ ॥

ઢ્રૌ ક્ષારૌ ત્રિફલાવ્યોષ વિડંગં લવણાન્વિતમ્ ।

ચિત્રકથ્રેતિ ચૂર્ણાનિ ગોમૂત્રે લેહવત્પચેત્ ॥ ૯૦ ॥

પષા ગોમૂત્રિકા વર્તીર્ગલરોગવિનાશિની ।

શસ્ત્રસાધ્યાનપિ વ્યાધીન્નિહન્ત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૯૧ ॥

(૬૭)

वत्सकातिविषादारुपाठातिकांबुदाः सह ।

गोमूत्रकथिताः पेया गलरोगे समाक्षिकाः ॥ ९२ ॥

૧. ઘોળી અપરાજિતાનું મૂળ ઉપાડી લાવીને તેને ઘીની સાથે પીવાથી અથવા ગળે બાંધવાથી ગંડમાળા મટે છે.

૨. ઘોળી અપરાજિતાનું મૂળ અથવા ઈંદ્રવારણીનું મૂળ, ગાયના મૂત્ર સાથે ઘસીને ચોપડે તો ગંડમાળાનો વિનાશ કરે છે.

૩. છછુંદરી નામની વનસ્પતીને તેલમાં કકડાવીને તે તેલનો લેપ કરવાથી મહાભયાનક ગંડમાળા પણ એ લેપના ભયથી ખીલીને જતી રહે છે.

૪. તેલ અને વાલ ખાય તો તે ગંડમાળાનો વિનાશ કરે છે.

૫. ડોલરનું મૂળ ચિત્રા નક્ષત્રમાં આણીને ગળે બાંધવાથી ગંડમાળા મટે છે.

૬. બ્રહ્મદંડીનાં લીલાં મૂળને ચોખાના ધોવણુમાં વાટીને કાટેલી ગંડમાળા ઉપર ચોપડવાથી તેને જલદીથી મટાડી દે છે.

૭. નગોડનું મૂળ ત્રિકુળાના પાણીમાં વાટીને ઘી સાથે પીવાથી ગંડમાળા મટે છે. તેમજ અપરાજિતાનું મૂળ ઘી સાથે પીવાથી પણ ગંડમાળા મટે છે.

૮. શેફાલીનું મૂળ વાટીને પાણી સાથે પીવાથી ગળસુડાં મટે છે.

૯. પડજીભમાં વિકાર થયો હોય તો તેની શિરામાંથી લોહી કઢાવવું એટલે તેનો ઉપદ્રવ મટી જાય છે.

૧૦. જેમ દુષ્ટને ઘણી પીડા કરવાથી તે શાંત પડે છે, તેમ ચોખાના ધોવણુમાં ભારંગનું મૂળ વાટીને તેનો લેપ કરવાથી ગળા ઉપર થયેલાં ગૂમડાં મટે છે.

૧૧. બકરીનું મૂત્ર, સરસિયું તેલ, છાશ, સિંધવ, એ સઘળું એકત્ર કરીને તેનો લેપ કરવાથી ગળાનાં ગૂમડાં જરૂર મટી જાય છે.

(૬૮)

૧૨. કરેણુનો રસ અને દેવદારનાં બીજ એ બંને એકત્ર પકવ કરીને તેનો નાસ આપવાથી ગળાના રોગ એની મેળે નિશ્ચય મટી જાય છે.

૧૩. જવખાર, સાજીખાર, હરડે, બેઢાં, આમળાં, શુ'ઠ, પી-પર, મરી, વાવડીંગ, સિંધવ, ચિત્ર, એ સર્વેને સમાન ભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્રમાં લેહુની પેઠે તેનો પાક કરવો. આ પાક કઠણ થાય એટલે તેની ગોળીઓ બનાવવી. એ ગોળી ગળાના રોગને મટાડનારી છે. જે રોગો શસ્ત્રથી કાપ્યાવિના મટેજ નહિ, એવા રોગોને પણ આ ગોળી મટાડે છે.

૧૪. કડાછાલ, અતિવિખની કળી, દારૂહળદર, પહાડમૂળ, કડુ, મોથ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેધને ગાયના મૂત્રમાં ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પીવાથી ગળાના રોગ મટે છે.

ગળાનો શોષ.

પટોલીમૂલિકા સાર્દા તૂવરી મધુયષ્ટિકા ।
 ક્રમુકં ચિક્કણં નિંબુછલી ચં ચદિરાન્વિતા ॥ ૯૩ ॥
 કટુકી તવરાજૌથ ક્વાથોમીષાં સુશીતલઃ ।
 ગંડૂષકરણાદ્ધંતિ ગલશોષં સુદારુણમ્ ॥ ૯૪ ॥
 શ્રીલ્હં પન્નકં મુસ્તા ધાન્યકં નિંબુવલ્કલમ્ ।
 કુષ્માંડં ચદિરો દૂર્વામૂલં ચ તવરાજકમ્ ॥ ૯૫ ॥
 અષ્ટાવશેષિતોમીષાં ક્વાથઃ શીતલતાં ગતઃ ।
 ગંડૂષકરણાદ્ધંતિ રોગિણઃ શોષમુલ્વણમ્ ॥ ૯૬ ॥
 કણાજીરં સિતાનાગકેસરં દાડિમીફલમ્ ।
 મધુના ભક્ષણાદેષાં શોષઃ શામ્યતિ સત્વરમ્ ॥ ૯૭ ॥
 વટપાદાઃ શિવા કૃષ્ણા મધુકં મધુના સહ ।
 અવલેહે કૃતેમીષાં તૃષારોગો વિનશ્યતિ ॥ ૯૮ ॥
 વટપાદોત્પલંકુટં લાજા ધાન્યકમંભસા ।
 પિષ્ટિરેતૈર્ગુટી વક્ત્રે સમધુઃ શોષહૃદગતા ॥ ૯૯ ॥
 અર્ધાવધિતપાનીયે સલાજે શીતલે મધુ ।
 તવરાજયુતાં દ્રાક્ષાં ક્ષિપ્ત્વા પીતે તૃષા વ્રજેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

(૬૯)

કુષ્ઠં કાસોદ્રવંમૂલં પદ્મકં પિષ્ટમંમસા ।
 મક્ષિતં તદ્ધ્રુવં હન્તિ પિપાસાં ચિરકાલજામ્ ॥ ૧૦૧ ॥
 જલં મલયજં રક્તચંદનં પદ્મકં સમમ્ ।
 ઉશીરેણાન્વિતો લેપો મસ્તકે તૃદ્ નિવારણઃ ॥ ૧૦૨ ॥
 લેહો તૃષ્ણાજયી કૃષ્ણા મધુક્ષીરદ્રુમાંકુરૈઃ ॥
 તપ્તલોહોદકવારિ લાજાક્ષૌદ્રસિતાયુતમ્ ॥ ૧૦૩ ॥
 વટશ્દંગમધુકુષ્ઠલાજાનીલોત્પલૈઃ કૃતા ॥
 ગુટિકૈકા મુખન્યસ્તા તૃષામાશુનિરસ્યતિ ॥ ૧૦૪ ॥
 ગોસ્તનીશ્ચુરસક્ષીરયષ્ઠીમધુમધૂત્પલૈઃ ।
 નિશ્ચિતં પાનનસ્યાભ્યાં તૃષા શામ્યતિ દારુણા ॥ ૧૦૫ ॥

૧. પટોલીનાં લીલાં મૂળ, તુવરી, જેઠીમધ, ચીઝણસોપારી, લીંબુની છાલ, ખેરસાર, કુટકી, યવાસશર્કરા, એ સર્વને કવાથ કરીને તે અતિશય શીતળ થાય એટલે તેના કોગળા કરવાથી અતિ કઠણ એવો ગળામાં શોષ પડતો હશે તો તે મટશે.

૨. સુખડ, કમળકાકડી, મોથ, ધાણા, લીંબુની છાલ, કોહોળું (ભૂરૂં), ખેરસાર, દૂર્વાનાં મૂળ, તવરાજ (યવાસશર્કરા) એ ઔષધાનો કવાથ કરીને તે આઠમે ભાગે બાકી રહે ત્યારે તેને ઠંડો કરીને કોગળા કરવાથી રોગીને અતિ લયનક શોષ પડતો હોય તો તે થણ મટે.

૩. પીપર, જીરૂ, સાકર, નાગકેસર, દાડમનું ફળ, એ સર્વને સમાન ભાગે લેઈને તેને મધ સાથે ચાટવાથી તરતજ શોષ મટી જાય છે.

૪. વડવાઈનાં અંકુર, આમળાં, પીપર, જેઠીમધ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધની સાથે ચાટવાથી તૃષા રોગ મટે છે.

૫. વડવાઈના અંકુર, કમળ, ઉપલેટ, ડાંગરની ધાણી, ધાણા, એ સર્વને પાણીમાં વાટીને તેમાં ખડીસાકર નાખીને તેની ગોળી મધ સાથે બાંધવી. એ ગોળી મુખમાં રાખવાથી શોષ રોગને મટાડે છે.

(૭૦)

૬. હોઠ શેર પાણીમાં ડાંગરની ધાણી નાખીને ઉકાળી તેને શીતળ કરવું. પછી તેમાં યવાસશર્કરા તથા દ્રાક્ષ નાખીને પલ-ળવા દેઇ ચોળી નાખી પાણી ગાળી લેવું. એ પાણી પીધાથી તૃષા રોગ મટે છે.

૭. ઉપલેટ, કાસતું મૂળ, કમળકાકડી, ત્રણને પાણી સાથે વા-ટીને ખાવાથી ઘણા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ જરૂર મટે છે.

૮. મલયાગરૂ, રતાંજળી, કમળકાકડી, વીરણવાળો, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઇને તેને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ માથે કરવાથી તરસ મટે છે.

૯ પીપર, મધ, જેમાંથી હૂધ નીકળે એવા વડ, પીપર, રાયણ, વગેરે ઝાડના અંકુર, એ સહુને એકત્ર વાટી તેનું ચાટણ કરવાથી તૃષા મટે છે.

૧૦. લોઢાને લાલચોળ તપાવીને પાણીમાં નાખવું. તે પાણી ઠંડુ થાય ત્યારે તેમાં વીરણવાળો, ડાંગરની ધાણી, મધ, અને સાકર નાખીને તેને ગાળીને પીવાથી તૃષા રોગ મટે છે.

૧૧. વડની ટીશીઓ, મધ, ઉપલેટ, ડાંગરની ધાણી, કાળું કમળ, એ સર્વે ઔષધોવડે ખનાવેલી એક ગોળી મુખમાં રાખ-વાથી તરસ તરતજ મટી જાય છે.

૧૨. દ્રાક્ષ, સેરડીનો રસ, હૂધ, જેઠીમધ, મધ, કમળ, એ ઔષધોનું પાન કરવાથી તથા તેનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાથી મહા-દારૂણ તરસ પણ મટે છે.

॥ इति सैनान्वार्यश्रीकण्ठविरचिते हितोपदेशनाम्नि नासिकामुखगलरोग प्रतीका-
रस्तृतीयः समुद्देशः ॥ ३ ॥

(૭૧)

નેત્ર રોગા:**નેત્ર રોગના પ્રકાર.****વાતેન પિત્તેન તથા કફેન રક્તપ્રકોપેન ચ નેત્રરોગા: ।****તદ્દેતુમલ્પં કથયામિ યેન સ્પષ્ટો ભવેન્નેત્રવિકારદોષ: ॥૧॥**

નેત્રના રોગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, તથા રક્તના પ્રકોપથી થાય છે; એ રોગના હેતુઓ હું થોડાકમાં કહું છું કે જેથી કરીને આંખના વિકારને ઉત્પન્ન કરનારા દોષ સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે.

વાતનેત્રરોગનાં લક્ષણ.**શીતત્વમશ્રુપાતો વા સંતાપસ્તીવ્રવેદના ।****નેત્રયોર્વાતરોગાણાં લક્ષણં સમુદાહૃતમ્ ॥ ૨ ॥**

આંખમાં ઠંડું લાગે અને આંસુ નીકળે, અગર બળતરા બળે અને તીવ્રવેદના થાય, ત્યારે બન્ને આંખોમાં વાયુના રોગ થયા છે એમ જાણવું; કેમકે એવું તેનું લક્ષણ કહેલું છે.

પિત્તનેત્રરોગનાં લક્ષણ.**ઉષ્ણત્વં પીતતા પીડા દાઘસ્તીવ્રોતિરક્તતા ।****નેત્રયોઃ પિત્તદોષસ્ય ચિન્હમૂચુર્વિચક્ષણાઃ ॥ ૩ ॥**

આંખમાં પિત્તનો વિકાર હોય ત્યારે વિચક્ષણ વૈદ્યોએ તેનાં એવાં ચિન્હ કહ્યાં છે કે, આંખમાં ગરમી લાગે, પીળાશ દેખાય, પીડા થાય, અતિશય બળતરા બળે, અને આંખ ઘણીજ રાતી થઈ જાય.

કફ તથા રક્ત નેત્રરોગનાં લક્ષણ.**કંઙ્કુઃ શોફોશ્રુપાતશ્ચ પિચ્છલત્વં ચ શીતતા ।****નેત્રયોઃ કફદોષોયં રક્તદોષેતિરક્તતા ॥ ૪ ॥**

જ્યારે આંખમાં ચેળ આવે, સોજો થાય, આંસુ નીકળે, આંખમાંથી ચીપડાં નીકળે, ઠંડક લાગે, ત્યારે બન્ને આંખોમાં કફનો દોષ છે એમ જાણવું. જે લોહીના વિકારથી આંખો દૂબવા આવી હોય ત્યારે તે ઘણીજ રાતી હોય છે.

(૭૨)

વાતનેત્રને પ્રતીકાર.

સૈંધવં તવરાજશ્ચ લોઘ્રં શીતેન વારિણા ।

પિષ્ટં નેત્રમૃતં હન્તિ વાતરોગમસંશયમ્ ॥ ૫ ॥

મધુકં તવરાજશ્ચ કુરંદફલમૂલિકા ।

નાગરં નવનીતેન પિષ્ટં હંત્યક્ષિમારુતમ્ ॥ ૬ ॥

લવણં સૈંધવં શુંડી મધુકં સહસર્પિષા ।

પૂરિતં નૈત્રયોર્હતિ વાતરોગમસંશયમ્ ॥ ૭ ॥

મધુકં દેવદારુશ્ચ સૈંધવં નિબપલ્લવાઃ ।

શ્રીલ્હં વારિણા પિષ્ઠા મુક્તં હન્ત્યક્ષમારુતમ્ ॥ ૮ ॥

૧. સિંધવ, તવરાજ (યવાસશર્કરા) લોઘર, એ ત્રણુને ઠંડા પાણી સાથે વાટીને આંખમાં ભરવાથી આંખના વાયુના રોગને જ-રૂર મટાડે છે.

૨ જેઠીમધ, યવાસશર્કરા ઘોળાકાંટાસલિયાનાં ફળ તથા મૂળ, અને શુંઠ, એ સર્વને માખણમાં વાટીને આંખે ચોપડવાથી નેત્રના વાયુ રોગને મટાડે છે.

૩. મીઠું, સિંધવ, શુંઠ, જેઠીમધ, એ સર્વને ઘીમાં ઘુંટીને ખન્ને આંખોમાં ભરવાથી વાયુથી થયેલા નેત્ર રોગને નિશ્ચય મટાડે છે.

૪. જેઠીમધ, દેવદાર, સિંધવ, લીંબડાનાં પાંદડાં, સફેદ અંદન એ સર્વને પાણી સાથે વાટીને આંખમાં મુકવાથી વાયુ સંબંધી આંખના રોગ મટે છે.

પિત્ત નેત્ર રોગના પ્રતીકાર.

પદ્મકં કેલિપત્રં ચ તુત્થં મધુકમિશ્રિતમ્ ॥

પુટપક્કં જલમિશ્રં નેત્રસ્થં પિત્તરોગહૃત્ ॥ ૯ ॥

શિલા દારુનિશા લોઘ્રં મધુકં ચ રસાંજનમ્ ।

છાગલીપયસા પક્કં નેત્રસ્થં પિત્તરોગહૃત્ ॥ ૧૦ ॥

૧. કમળકાકડી, કેળનાં પાંદડાં, મોરથુથુ, જેઠીમધ, એ સર્વને મિશ્ર કરીને તેનો પુટપાક કરવો. પછી તેને જળમાં મિશ્ર કરીને આંખમાં નાખવાથી પિત્ત સંબંધી નેત્ર રોગને મટાડે છે.

(૭૩)

૨. મનશીલ, દારૂહળદર, લોધર, જેઠીમધ, અને રસાંજન એ ઔષધોને બકરીના દૂધમાં પકવ કરીને આંખમાં નાખવાથી પિત્ત સંબંધી નેત્ર રોગ મટે છે.

કંક નેત્ર રોગ.

ગાલિતં વારિણા પિષ્ટં નિવપત્રં મહૌષધમ્ ।
 નેત્રયોઃ પૂરિતં હન્તિ શ્લેષ્મરોગમસંશયમ્ ॥ ૧૧ ॥
 લોઘ્રચૂર્ણસમં નિવપત્રચૂર્ણમનેન વા ।
 બધ્વા પુદ્ગલિની નીરે ક્ષિપ્ત્વાતામથ પીડયેત્ ॥ ૧૨ ॥
 તદ્રસો નિર્મલો નેત્રપૂરિતઃ ક્ષણમાત્રતઃ ।
 શ્લેષ્મરોગં નિહંત્યાશુ નૈર્મલ્યં કુરુતે તયોઃ ॥ ૧૩ ॥
 ઘૃતપક્વામલં પિષ્ટં શિલાલોઘ્રં ચ લેપતઃ ।
 હન્તિ શ્લેષ્મોદ્ભવાં પીડાં નેત્રયોરતિવેગતઃ ॥ ૧૪ ॥
 ધાતુર્દારુ નિશાપથ્યા સૈંધવં ચ રસાંજનમ્ ।
 વારિપિષ્ટં પ્રલેપેન હન્ત્યક્ષ્ણોઃ શ્લેષ્મજાં રુઝમ્ ॥ ૧૫ ॥
 તવરાજોઽધિફેનં ચ વારિ પિષ્ટં સમાંશતઃ ।
 હન્તિ નેત્રોદ્ભવાં પીડાં રતૌ વ્રીડાં ચથાંગના ॥ ૧૬ ॥
 લવણં સૈંધવં તક્રં મરિચં કાંસ્યભાજને ।
 નિઘૃષ્ટં નેત્રયોર્દત્તં હન્તિ રોગં કફોદ્ભવમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧. લીમડાનાં પાદડાં અને શુંઠને પાણી સાથે વાટીને કપડાથી ગાળી લેવું. પછી તે રસને આંખોમાં ભરવાથી કંક સંબંધી નેત્ર રોગ નિશ્ચય મટે છે.

૨. લોધરનું ચૂર્ણ કરીને તેની બરોબર લીમડાનાં પાદડાંનું ચૂર્ણ કરવું. તે બન્નેની એક પોટલી બાંધીને તેને પાણીમાં નાંખીને પછી દબાવવી. એ રીતે કરવાથી જે ચોખ્ખો રસ નીકળે તે આંખોમાં ભરવાથી એક ક્ષણ વારમાં કંક સંબંધી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે તથા બંને આંખોને નિર્મળ કરે છે.

૩. આમળાને ઘીમાં શેકીને વાટવાં તથા તે સાથે મનશીલ અને લોધર પણ વાટવો. એ ત્રણને પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવાથી આંખોને થયેલી કંકની પીડા જલદીથી નાશ પામે છે.

૪. મનશીલ, દારૂહળદર, હરડે, સિંધવ, રસાંજન, એ સર્વને

(૭૪)

પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કફથી ઉત્પન્ન થયેલી આંખોની પીડા નાશ થાય છે.

૫. યવાસશર્કરા, સમુદ્રફેન, એ બંને સમાન ભાગે લેધને પાણીમાં વાટવાં. એનો લેપ કરવાથી, જેમ રતિસમયમાં સ્ત્રીની લજ્જા નાશ પામે છે તેમ, આંખની પીડા નાશ પામે છે.

૬. મીઠું, સિંધવ, મરી, એ સર્વને સમાન ભાગે લેધને કાંસાના વાસણમાં છાશ રેડી તેમાં ધસવું. પછી તે આંખે આંજવાથી કફથી થયેલી નેત્રની પીડા નાશ પામે છે.

નેત્ર પીડાના સામાન્ય ઉપચાર.

સ્ત્રીપયો યાવકો હિંગુ ત્રયં નેત્રભૂતં ધ્રુવમ્ ।

દહત્પક્ષ્ણોઃ સ્થિતં દુઃખં શુષ્કં દારુ યથાનલઃ ॥ ૧૮ ॥

જસેનારુણમંત્રેણ વારિણા લોચનદ્વયે ।

ક્ષાલિતે શામ્યતિ ક્ષિપ્રમક્ષિપીડાતિદુઃસહા ॥ ૧૯ ॥

ઓમ્ અરુણાય હું ફટ્ સ્વાહા ॥ ઇતિમંત્રઃ ॥

શ્વેતાશ્વમારપત્રોત્થરસપૂરિતચશ્મણોઃ ।

દ્રુતં પીડા શમં યાતિ યથા ક્રીડાતિવાર્દકે ॥ ૨૦ ॥

સૂતકં ગંધકોપેતં ચાંગેરીરસમર્દિતમ્ ।

અંજનં દ્વિષ્ટિદં નૃણાં નેત્રામયવિનાશનમ્ ॥ ૨૧ ॥

અપામાર્ગશિફા ઘૃષ્ઠા મધુના સૈંધવેન ચ ॥

તામ્રપાત્રે ભૂતા નેત્રે હન્તિ પીડાં તદુદ્ભવામ્ ॥ ૨૨ ॥

રસેન્દ્રભુજગૌ તુલ્યો તયોર્દ્વિગુણમંજનમ્ ।

ઈષ્ટકર્પૂરસંયુક્તમંજનં નયનામૃતમ્ ॥ ૨૩ ॥

પ્રત્યહં જલસંપૂર્ણમુખં ક્ષાલયતેઽક્ષિણી ।

પ્રાતર્યૌ મુચ્યતે રોગૈર્લોચનોત્થૈઃ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

મધુશિશ્રુદલોદ્ભૂતરસપૂરિતલોચનમ્ ।

વિમુંચત્યક્ષજા પીડા નરં વેદ્યેવ નિર્દ્દનમ્ ॥ ૨૫ ॥

તરુસ્થિતનલ્લોદ્ભિન્નપક્વામલકવારિણા ।

નેત્રયુગ્મે ભૂતે પીડા શીઘ્રં શામ્યતિ દેહિનઃ ૨૬ ॥

૧. કફથી અને હિંગને સ્ત્રીના દૂધમાં એકત્ર કરીને એ ત્રણે

(૭૫)

વાનાં આંખમાં ભરવાથી, સૂકા લાકડાને જેમ અગ્નિ બાળે છે તેમ, આંખમાંની પીડા નાશ પામે છે.

“ ઓમ્ અરુણાય હું ફડ્ સ્વાહા ” એ અરુણના મંત્રનો જપ કરતાં પાણીથી બંને આંખો ધોવી. એ રીતે કરવાથી અત્યંત દુઃસહ એવી આંખની પીડા જલદીથી નાશ પામે છે.

૩. જેમ વૃદ્ધાવસ્થામાં રતિ-કીડા જલદીથી શમી જાય છે તેમ, ધોળી કરણનાં પાનાનો રસ આંખોમાં ભરવાથી આંખની પીડા પણ જલદીથી શમી જાય છે.

૪. ગંધક અને પારાની કાજળી કરીને તેનું લૂણીના રસમાં મર્દન કરવું. એ રસનું અંજન કરવાથી મનુષ્યોની દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે તથા આંખોના રોગ નાશ પામે છે.

૫. ત્રાંબાના વાસણમાં મધ તથા સિંધવ નાખીને તેમાં અંઘડાનું મૂળ ઘસીને આંખોમાં ભરવાથી તેમાં થયેલી પીડા નાશ પામે છે.

૬. પારો અને સીસું સમાન ભાગે લેઈને તે બન્નેથી બમણો કાળો સુરમો તેમાં નાખવો, અને તેમાં લગારેક કપૂર મેળવવું. એ રીતે તૈયાર કરેલું અંજન આંખના રોગને અમૃતની પેઠે ગુણ કરે છે, માટે તેને નયનામૃત અંજન કહે છે.

૭. ફરરોજ સવારમાં મોંઢામાં પાણીનો કોગળો ભરીને જે માણસ પોતાની બંને આંખોને ધુએ છે, તે માણસ નિશ્ચય આંખના રોગથી મુક્ત થાય છે.

૮. જેમ ધનરહિત થયેલા માણસને વેશ્યા છોડી દે છે તેમ, મધ અને સરગવાનો રસ આંખોમાં ભરનારને નેત્ર રોગની પીડા છોડી દે છે. અર્થાત્ એ ઔષધોથી આંખના રોગ મટે છે.

૯. જે માણસ આંખનાં ઝાડ ઉપર પાકી ગયેલા આંખના નખથી ફાડીને તેનો રસ કાઢી બંને આંખોમાં ભરે, તેની આંખની પીડા તરતજ શમી જાય છે.

(૭૬)

તિમિર રોગનાં લક્ષણ.

અચ્છિદ્રમસિતં સર્વં પશ્યન્વૈયસ્તુપશ્યતિ ।

તિમિરે વાતજે જ્ઞેયં લક્ષણં સુવિચક્ષણૈઃ ॥ ૨૭ ॥

સુસ્તિગ્ધં પાંડુરં સર્વં પશ્યત્યક્ષમલાન્વિતઃ ।

ક્ષણે ક્ષણેઽબલા દૃષ્ટિસ્તિમિરે શ્લેષ્મણો ભવેત્ ॥ ૨૮ ॥

પીતં નીલં તથા રક્તં નરઃ પશ્યતિ પિત્તજે ।

ત્રિદોષતિમિરે તાનિ મિશ્રરૂપાણિ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

જે માણસ પોતાની આંખેથી જોતો થકો સર્વ કાંઈ કેવળ અ-
ધકાર મય દેખે--તેમાં છિદ્ર પણ દેખે નહિ--ત્યારે ડાહ્યા વૈદ્યાએ
તેના નેત્રરોગને વાયુથી ઉપજેલો તિમિર રોગ જાણવો. પણ
જ્યારે આંખના રોગવાળો માણસ અતિશય ગાઢ ધોળા રંગનું
સર્વ કાંઈ દેખે અને ક્ષણે ક્ષણે તેની દૃષ્ટિ નિર્ભળ થતી જાય ત્યારે
તેને કફથી થયેલો તિમિર રોગ જાણવો. જો પિત્તથી થયેલો તિમિર
રોગ હોય તો તે માણસ સર્વ કાંઈ પીળું, લીલું તથા રાતું દેખે છે.
ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા તિમિર રોગમાં એ સઘળાં રૂપ મિશ્ર
જોવામાં આવે છે.

તિમિર રોગના ઉપાય.

અશોતિ તિલપુષ્પાણિ ષષ્ટિ પિપ્પલિતંદુલાઃ ।

દ્વાત્રિશઞ્જાતિકલિકા મરિચાનિ ચ ષોડશ ॥ ૩૦ ॥

તોયેન તિમિરં હન્તિ મધુના હન્તિ પુષ્પકમ્ ।

અજાક્ષીરેણ રાત્ર્યાંધ્યં ગૌમૂત્રેણ ચ ચિપ્પટમ્ ॥ ૩૧ ॥

વિમીતફલજં વીજં મધુકં મરિચં શિવા ।

તુત્યમેતદ્દુદી હન્તિ તિમિરં ચક્ષુરંજનાત્ ॥ ૩૨ ॥

સમુદ્રફેનંત્રિફલાવિડંગં રસાંજનં નૂતનશંખનાભિઃ ।

શિલા સુવર્ણસ્યફલં સમાંશં કદુત્રયં કુર્કુટિકાંડકં ॥ ૩૩ ॥

સુપિષ્ટં કારયેદૈતૈર્ગુરોભાગૈસ્તદંજનાત્ ॥

તિમિરં વાતકંદૂશ્ચ પટલાશ્વદુતં વ્રજેત્ ॥ ૩૪ ॥

સૈંધવં વારિણા પિષ્ટં ત્રિકટુ ત્રિફલાન્વિતમ્ ।

જલપિષ્ટે બહિર્લેપઃ સર્વનેત્રામયાપહઃ ॥ ૩૫ ॥

શિવા નિશા કળા કાયફલં ત્રિકટુકં સમમ્ ।

તૈલપકં જલાપિષ્ટં તચ્ચક્ષુસ્તિમિરાપહમ્ ॥ ૩૬ ॥

(૭૭)

આયસે તામ્રપાત્રે વા સૈંધવં દધિમર્દિતમ્ ।
 કાંસ્યઘૃષ્ઠે નિશાકૃષ્ણે ત્વંજનં ચાક્ષિશૂલહત્ ॥ ૩૭ ॥
 રસાંજનાભયાદારુઘૈરીકં સૈંધવાન્વિતમ્ ।
 જલપિષ્ઠેર્બહિર્લેપઃ સર્વનેત્રામયાપહઃ ॥ ૩૮ ॥
 અક્ષાસ્થિસારયષ્ટ્યાહ્વા ધાત્રી મરિચતુત્થકૈઃ ।
 જલપિષ્ઠેઃ કૃતા વર્તિસ્તિમિરાણિ વ્યપોહતિ ॥ ૩૯ ॥
 વ્યોષં સંચૂર્ણ્ય સિંધૂત્થત્રિફલાંજનસંસ્થિતમ્ ।
 ગુટિકા જલપિષ્ઠેયમંજનાત્તિમિરાપહા ॥ ૪૦ ॥

૧. તલનાં ફૂલ એ'શી, પીપરના દાણા સાઠ, બદામીના ફૂલની કળીઓ બત્રીશ, મરિયાં દાણા સોળ, એ સર્વને લેધને બારીક વાટી તેની ગોળી બાંધવી. એ ગોળી પાણીમાં ઘસીને આંજવાથી તિમિર રોગ મટે છે. મધમાં ઘસીને આંજવાથી આંખમાં પડેલું ફૂલ મટે છે. બકરીના દૂધમાં ઘસીને આંજવાથી રતાંધળ મટે છે, અને ગાયના મૂત્રમાં ઘસીને આંજવાથી ચીપડાં મટે છે.

૨. બેઠાંના બીયાની મીઝ, જેઠીમધ, મરિયાં, હરડે, મોરથુથુ, એ ઐષધો સમાન લેધને તેની ગોળી કરવી. આ ગોળી પાણીમાં ઘસીને આંખે આંજવાથી તિમિર રોગ મટે છે.

૩. સમુદ્રફેન, ત્રિક્ષલા, વાવડીંગ, રસાંજન, નવીન શાખની નાલિ, મનશીલ, ધંતુરાનાં છ'ડવાં, શુ'ઠ, પીપર, મરી, ફૂકડોનાં ઇંડાનાં ફૂતરાં, એ સર્વે સમાન ભાગે લેધ તેને સારી પેઠે બારીક વાટીને ગોળી બનાવવી. એ ગોળી આંખે આંજવાથી તિમિર રોગ, વાત નેત્ર રોગ અને તેથી ઉપજેલી ચેળ, પડળ, આંખમાંથી નિરંતર પાણી નીકળ્યા કરતું હોય તે રોગ, એ સર્વ જલદીથી મટી જાય છે.

૪. સિંધવ, શુ'ઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેઠાં, આંખમાં, એ ઐષધોને પાણીમાં બારીક વાટીને આંખોની બહાર તેનો લેપ કરવાથી સઘળા પ્રકારના નેત્ર રોગ દૂર થાય છે.

૫. હરડે, દારુહળદર, પીપર, કાયફળ, શુ'ઠ, મરી એ સર્વેને તેલમાં શેકીને પછી પાણીમાં વાટવું. એ લેપ આંખો ઉપર કરવાથી તિમિર નામનો રોગ દૂર થાય છે.

(૭૮)

૬. લોઢાના કે ત્રાંખાના પાત્ર ઉપર દહીં દાડહળદર, પીપર, અને સિંધવ નાખીને કાંસાના પાત્રથી ઘુટવું. એ છેક બારીક ઘુટ્યા પછી તેનું અંજન કરવાથી નેત્રશૂલ મટે છે.

૭. રસાંજન, હરડે, દાડહળદર, ગેરૂ, સિંધવ, એ સર્વ એકત્ર કરીને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ આંખોની બહાર કરવાથી સ્વઘના પ્રકારના નેત્ર રોગ મટે છે.

૮. બેઢાંની મીઝ, જેઠીમધ, આંમળાં, મરી, મોરથુથુ, એ સર્વને પાણીમાં બારીક વાટીને તેની વર્તિ (વાટ) બનાવવી. એ વર્તિથી અંજન કરવાથી બધા પ્રકારના તિમિર રોગ દૂર થાય છે.

૯. શુઠં, પીપર, મરી, એ ઐષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. તેમાં સિંધવ, હરડે, બેઢાં, આંમળાં, કાળો સૂરમો, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ મેળવવું. પછી તેમાં પાણી નાખી ઘુટીને ગોળી બનાવવી. એ ગોળી આંખે આંજવાથી તિમિર રોગ મટે છે.

નેત્રરોગના સામાન્ય ઉપચાર.

હરિદ્રામલકી કૃષ્ણા કતકં શ્વેતસર્ષપાઃ ।

વ્યોષં નારીપયોર્વર્ત્તિઃ સર્વનેત્રામયાપહા ॥ ૪૧ ॥

ચંદનં ગૈરિકાલાક્ષા માલતી કલિકાસમૈઃ ।

ચક્ષુશ્ચક્રહરીર્વર્ત્તિ શોણિતસ્યપ્રસાદની ॥ ૪૨ ॥

રસાંજનં વિડંગાનિ તુત્થકં મધુકં નિશા ।

ત્રિફલા વ્યોષસિંધૂત્થં પુંડરીકં જલોદ્ભવમ્ ॥ ૪૩ ॥

આજ્યેન પયસા પિષ્ઠા વર્ત્તિશ્ચછાયા વિશોપિતા ।

નેત્રરોગહરી પ્રોક્તા નાગારવ્યેન તુ મિશ્રુણા ॥ ૪૪ ॥

નિશાદ્વયામયામાંસી કુષ્ઠચૂર્ણાવચૂર્ણિતમ્ ।

સર્વનેત્રામયાન્ હન્યાદેતત્સૈગતમંજનમ્ ॥ ૪૫ ॥

કુંકુમાગરુકુષ્ઠૈલાઃ પિષ્ઠા શીતેન વારિણા ।

નાશયંતિ સમસ્તાનિ તિમિરાણ્યક્ષિપૂરિતાઃ ॥ ૪૬ ॥

નિશાદ્વયં સૈંધવશંખનાભિ કરંજબીજં કટુકત્રયં ચ ।

શિષ્ણા સિતૈરંડમ્બવા સમાંશમજાપયઃ પિષ્ઠમથાક્ષિસંસ્થં ॥ ૪૭ ॥

તિમિરં દૂરમાસન્નં પુષ્પં રાત્ર્યંધકામલમ્ ।

સર્પાદિગરલં હન્તિ ગ્રહભૂતાદિકાનાપિ ॥ ૪૮ ॥

(૭૯)

કળા કરંજબીજાનિ ત્રિફલા ચ રસાંજનમ્ ।

લોઘં સ્વર્ણફલં શુઠી કાંજિકેનાતિપેષયેત્ ॥ ૪૯ ॥

છાયાશુષ્કસ્ય તસ્યાશુ વટિકાવારિર્ચૂર્ણતા ।

નિશાંધ્યં તિમિરં હન્તિ કંઙ્કં ચાસૃજિ સંસ્થિતા ॥ ૫૦ ॥

૧૦. દારુહળદર, આંમળાં, પીપર, નિર્મળીનું ફળ, ઘોળા સર-
સવ, શુઠં, મરી, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને સ્ત્રીના દૂધમાં તેની વર્તિ
કરવી. એ વર્તિ સઘળા પ્રકારના નેત્રરોગને મટાડનારી છે.

૧૧. સુખડ, ગેરૂ, લાખ, બદનાં ફૂલની કળીઓ, એ સર્વને સ-
માન ભાગે લેધને તેની વર્તિ કરીને આંખે આંજવાથી તે આંખમાં
પડેલા મોતિયાને મટાડે છે તથા આંખના લોહીને નિર્મળ કરે છે.

૧૨. રસાંજન, વાવડીંગ, મોરચુચુ, જેઠીમધ, દારુહળદર,
હરડે, બેઠાં, આંમળાં, શુઠં, પીપર, મરી, સિંધવ, પાણીમાં થયેલું
ઘોળું કમળ, એ ઐષધોને ઘી તથા દૂધમાં વાટીને તેની વર્તિ બના-
વવી તથા તેને છાંયડામાં સૂકવવી. આ વર્તિ આંખના રોગોને હરે
છે. આ ઉપાય નાગભિક્ષુ નામે આચાર્યે કહેલો છે.

૧૩. હળદર, હરડે, જરામાંસી, ઉપલેટનું ચૂર્ણ, એ સર્વને
એકત્ર કરી તેનું ચૂર્ણ કરી અંજન બનાવવું. આ અંજનને સૌગ-
ત અંજન કહે છે. તે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગને મટાડે છે.

૧૪. કેસર, અગર, ઉપલેટ, એલચી, એ સર્વને ઠંડા પાણીમાં
વાટીને આંખોમાં ભરવાથી સઘળા પ્રકારના તિમિર રોગને
મટાડે છે.

૧૫. હળદર, દારુહળદર, સિંધવ, શખની નાભિ, કરંજનાં
બીજ, શુઠં, પીપર, મરી, ઘોળા દિવેલાનાં મૂળ, એ સર્વે ઐષધો
સમાન ભાગે લેધને બકરીના દૂધમાં તેમને બારીક વાટવાં. પછી
તેને આંખમાં ભરવાથી તિમિર રોગ, દૂરદૃષ્ટિનો રોગ, ટુંકી
દૃષ્ટિનો રોગ, ફૂલ, રતાંધળાપણું, કમળો, સાપ વગેરેનું જેર, તથા
અહ અને ભૂતાદિકનો વલગડ, એ પણ મટી જાય છે.

૧૬. પીપર, કરંજનાં બીજ, ત્રિકુળા, રસાંજન, લોધર, ધતૂ-

(૮૦)

રાનાં છાંડવાં, શુઠ, એ સર્વને કાંજીમાં સારી રીતે વાટીને ગોળી કરી છાંડામાં સુકવવી. એ ગોળીને પાણીમાં વાટીને આંખે આંજવાથી રતાંધળ, તિમિર અને લોહીના બગડવાથી ઉત્પન્ન થયેલી ચેળ નાશ પામે છે.

ચીપડાં વગેરેના ઉપાય.

નિશાસ્વર્ણફલં કૃષ્ણા ઘૃષ્ટં વા રક્તચંદનમ્ ।
 एतद्वटीजलं चक्षुःपूरितं तिमिरापहम् ॥ ૫૧ ॥
 સૈંધવં પિષ્પલી ત્ર્યેકભાગતોજાપયોંભસા ।
 સંપિષ્ટં તદ્વટીતોયં કંડુશ્રુચિપિટાપહમ્ ॥ ૫૨ ॥
 છાગલીદુગ્ધમૂત્રાભ્યાં પિષ્ટા ગુંજાશિષા તથા ।
 નેત્રયોઃ પૂરણાદ્યાતિ તિમિરં વેગતઃ પરમ્ ॥ ૫૩ ॥
 તવક્ષીરં કળા સિંધુર્મધુકં ત્રિફલા પલમ્ ।
 પલ્લાનિ તવરાજસ્ય સતૈકત્રપ્રપેષયેત્ ॥ ૫૪ ॥
 રાત્રૌતદ્વક્ષણાદ્યાતિ શમં કષ્ટાન્યનેકથા ।
 તિમિરં ચિપિટં કંડૂરશ્રુપાતોતિવેગતઃ ॥ ૫૫ ॥
 ત્રિફલા લોહચૂર્ણં ચ પટોલી મધુયષ્ટિકા ।
 સર્વમેકાંશતઃ પથ્યા વિભીતામલકં ક્રમાત્ ॥ ૫૬ ॥
 દ્વિત્ર્યધ્વિભાગિકં રુદ્રભાગાઃ સ્યુસ્તવરાજકૈઃ ।
 સર્પિષા ભક્ષિતે યાંતિ તચ્ચૂર્ણેશ્ચિરજોઽશ્વિલાઃ ॥ ૫૭ ॥
 વિડંગં સૈંધવં કૃષ્ણા સમાંશં ચ રસાંજનમ્ ।
 ત્રિભાગં કાંજિકાપિષ્ટં કંડુશ્રુચિપિટાપહમ્ ॥ ૫૮ ॥
 અશ્વગંધોદ્ભવે ચૂર્ણે ત્રિફલોદકભક્ષિતે ।
 તિમિરં દંતરોગાશ્ચ પટલં વા વિનશ્યતિ ॥ ૫૯ ॥
 શંખનાભિ વચ્ચા પથ્યા મરિચં કુષકોદ્ભવા ।
 મજ્જૈલા સમભાગેન સંપિષ્ટા નરવારિણા ॥ ૬૦ ॥
 વટિકાં કારયેત્તેન છાયાશુષ્કાં તદંજનાત્ ।
 તિમિરં ચિપિટં પુષ્પં પટલં ચ પ્રશામ્યતિ ॥ ૬૧ ॥

૧૭. હળદર, ધતૂરાનાં ફળ, પીપર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ઇચ્છા હોય તો રતાંજળીનું ચંદન ઘસીને મેળવવું. એ સર્વની ગુટિકા કરવી. એ ગોળને પાણીમાં ઘસીને એ તેનું પાતળું પાણી આંખમાં ભરવાથી તિમિર રોગ મટે છે.

(૮૧)

૧૮. સિંધવ ત્રણ ભાગ અને પીપર એક ભાગ લેઈને બકરીના દૂધમાં કે પાણીમાં વાટીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી પાણીમાં ઘસીને આંજવાથી આંખમાં થતી ચેળ, તેમાંથી નીકળતાં અશ્રુ અને ચીપડાં નાશ પામે છે.

૧૯. બકરીનું દૂધ તથા મૂત્ર એકત્ર કરીને ઝાણાડીનું મૂળ તેમાં વાટીને આંખોમાં પૂરવાથી મોટો તિમિર રોગ પણ જલદીથી મટી જાય છે.

૨૦. તવખીર, પીપર, સિંધવ, જેઠીમધ, હરડે, બેઠાં, આમળાં, એ સર્વ ચાર ચાર તોલા લેવાં. યવાસશર્કરા અઠાવીસ તોલા લેવી. પછી એ સર્વને એકત્ર વાટી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ રાત્રે ખાવાથી તિમિર, ચીપડાં, ચેળ, આંસુ નીકળ્યા કરવાનો રોગ, એવી અનેક પ્રકારની નેત્ર રોગની પીડા ઘણી જલદીથી મટી જાય છે.

૨૧. હરડે, બેઠાં, આમળાં, લોહભસ્મ, પટોલ, જેઠીમધ, એ સર્વમાંથી હરડે બે ભાગ લેવી, બેઠાં ત્રણ ભાગ લેવાં, આમળાં ચાર ભાગ લેવાં, બાકીની વસ્તુઓ એક એક ભાગ લેવી, અને યવાસશર્કરા અગિયાર ભાગ લેવી. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ ઘી સાથે પીવાથી આંખના તમામ રોગ નાશ પામે છે.

૨૨. વાવડીંગ, સિંધવ, પીપર, એ સર્વે એક એક ભાગ લેવું. રસાંજન ત્રણ ભાગ લેવું. એ સર્વને કાંજીમાં વાટીને લેપ કરવાથી આંખે ચીપડાં વળવાનો રોગ, આંસુ ગળવાનો રોગ, અને ચેળ, એ સર્વે મટે છે.

૨૩. આસંધનું ચૂર્ણ ત્રિકૂળાના કવાથની સાથે પીવાથી તિમિર, પડળ, અને ઢાંતના રોગ પણ મટે છે.

૨૪. શંખની નાભિ, વજ, હરડે, મરિયાં, બેઠાંની મીઠ, એલચી, એ સર્વે સમ ભાગે લેઈને મનુષ્યના મૂત્રમાં વાટીને તેની ગોળી કરી છાંયડે સૂકવવી. એ ગોળી આંજવાથી તિમિર, ચીપડાં, ફૂલ, અને પડળ, નાશ પામે છે.

(૮૨)

રતાંધળાના ઉપાય.

ગોગોમયરસાપિષ્ટપિષ્પલીમૂલચૂર્ણેતઃ ।
 નિશાંધ્યં નશ્યતિ ક્ષિપ્રં વ્યસનેન યથા લલઃ ॥ ૬૨ ॥
 જાતીપત્રરસાપિષ્ટં નિશાયુગ્મં રસાંજનમ્ ।
 નિશાંધ્યં નાશયત્યેવ યથા પાપં જિનસ્મૃતિઃ ॥ ૬૩ ॥
 મરીચં નીલપપામાર્ગઃ કાસમર્દઃ પુનર્નવા ।
 ઇતચ્છિષ્ટાફાત્રયં ઘૃષ્ઠા છાગલીપયસા સહ ॥ ૬૪ ॥
 તામ્રપાત્રે મૃતં નેત્રે નિશાંધ્યં ઘ્નંતિ વેગતઃ ॥
 વિમીતફલમજ્જાયાશ્ચૂર્ણં મધુસમન્વિતમ્ ।
 પ્રાતર્નેત્રિમૃતં હન્તિ નિશાંધ્યં ચિરકાલજમ્ ॥ ૬૫ ॥

૧. ગાયના છાણુનો રસ કાઢી તેમાં પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ નાખી બારીક વાટવું. એનું અંજન કરવાથી, જેમ બળ પુરૂષ વ્યસનથી નાશ પામે છે તેમ, રતાંધળ જલદી નાશ પામે છે.

૨. બઘનાં પાંદડાંના રસમાં હળદર, દાડહળદર, તથા રસાંજન વાટીને અંજન કરવાથી, જેમ જિનના સ્મરણથી પાપ નાશ પામે છે તેમ, રતાંધળ જરૂર નાશ પામે છે.

૩. મરિયાં, ગળી, એ બેનું બારીક ચૂર્ણ કરીને ત્રાંબાના પાત્રમાં નાખવું અને તેમાં બકરીનું દૂધ નાખી તેમાં અઘાડાનું મૂળ, કાસોદરાનું મૂળ તથા સાટોડીનું મૂળ—એ ત્રણ મૂળ ઘસવાં. પછી તે બધું આંગળીપર ચઢાવી આંખમાં ભરવાથી રતાંધળ જલદી મટી જાય છે.

૪. બેઠાંના ફળની મીઠ વાટીને મધમાં મેળવીને સવારના પહોરમાં આંખમાં ભરવાથી ઘણા દહાડાનું રતાંધળ હોય તો તે પણ મટે છે.

આંખમાં પડેલા ઝૂલના ઉપાય.

કાચચંદનપક્વંડત્વકશિલાશંખસૈંધવૈઃ ।
 વારિપિષ્ટૈઃ સમૈર્નેત્રે પુષ્પાદિહરમંજનમ્ ॥ ૬૬ ॥
 શિલાજિચ્છંદનાભિશ્ચ તુત્યં કાયફલં મધુ ।
 મરિચં કુકુટાડં ચ ફેનં ચાન્ધિભવં સમમ્ ॥ ૬૭ ॥

(૮૩)

પિષ્ટં પુષ્પં હરત્યેવ કિંવા શ્વેતાપરાજિતા ।
 મૂલં પુષ્પહરં પિષ્ટં વારિણા નેત્રપૂરિતમ્ ॥ ૬૮ ॥
 કાંજિકે પ્રક્ષિપેત્તતામિષ્ટિકાં તદ્ભવેન ચ ।
 વાષ્પેણ સ્વેદ્યેચ્છુદ્ધૃતં પીડાનિવૃત્તયે ॥ ૬૯ ॥
 ત્રિફલા સૈંધવં લોહચૂર્ણં ત્રિકટુકં સમમ્ ।
 છાગલીપયસાપકં છાયાશુષ્કં ચ તદ્ગુટી ॥ ૭૦ ॥

દુગ્ધઘૃષ્ટા મૃતા નેત્રે પુષ્પ હૃત્કાંજિકેન સા ।
 તિમિરં મધુના હન્તિ પટલં ચ શિવાંભસા ॥ ૭૧ ॥
 નિશાંધ્યં કામલં હન્તિ કાકમાચી રસેન ચ ।
 રંભાંભસાશ્રુપાતં ચ ગુટી ચંદ્રપ્રભામિથા ॥ ૭૨ ॥
 અશ્વમૂત્રેણ સંઘૃષ્ટકારવહ્લીશિફાંજનાત્ ।
 લોચનસ્થા શમં યાતિ નીલી ધૂલિર્યથાંભસા ॥ ૭૩ ॥

૧. અંગડીખાર, સુખડ, કૂકડાનાં ઇંડાંનાં ફેતરાં, શિલાજિત, શાંખ, સિંધવ, એ સર્વેને સમાન ભાગે લેઇ પાણીમાં વાટીને તેનું અંજન આંખમાં કરવાથી આંખમાં ફૂલ પડેલું વગેરે મટે છે.

૨. શિલાજીત, શાંખની નાસિ, મોરચુચુ, કાયફળ, મધ, મરી, કૂકડાનાં ઇંડાંનાં ફેતરાં, સમુદ્રદ્રીણ, એ સર્વે સમાન લેઇને પાણીમાં વાટીને આંખમાં ભરવાથી આંખમાં પડેલું ફૂલ મટે છે.

૩. અથવા ઘોળી અપરાજિતાનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને આંખે આંજવાથી આંખમાં પડેલું ફૂલ મટે છે.

૪. ઇંડાંને તપાવીને કાંજીમાં નાખવી, અને તેની વરાળવડે આંખને બાફ આપવે એટલે જલદીથી આંખની પીડા મટે છે.

૫. હરડે, બેઠાં, આંખનાં, લોહચૂર્ણ, શુંઠ, પીપર, મરી, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઇને તેનું ચૂર્ણ કરીને બકરીના દૂધમાં રાંધવું. પછી તેની ગોળી બનાવી છાંયડે સૂકવવી. પછી તેને દૂધમાં ઘસીને આંખે આંજવાથી આંખનું ફૂલ મટે છે; કાંજીમાં ઘસીને આંજવાથી તિમિર દોગ મટે છે, મધમાં ઘસીને આંજવાથી પડળ મટે છે; આંખનાં પાણીમાં ઘસીને આંજવાથી રતાંધળ મટે છે; કાકમાચી (પિલુડી?) ના રસમાં આંજવાથી કમળો મટે છે. કેળતા.

(૮૪)

પાણીમાં આંજવાથી આંસુ ગળવાનો રોગ મટે છે. એ ગોળીને ચંદ્રપ્રભા કહે છે.

૬. ઘોડાના મૂત્રમાં કારેલીનું મૂળ ઘસીને આંખે આંજવાથી આંખમાં ગળીના રંગનો કાચ બાધા બંધ જાય છે તે, જેમ પાણીથી ધૂળ ઘોવાઈ જાય છે તેમ, જતો રહે છે.

ચીપડાં વગેરેના ઉપાય.

છાગમૂત્રેણસંમિશ્રદેવદારજોમૃશમ્ ।

પક્ષ્મલં નયનંદ્વં જાયતે ગતચિષ્પટમ્ ॥ ૭૪ ॥

શિલારસેન સંપિષ્ટહરિદ્રાકતકં કળાઃ ।

ધાત્રીફલં ચ તદ્વર્ત્તિરક્ષિરોગવિનાશિની ॥ ૭૫ ॥

શ્વેતૈરંડાશિફાપત્રયુતં છાગીપયોગ્નિના ।

તાપિતં સ્વેદિતં ચક્ષુર્વાતમૂલં શમં નયેત્ ॥ ૭૬ ॥

ચંદનં સૈંધવં પથ્યા રસો બ્રહ્મતરૂત્થિતઃ ।

ક્રમવૃદ્ધ્યાંજનં હન્તિ પટલં પુષ્પ નીલિકામ્ ॥ ૭૭ ॥

પલાશરસ સંમિશ્ર કરંજ તરુવિજ્જા ।

વર્ત્તિરક્ષિપ્રયુક્તાસૌ હન્તિ પુષ્પં ચિરંતનમ્ ॥ ૭૮ ॥

છાગમૂત્રેણ સંઘૃષ્ટમદ્રમુસ્તાંજનેન સા ।

ચિરકાલોદ્ભવં પુષ્પં રક્તત્વં વા વ્યપોહતિ ॥ ૭૯ ॥

તંદુલોદકસંઘૃષ્ટકુબ્જમૂલસ્ય નસ્યતઃ ।

પટલં ક્ષીયતે ક્ષિપ્રમથ્રં વાતહતં યથા ॥ ૮૦ ॥

મુંગરાજ શિફાતૈલં લવણેન તુષાંમસા ।

તામ્રઘૃષ્ઠં દરત્યાશુ મૃતા નેત્રેતિચિષ્પટમ્ ॥ ૮૧ ॥

માંસ્યા નિંબસ્ય પત્રાણાં નિર્યાસઃ શોણિતાપહઃ ।

નિશાંધ્યં ભ્રમરીપત્રરસેક્ષિપૂરિતે વ્રજેત્ ॥ ૮૨ ॥

અપામાર્ગશિફાગવ્યમસ્તુ સૈંધવરોચનઃ ।

તામ્રે ઘૃષ્ઠા મૃતા કુર્યાત્ પક્ષ્મલં નયનદ્વયમ્ ॥ ૮૩ ॥

કટુતુંડીરિકાપત્રરસો મરિચસંયુતઃ ।

નિશાંધ્યં નાશયત્યક્ષ્ણોઃ પ્રદોષે પૂરિતો યદિ ॥ ૮૪ ॥

૧. દેવદારના લાકડાને બકરાના મૂત્રમાં ઘસીને તે આંખે આંજવાથી (અથવા દેવદારનું ચૂર્ણ બકરાના મૂત્રમાં સારી પેઠે પ-

(૮૫)

લાળી મૂકીને તે ચૂર્ણ આંખે આંજવાથી) આંખની જે પાંપણાએ ચીપડાં બાઝતાં હોય તે મટી જાય છે.

૨. હળદર, નિર્મળીતુ* ફળ, પીપર, આમળાં, એ ઔષધોને શિલારસમાં વાટીને તેની વાટ બનાવવી. એ વાટતું અંજન કરવાથી નેત્રના રોગ મટે છે.

૩. ઘોળા દિવેલાનાં મૂળ તથા પાંદડાં બકરીના દૂધમાં નાંખી તે દૂધને અગ્નિ ઉપર ગરમ કરી તેના વડે આંખને બાફ આપવાથી વાયુ સંબંધી આંખની પીડા શમે છે.

૪. ચંદન એક તોલા, સિંધવ જે તોલા, હરડે ત્રણ તોલા, અને પારસ પીંપળાનો રસ ચાર તોલા, એ પ્રમાણે લેઈને તેનું અંજન આંખમાં આંજવાથી પડળ, ફૂલ, નીલી નાશ પામે છે.

૫. બાખરના રસમાં કરંજનાં બીજ, વાટીને તેની વર્તિ બનાવી આંજવાથી ઘણા કાળથી આંખમાં પડેલું ફૂલ નાશ પામે છે.

૬. બકરાના મૂત્રમાં ભદ્રમોથ, ઘશીને આંખે આંજવાથી ઘણા કાળનું આંખમાંનું ફૂલ અથવા રતાશને દૂર કરે છે.

૭. ઘોળા અઘાડાનું મૂળ, ચોખાના ધોવણુમાં ઘશીને તેને સુંઘવાથી જેમ વાયુથી વાદળું વિખેરાઈ જાય છે તેમ, આંખમાંનું પડળ તરતજ જતું રહે છે.

૮. ભાંગરાનાં મૂળને તેલમાં કકડાવીને તે તેલ ગાળી લેવું. એ તેલ, સિંધવ, અને તુષોદક,* એ ત્રણને ત્રાંબાના વાસણમાં ઘશીને આંખમાં ભરવાથી આંખે ઘણાં ચીપડાં બાઝતાં હોય તે મટી જાય છે.

૯. જટામાંશી તથા લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ મેળવીને આંખે આંજવાથી આંખમાં બાઝી ગયેલા લોહીને તોડે છે.

---

* છોડા સહિત જવને કચરીને પાણીમાં આથી મૂકવા. આ આથેલા પાણીને તુષોદક કહે છે.

(૮૬)

૧૦. ભીમરી (જેને માલવા દેશમાં રંગભાશા કહે છે) નાં પાંદડાનો રસ આંખે ભરવાથી રતાંધળાપણું મટી જાય છે.

૧૧. અઘાડાનાં મૂળ, ગાયના દહીંનું પાણી, સિંધવ, ગોરાચન, એ સર્વને ત્રાંબાના વાસણમાં ઘસીને આંખે ભરવાથી પાપણું ખરી જતી હોય તે મટીને નવી પાપણી આવે છે.

૧૨. કડવી ઘિલોડીનાં પાંદડાના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખીને પ્રદોષ કાળે જો તે રસ આંખમાં પૂર્યો હોય તો આંખોનું રતાંધળા નાશ પામે છે.

કાચ તિમિર પડળ વગેરે,

અક્ષિગ્રહારજં દુઃખં છાગચર્મ સુકોમલમ્ ।

ચૂર્ણિતં પૂરિતં નેત્રે શમયત્યતિ વેગતઃ ॥ ૮૫ ॥

શિલાસૈંધવકાસીસશંખવ્યોષરસાંજનૈઃ ।

સક્ષૌદ્રૈઃ કાચશુક્રોર્મતિમિરઘ્ની રસક્રિયા ॥ ૮૬ ॥

પ્રત્યગ્રજાતિપત્રાણિ યાવકો રક્તચંદનમ્ ।

ગુટિકા હન્તિ કાચાંધ્યં તિમિરં પટલં તથા ॥ ૮૭ ॥

તમતિમિરકાચકંઢું નીલીસુસ્લાવકુસુમપટલં ચ ।

ગોમૂત્રસીસકોત્યં મંજનમેતત્સમસ્તરોગહરમ્ ॥ ૮૮ ॥

તમતિમિરકાચકંઢું નીલીસુસ્લાવકુસુમપટલં ચ ।

અપહન્તિ નેત્રરોગાન્ ગઢ્ઢચિરસૈંધવં મધુના ॥ ૮૯ ॥

બિલ્વમૂલરસો બાલમૂત્રયુક્તોતિવેગતઃ ।

પટલં નીલિકા હન્તિ કુમ્ભત્યઃ સ્વામિનં યથા ॥ ૯૦ ॥

તારેણ કનકેનાથ ઘૃષ્ણ સૂર્યેણ નશ્યતિ ।

અંજનો મૂધરસ્યાપિ કણાક્ષૌદ્રોક્ષતેન વા ॥ ૯૧ ॥

૧. જો આંખમાં કાંઈ વાગવાથી પીડા થતી હોય તો બકરાનું સાડું કેામળ ચામડું લેઈને તેનો ખારીક ભૂકો કરીને આંખમાં ભરવાથી તે પીડા જલદીથી શમી જાય છે.

૨. મનશીલ, સિંધવ, હીરાકસી, શંખ, શુક, પીપર, મરી, રસાંજન, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધમાં મેળવીને તે આંખે આંખવાથી આંખમાં કાચ બંધાયો હોય, પૂલ પડયું હોય, આંખનો લોચો ખાઝી ગયો હોય, કે તિમિર રોગ થયો હોય, તે સર્વ મટી જાય છે.

(૮૭)

૩. કૂમળાં જાંઘનાં પાંદડાં, લાખનો અળતો, રતાંજળી, એ ત્રણની ગોળી કરીને તે પાણીમાં ઘસીને આંખે આંજવાથી બંધાયેલા કાચ, અંધાપો, તિમિર, અને પડળ મટે છે.

૪. જો આંખે અંધારાં આવતાં હોય, અંધકાર દેખાતો હોય, કાચ બંધાયો હોય, ચેળ આવતી હોય, આંખમાં નીલું પડ બંધાયું હોય, આંખોમાંથી પાણી ઝરતું હોય, આંખમાં કૂલ પડયું હોય, કે પડળ બંધાયું હોય, તો સીસું અને ગાયના મૂત્રનું અંજન કરવાથી સઘળા રોગ દૂર થાય છે.

૫. ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા તમામ નેત્ર રોગ ગળોનો રસ, સિંધવ, અને મધ મિશ્ર કરી આંખે આંજવાથી મટે છે.

૬. જેમ નકારો સેવક સ્વામીનો નાશ કરે છે તેમ, બીલીના મૂળનો રસ નાના બાળકના મૂત્રમાં મેળવીને તે આંખે આંજવાથી તે પડળ અને નીલીનો જલદીથી નાશ કરે છે.

૭. આંજણીનો ઉપાય.—૩ પાથી, સોનાથી, કે સૂર્યકાંતથી (?) આંજણી ઘસવાથી પર્વતને આંજણી થઈ હોય તો તે પણ મટી જાય છે, તો મનુષ્યની આંખ ઉપર થયેલી આંજણી મટે એમાં શું આશ્ચર્ય ? વળી પીપર અને મધ એકત્ર કરી આંજણી ઉપર લગાવવાથી આંજણી મટે છે.

કમળાના ઉપાય.

દ્રોણપુષ્પી રસૈર્નેત્રે પૂરિતે યાંતિ કામલાઃ ।

હિંગુર્વા લોચનન્યસ્તં કામલોન્મૂલનક્ષમમ્ ॥ ૧૨ ॥

કામલાર્તસ્યચૈરંડપિષ્પલ્યૌ નયનાંજને ।

લાંગલી પત્રચૂર્ણં વા પિબેત્તક્રેણ કામલી ॥ ૧૩ ॥

ગુડાર્દ્રકયુતા હન્તિ કામલં ત્રિફલાશિતા ।

જાલિનીપત્રમાઘ્રાતં નસ્યં વા તંદુલામસા ॥ ૧૪ ॥

ત્રિફલાયા ગઢ્ઢ્યા વા દાઘ્યા નિંબસ્ય વા રસઃ ।

પ્રાતઃ ક્ષૌદ્રેણ સંયુક્તો નિપીતઃ કામલાપહઃ ॥ ૧૫ ॥

હરીતકી વચા કુષ્ઠં પિષ્પલ્યો મરિચાનિ ચ ।

બિમીતકસ્ય મજ્જાનિ શંખનાભિર્મનઃશિલા ॥ ૧૬ ॥

(૮૮)

પૂતાનિ સમભાગાનિ અજાક્ષીરેણ પેષયેત્ ।
 બાદરાસ્થિસમાવર્તિશ્ચ્છાયા શુષ્કા ચ ધારયેત્ ॥ ૯૭ ॥
 નાશયેત્તિમિરં કંઙ્કું પટલાન્યર્મદાન્યપિ ।
 અધિકાનિ ચ માંસાનિ પુષ્પં વર્ષશતાદપિ ॥ ૯૮ ॥
 વટી ચંદ્રોદયા નામ નૃણાં દષ્ટિપ્રસાદિની ।
 માસમાત્ર પ્રયોગેન નેત્રરોગાનેકથા ॥ ૯૯ ॥
 પરંડમૂલિકા પીતા મધુના હન્તિ કામલમ્ ।
 દ્રોણપુષ્પિરસોપેતા રોચના લોચનાંજનાત્ ॥ ૧૦૦ ॥
 અપામાર્ગશિફા પીતા સતત્રા કામલાપહા ।
 વિષ્ણુકાંતાશિફાતક્રપીતા વા તદ્વિનાશકૃત્ ॥ ૧૦૧ ॥
 સુશ્વેત પાટલામૂલે મધુક્ષીરયુતેથવા ।
 ધાત્રી મૂલે સુતક્રેણ પીતે નશ્યતિ કામલઃ ॥ ૧૦૨ ॥
 જાલિનીફલમધ્યાસ્થિ શ્યામા સર્પપનસ્યતઃ ।
 કિં વા તોયેન સંપિષ્ટઃ કુમારીકંદનસ્યતઃ ॥ ૧૦૩ ॥
 ક્ષીયતે કામલા પિત્તાત્પીતનેત્રાંગલક્ષણઃ ।
 વંધ્યાકર્કોટિકામૂલનસ્યં કાચોપશાકં ॥ ૧૦૪ ॥

૧. દ્રોણપુષ્પી (કુંભા) નો રસ આંખોમાં ભરવાથી કમળો મટે છે.

૨. અથવા હીંગ આંખોમાં નાંખવાથી (આંજવાથી) તે કમળાને મટાડી શકે છે.

૩. જે માણસ કમળાથી પીડાતો હોય તેની આંખોમાં દીવેલ અને પીપરનું ચૂર્ણ આંજવું (અથવા દીવેલાનું મૂળ તથા પીપર ઘસીને તેનું અંજન કરવું.)

૪. અથવા કમળાવાળાએ (લાંગલી વઢવાડિયા)નાં પાંદડાનું ચૂર્ણ કરીને તે છાશ સાથે પીવું.

૫. હરડે, બેઠાં, આમળાં, એ સૌનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ગોળ અને આદુ નાખી ને તે ખાવાથી કમળો મટે છે.

૬. અથવા કડવી દોડકીનાં પાનાંનો રસ સુધવાથી અથવા ચોખાના ઘોવણ સાથે તેનાં પાંદડાંના રસનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાથી કમળો મટે છે.

(૮૯)

૭. ત્રિકુળાનો અથવા ગળોનો અથવા દાડુહળદરનો અને લીંબડાનો રસ સવારમાં મધ સાથે યુક્ત કરીને પીવાથી કમળો દૂર થાય છે.

૮. અંદ્રોદયા વટી—હરહે, વજ, ઉપલેટ, પીપર, મરી, બેઠાંની મીઝે, શાંખની નાભિ, મનશીલ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને બકરીના દૂધમાં વાટવાં. પછી તેની વર્તિ બોરના ઠળિયા જેવી કરવી અને તેને છાંયડામાં સૂકવવી. એ વર્તિનું અંજન કરવાથી તિમિર રોગ, આંખમાં ચેળ આવ્યા કરે છે તે કંડુ રોગ, જેમાંથી અર્મ નામે આંખનો રોગ થાય છે તે પડળ, આંખના ડોળામાં માંસનો ભાગ વધી ગયો હોય છે તે રોગ, અને આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તથા તેને સો વર્ષ થયાં હોય તો પણ તે રોગ, એ સર્વ રોગ મટી જાય છે. આ ગોળીને અંદ્રોદયા નામે વટી કહે છે, તથા તે મનુષ્યોની આંખોને નિર્મળ કરનારી છે. એક માસ પર્યંત એ ગોળી આંજવાથી અનેક પ્રકારના નેત્ર રોગ એથી દૂર થાય છે.

૯. મધ સાથે દીવેલાનું મૂળ ઘસીને પીવાથી કમળો મટે છે.

૧૦. દ્રોણપુષ્પી (કુંભા)ના રસમાં ગોરોચન મેળવીને અંજન કરવાથી કમળો મટે છે.

૧૧. અઘાડાનું મૂળ છાશમાં ઘસીને તે છાશ સાથે પીવાથી કમળો મટે છે.

૧૨. વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળ છાશમાં ઘસીને તે છાશ સાથે પીવાથી કમળો મટે છે.

૧૩. ઘોળા પાડળનું મૂળ મધ તથા દૂધ સાથે પીવાથી કમળો મટે છે.

૧૪. આમળાંનું મૂળ છાશની સાથે પીવાથી કમળો નાશ પામે છે.

૧૫. દોડકીનાં ફલની વચ્ચે બીજ હોય છે તે બીજ, પીપર અને સરસવ, એ ત્રણનું નસ્ય લેવાથી કમળો મટે છે.

(૯૦)

૧૬. અથવા કુંવારના કંદને પાણીમાં વાટીને તેનું નસ્ય લેવાથી પિત્ત વડે ઉત્પન્ન થયેલો અને જેમાં આંખોનો ભાગ પીળો થઇ ગયો હોય એવો કમળો મટે છે.

૧૭. કાચ-વાંઝણી કંટોલીના મૂળનું નસ્ય આપવાથી આંખમાંનો કાચ શમી જાય છે.

નિદ્રાતંદ્રાના ઉપાય.

સૈંધવં વારિણા પિષ્ટં મધુકં દુલ્હરીફલમ્ ।

નિહન્યેતદ્રસો નસ્યાન્નિદ્રાં ઘૂર્મિ ચ વેગતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

શિશુવીજોત્પલં નાગકેસરં પિષ્ટમંભસા ।

નેત્રયોર્નિહિતં હન્તિ નિદ્રાં વેગેન રોગિણઃ ॥ ૧૦૬ ॥

અશ્વલલા તિલા પિષ્ટા મધુનામરિચાન્યથ ।

હરંતિ લોચનસ્થાનિ નિદ્રાં ઘૂર્મિસમન્વિતામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

ત્રિફલાસૈંધવં વારિપિષ્ટં મધુકમિશ્રિતમ્ ।

નિદ્રાં નિહન્તિ નસ્યેન મહતીમપિ વેગતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

તુરંગલલાસહિતામનઃશિલા નિહન્તિ તંદ્રાં નયનાંજનેન ।

તાંબૂલપત્રાણિ હરીતકી ચ સુકુટ્હિતા નેત્રવિકારહંત્રી ॥ ૧૦૯ ॥

કાકમાચીશિફા શીર્ષે બદ્ધા નિદ્રાપહા તથા ।

મૂલિકા કાકજંઘાયા નરસ્યાક્ષિપ્રસાદિની ॥ ૧૧૦ ॥

૧. સિંધવ, જેઠીમધ, અને દુલ્હરીનું ફળ, એ ઔષધોને પાણીમાં વાટીને તેનો રસ કાઢી નાકમાં તેનાં ટીપાં નાંખવાથી નિદ્રા અને ઘેન જલદીથી મટી જાય છે.

૨. સરગવાનાં ખીજ, કમળ, નાગકેસર, એ ઔષધોને પાણીમાં વાટીને આંખમાં નાખવાથી રોગીની ઉંઘ જલદીથી નાશ પામે છે.

૩. ઘોડાની લાદમાં તલ વાટવા અને મધમાં મરિયાં વાટવાં. પછી તે બેને એકત્ર કરીને આંખે અંજન કરવાથી ઘેન સહિત ઉંઘને મટાડે છે.

૪. ત્રિફળા અને સિંધવને પાણીમાં વાટીને તેમાં જેઠીમધ મેળવીને તેનું નસ્ય આપવાથી ગમે તેવી ભારે ઉંઘ હોય તથાપિ તેનો જલદીથી નાશ કરે છે.

(૯૧)

૫. ઘોડાની લાદમાં મનશીલ વાટીને આંખે આંજવાથી તંદ્રા (ઘેન)નો નાશ થાય છે.

૬. નાગરવેલનાં પાન તથા હુરડે એ બંનેને સારી રીતે ખારીક ઘુંટીને પછી તેનું અંજન કરવાથી નેત્રના નિદ્રાદિક વિકાર નાશ પામે છે.

૭. કાકમાચી (પીલુડી ?) નાં મૂળ માથે બાંધવાથી તે ઉંઘને દૂર કરે છે.

૮. કાકજંઘા (?) નાં મૂળિયાં પણ મનુષ્યની આંખોને નિર્મળ કરનારાં છે.

इति परमजैनाचार्यश्रीकंठविरचिते वैद्यकसारसंग्रहे हितोपदेशनाम्नि नेत्ररोग-
प्रतीकारनामा चतुर्थः समुद्देशः ॥ ४ ॥

હૃદયના રોગ.

હૃદયમાં થનારા રોગની ગણના.

વાતપિત્તકફોદ્ગૂતાઃ કાસો હૃદ્યલમુધ્વસી ।

ક્ષયરુગ્મુલ્મહિષ્કાશ્ચ રોગાઃ સતૈવ હૃદ્યતાઃ ॥ ૧ ॥

ખાંસી, હૃદયના રોગ, શૂળ, ઉધ્વસી (ઉધાન) નામે રોગ, ક્ષય રોગ, ગુદમ અને હિષ્કા, એ સાત રોગ વાત, પિત્ત, અને ક-
ફથી હૃદયમાં થાય છે માટે તેને હૃદયના રોગ કહે છે.

વાતકાસનું લક્ષણ.

શૂલં હૃત્કુક્ષિશીર્ષેષુ સ્વરમંગોથ કાસતિ ।

શુષ્કમત્યુચ્છશબ્દેન વાતકાસસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

વાયુથી થયેલી ખાંસીના રોગમાં રોગીને હૃદય, કૂખો અને માથામાં શૂળ થાય છે, સ્વર ખોખરો થઈ જાય છે, તથા ઘણા મોટા અવાજ સાથે સૂકી ખાંસી થાય છે. એ લક્ષણો વાતકાસનાં છે.

(૯૨)

વાતકાસના ઉપાય.

શુંઠી દુરાલભા દ્રાક્ષા કર્ચૂરં તવરાજકમ્ ।
 વાતકાસં નિહન્ત્યેષાં તિલયુક્તં સુચૂર્ણકમ્ ॥ ૩ ॥
 શુંઠી દુરાલભૈરંડમૂલં કર્કટશૃગિકં ।
 કર્ચૂરો દેવદારુશ્ચ ચૂર્ણમેષાં સમાંશતઃ ॥ ૪ ॥
 ઉષ્ણેન વારિણા કિં વા તૈલેનાલોઙ્ઘ્ય મક્ષિતમ્ ।
 વાતજં શ્લેષ્મજં કાસં નાશયત્યતિ વેગતઃ ॥ ૫ ॥

૧ શુંઠ, ધમાસો, દ્રાક્ષ, ષડકચુરો, શર્કરા અને તેલ એ ઐષ-
 ધોનુ' ચૂર્ણુ આવાથી વાયુની ખાંસી મટે છે.

૨ શુંઠ, ધમાસો, દીવેલાનું મુળ, કાકડાસીંગ, ષડકચુરો, દેવદાર-
 ર, એ ઐષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણુ કરી તેને ગરમ પા-
 ણીમાં અથવા તેલમાં અડવાલીને પીવાથી વાયુથી થયેલી કે કફથી
 થયેલી ખાંસી જલદી મટી જાય છે.

પિત્તકાસનું લક્ષણ.

દાઘો ભ્રમસ્તથા છર્દિઃ પિત્તનિષ્ઠીવમલ્પકમ્ ।
 પીતવર્ણ શિરઃશૂલં પિત્તકાસસ્યલક્ષણમ્ ॥ ૬ ॥

પિત્તની ખાંસીમાં રોગીની છાતીમાં દાઢ બળે છે, તેને ફેર
 આવે છે, ઉલટી થાય છે, પિત્તસાથે મળેલા થોડા પીળા ગળાફા પડે
 છે અને માથામાં શૂળ થાય છે. એ લક્ષણો પિત્તની ખાંસીનાં છે.

પિત્તકાસના ઉપાય.

પિષ્પલી તવરાજશ્ચ તવક્ષીરં ત્રયં સમમ્ ।
 મધુસર્પિર્થુતં મુક્તં પિત્તકાસવિનાશનમ્ ॥ ૭ ॥
 મધુકં પિષ્પલીમૂલં દૂર્વા દ્રાક્ષા કળા સમમ્ ।
 ઘૃતેન મધુના મુક્તં પિત્તકાસવિનાશકૃત્ ॥ ૮ ॥
 માતુલુંગરસો હિંગુ ત્રિફલા શર્કરા મધુ ।
 સૌવચ્ચલં સમં મુક્તં પિત્તકાસનિવારણમ્ ॥ ૯ ॥

૧ પીપર, સાકર, વાંસકપૂર, એ ત્રણે સમાન ભાગે લેઈને
 મધ તથા લી સાથે આવાથી પિત્તની ખાંસીનો નાશ થાય છે.

(૯૩)

૨ જેઠીમધ, પીપરીમૂળ, દરો, દ્રાક્ષ, પીપર એ સર્વે સમાન લેઇને તેને ખારીક વાટીને ઘી તથા મધ સાથે ખાવાથી પિત્તની ખાંસી નાશ પામે છે.

૩ બીજેરાનેા રસ, હીંગ, ત્રિક્ષ્ણા, સાકર, અને સંચળ, એ સર્વે સમાન લેઇને મધમાં ચાટવાથી પિત્તની ખાંસી દૂર થાય છે.

કંકાસનું લક્ષણ.

અરુચિર્ભૂરિ નિષ્ઠીવં રોમાંચો જડતા હૃદિ ।

સશબ્દં ચ ગલં ક્ષેયં શ્લેષ્મકાસસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૦ ॥

રોગીને અન્ન ખાવાપર રુચિ ન થાય, ગળકા ઘણા પડે, રૂવાં ઊભાં થાય, છાતી જઠ લાગે, ગળામાં અવાજ નીકળે, એ લક્ષણો કંકની ખાંસીનાં છે.

કંકાસના ઉપાય.

મદ્રમુસ્તાકણાચૂર્ણં સમાંશં મધુના સહ ।

નિહન્તિ મક્ષિતં શીઘ્રં શ્લેષ્મકાસમસંશયમ્ ॥ ૧૧ ॥

પથ્યા કણા વિશ્વમુસ્તા દેવદારુ સમાંશતઃ ।

પતચૂર્ણં મધૂપેતં શ્લેષ્મકાસતિનાશકૃત્ ॥ ૧૨ ॥

ચિત્રકઃ પિષ્પલીમૂલં પિષ્પલી ગજાપિષ્પલી ।

પતચૂર્ણં સમં ભુક્તં મધુના શ્લેષ્મકાસનુત્ ॥ ૧૪ ॥

શિલા વ્યોષામયા હિંગુ વિડંગં સૈંધવં સમૈઃ ।

લેહો યંસમધુઃ કાસહિક્કાશ્વાસેષુ શસ્યતે ॥ ૧૫ ॥

૧ ભદ્રમોથ અને પીપર સમાન લેઇને તેનું ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે ખાવાથી કંકની ખાંસી નિશ્ચય જલદી મટે છે,

૨ હરડે, પીપર, શુંઠ, મોથ, દેવદાર, એ ઐષધો સમાન લેઇને તેનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવાથી કંકની ખાંસીને મટાડે છે.

૩ ચીત્રો, પીપરીમૂળ, પીપર, ગજપીપર, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે લેઇને મધ સાથે ખાવાથી કંકની ખાંસી મટે છે.

૪ શિલાજિત, શુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, હિંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, એ ઐષધો સમાન લેઇને મધ સાથે તેનું ચાટણ કરવાથી ખાંસી, હિક્કા અને શ્વાસ મટે છે.

For Private and Personal Use Only

(૬૫)

उशीरं सैधवं हिंशु मूलमेरंडसंभवम् ।

वातशूलं निहन्त्येव भुक्तं तप्तेन वारिणा ॥ २५ ॥

मंदारमूलिकाचूर्णं भुक्तं दुग्धेन निश्चितम् ।

वातशूलहरं देवि शूलं वा कर्णगं रवौ ॥ २६ ॥

૧ સંચળ, હરડે, હિંગ, અજમોદ, સિંધવ, સાજીખાર, જ-
વખાર, એ સર્વને સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીસાથે ફાકવાથી
શૂળ મટે છે.

૨ સંચળ, જીરૂ, આમ્લવેતસ, એ ત્રણ ઔષધો એક એક
તોલો લેવાં; મરીનું ચૂર્ણ બે તોલા લેવું; પછી એ સર્વને સારા પાકા
ખીજેરાના રસમાં ભાવના આપવી. એ ચૂર્ણ પાણીસાથે પીવાથી
વાયુનું શૂળ મટે છે.

૩ દીવેલાનું મૂળ, ધાણા, ખીડલવણ, સંચળ, સહા (?)
હીંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ પાણી સાથે પીવાથી શૂળ અને ભારે
ગુદમ (ગોળો) ચઢતો હોય તો તે પણ મટી જાય છે.

૪ સંચળ, આમ્લવેતસ, ખિડલવણ, સિંધવ, અતિવિખ, શુંક,
ખીપર, મરી, એ સર્વ સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ખીજેરાના
રસમાં નાખીને ખાવાથી ભારે ગોળો તથા શૂળ મટે છે.

૫ ધોળા એરંડાનું મૂળ, હિંગ અને સિંધવ, એ સર્વને સમાન
લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે ખાવું. એ ઔષધ વાયુનું
શૂળ મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

૬ વીરણવાળો, સિંધવ, હિંગ, દીવેલાનું મૂળ, એ ઔષધોનું
ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાયુનું શૂળ ખસૂસ મટે છે.

૭ મહાદેવ પાર્વતીને કહે છે કે હેદેવી, રવિવારે આકાંડનું
મૂળ લાવીને તેનું ચૂર્ણ કરીને દૂધ સાથે પીવાથી વાયુનું શૂળ મટે
છે તથા કાનનું શૂળ પણ નિશ્ચય મટે છે.

पित्तशूलनुं लक्षण.

नाभिमूले खरं शूलं दाघो देहे हृदि व्यथा ।

पित्तशूलस्य विज्ञेयं लक्षणं सुविचक्षणैः ॥ २७ ॥

(૯૬)

નાભિના મૂળ આગળ તીવ્ર શૂળ થાય, શરીરે દાહ થાય, હૃદયમાં પીડા થાય, તો સારા ડાહ્યા વૈદોએ તેને પિત્તશૂળનું લક્ષણ બોલુવું.

પિત્તશૂળના ઉપાય.

ત્રાયમાણં સિતા દ્રાક્ષા કૂષ્માંડં ચ શિવારસઃ ।

एतद्भक्षणतो यांति पित्तशूलान्यनेकधा ॥ ૨૮ ॥

धात्रीफलोद्भवं चूर्णं भक्षितं मधुसंयुतम् ।

पित्तशूलं तथा दाघं नाशयत्यतिवेगतः ॥ ૨૯ ॥

ત્રાયમાણં કણામૂલં ત્રિવૃતા મધુકં મધુ ।

किरमालसिताद्राक्षा कुरंदः पित्तशूलहृत् ॥ ૩૦ ॥

કટુકી નિંબયષ્ટી ચ ત્રિફલા કિરિમાલજમ્ ।

बीजमेतैः कृतः काथो निपीतो दाघशूलहृत् ॥ ૩૧ ॥

૧ ત્રાયમાણુ, સાકર, દ્રાક્ષ, કેડોળું, આમળાનો રસ, એ ઔષધોનું લક્ષણ કરવાથી અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલાં પિત્તશૂળ નાશ પામે છે.

૨ આમળાનું ચૂર્ણ અને મધ મિશ્ર કરીને ખાવાથી પિત્તશૂળ અને તે સંબંધી દાહ તરતજ નાશ પામે છે.

૩ ત્રાયમાણુ, પીપરીમૂળ, નસોતર, જેઠીમધ, મધ, કિરમાળ (ગરમાળો ?) સાકર, દ્રાક્ષ, કાંટાસળિયો, એ ઔષધો પિત્તનું શૂળ મટાડે છે.

૪ કુટકી, લીમડાની છાલ, જેઠીમધ, ત્રિકૂળા, ગરમાળાનાં બીજ (?), એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી દાહ અને શૂળ મટે છે.

કંકશૂળનું લક્ષણ.

लक्षणं श्लेष्मशूलस्य हृदये शूलमुल्वणम् ।

जडत्वं सर्वगात्रस्य न निद्रा न रुचिस्तथा ॥ ૩૨ ॥

કંકશૂળનું લક્ષણ એવું છે કે રોગીને છાતીમાં અતિશય શૂળ થાય છે, આખે શરીરે જડતા થાય છે, ઉંઘ આવતી નથી, તથા રૂચિ પણ થતી નથી.

(૬૭)

કંકશૂળના ઉપાય.

ચૂર્ણ પથ્યાઘચાવન્હિકદુરોહિણીજં સમમ્ ।
 શ્લેષ્મશૂલં હરત્યાશુ પીતં ગોમૂત્ર સંયુતમ્ ॥ ૩૩ ॥
 બીજપૂરસોપેતો ગુડઃ શ્લેષ્મસમુદ્ગમ્ ।
 હૃદ્રોગં નામિશૂલં ચ ગુલ્મં વા હન્તિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૩૪ ॥
 રિંગિણી દુલ્હરી બિલ્વ બીજપૂરાંઘ્રયોદ્ગમમિત્ ॥
 ગોક્ષીરેણાન્વિતૈરેતૈઃ કૃતઃ કાથોઽતિશીતલઃ ॥ ૩૫ ॥
 ણલાહિંગુયવક્ષારસૈંધવપ્રતિવાપતઃ ।
 પીતમેરંડ તૈલેન કટિહૃદ્દુદ્ગમેદ્ગજમ્ ॥ ૩૬ ॥
 જાઠરં નામિશૂલં પૃષ્ઠકુક્ષિગતં ચ વા ।
 શિરઃકર્ણાક્ષિશૂલં ચ નાશયત્યતિવેગતઃ ॥ ૩૭ ॥

૧ હરડે, વજ, ચિત્રો, કઠાછાલ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી તત્કાળ કંકના શૂળને મટાડે છે.

૨ બીજોરના રસમાં ગોળ મેળવીને ખાવાથી કંકથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ, હૃદયનો રોગ, નાલિનું શૂળ, અને ગુદમ, એ રોગ નિશ્ચય મટે છે.

૩ રીંગણી, દુલ્હરી (?), બીલી, બીજોરનાં મૂળ, પાષાણ-લેદ, એ ઔષધોમાં ગાયનું દૂધ નાખીને તેનો ક્વાથ કરી તે ઠંડો થયા પછી તેમાં એલચી, હિંગ, જવખાર, અને સિંધવ પાવલી ભાર નાખીને તથા દીવેલ વચના પ્રમાણમાં બે તોલા નાખીને પીવાથી કટિનું શૂળ, ગુદાનું શૂળ, લિંગમાંનું શૂળ, જઠરનું શૂળ, નાલિનું શૂળ, પીઠનું શૂળ, કૂખોમાંનું શૂળ તેમજ માથું—આંખ—કાનનાં શૂળ, તરતજ મટાડે છે. (આ ઔષધથી વિરેચન થાય છે).

સઘળા પ્રકારનાં શૂળના ઉપાય.

શુંઠીસુવર્ચલાહિંગુયુતમુષ્ણં જલં પિબેત્ ।
 ક્ષણેન નાશયત્યેતત્સર્વં શૂલાનિ દેહિનઃ ॥ ૩૮ ॥
 અજમોદા ઘચા હિંગુ લવણં વિઙ્ગપૂર્ણકં ।
 શુંઠી સુવર્ચલા કૃષ્ણા દુલ્હરી રિંગિણી તથા ॥ ૩૯ ॥

(૯૮)

बीजपुरस्य बीजानि तुवरः समभागिनः ।
 एतत्काथरथ पानेन यांति शूलान्यनेकधा ॥ ४० ॥
 वचा सुवर्चला हिंगु कुष्ठमिद्रयवाः समम् ।
 चूर्णमुष्णांभसा पीतं सर्वशूलनिर्कुंतनम् ॥ ४१ ॥
 अजमोदा वचा कुष्ठमम्लवेतससैंधवैः ।
 सर्जिक्षारस्तथा पथ्या त्रिकटुब्रह्मदंडिका ॥ ४२ ॥
 मुस्ता सुवर्चला विश्वा लवणं बिडपूर्वकम् ।
 पीतं तक्रान्वितं चूर्णममीषां सर्वशूलहृत् ॥ ४३ ॥
 यवानी सैंधवं दारु यवक्षारः सुवर्चलः ।
 विश्वैरंडशिफा हिंगु लवणं बिडपूर्वकम् ॥ ४४ ॥
 एतच्चूर्णं समं श्लक्ष्णं गङ्गुची पक्कपायसैः ।
 निपीतं सर्वशूलानि नाशयत्यतिवेगतः ॥ ४५ ॥
 अम्लवेतसनिर्यासः सैंधवं शुंठीरामठम् ।
 सुवर्चलाजमोदा च देवदारुः समांशकम् ॥ ४६ ॥
 स्थाल्यां प्रक्षिप्य तत्सर्वं वह्निं प्रज्वालयेदधः ।
 क्षारः स्यादितिसंपिष्टा तत्पीतं तीव्रशूलनुत् ॥ ४७ ॥
 टिटुकं शिशुमूलं च मयूरः सैंधवं समम् ।
 मूलाजीर्णोद्भवं शूलं यात्येतच्चूर्णभक्षणात् ॥ ४८ ॥
 शुंठी सुवर्चला हिंगु मूलं पाडलजं समम् ।
 तच्चूर्णमंभसापानात् यांति शूलान्यनेकधा ॥ ४९ ॥
 अजमोदा तथा पाठा त्रिकटुः समचूर्णकम् ।
 मुक्तमुष्णांभसा पानात् यांति शूलान्यनेकधा ॥ ५० ॥

૧ શુંઠ, સંચળ અને હિંગુનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણીસાથે પીવાથી મનુષ્યનાં સઘળા પ્રકારનાં શૂળ એક ક્ષણમાં નાશ પામે છે.

૨ અજમોદ, વજ, હિંગ, બિડખાર, શુંઠ, સંચળ, પીપર, દુલ્હરી (?) રીંગણી, બીજેરાનાં બીજ, અને તુંબરબીજ, એ સર્વે સમભાગે લેઇને તેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી અનેક પ્રકારનાં શૂળ મટે છે.

૩ વજ, સંચળ, હિંગ, ઉપલેટ, ઇંદ્રિજવ, એ સર્વે સમભાગે લેઇને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણીસાથે પીવાથી બધા પ્રકારનાં શૂળ નાશ પામે છે.

(૯૯)

૪ અજમોદ, વજ, ઉપલેટ, અમ્લવેતસ, સિંધવ, સાજખાર, હરકે, શુંઠ, પીપર, મરી, બ્રહ્મદંડી (ખાખરનાં બીજ ?), મોથ, સંચળ, શુંઠ, * બીડલવણુ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરી ને છાશ સાથે પીવાથી સઘળા પ્રકારનાં શૂળ મટે છે.

૫ યવાન, સિંધવ, દેવદાર, જવખાર, સંચળ, શુંઠ, દીવેલાનું મૂળ, હિંગ, બિડલવણુ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ ઘણું ખારીક કરીને તે, ગળો નાખીને પકવ કરેલા દુધ સાથે પીવાથી સઘળા પ્રકારનાં શૂળ જલદીથી મટી જાય છે.

૬ આમ્લવેતસનો રસ, સિંધવ, શુંઠ, હિંગ, સંચળ, અજમોદ, અને દેવદાર, એ ઔષધો સમાન લેઈને તે સઘળાને લોઢાની કઢાઈમાં નાખીને નીચે અગ્નિ કરીને ખાળી નાખવું. એમ કરવાથી જે ક્ષાર થશે તેને ખારીક વાટીને તે પાણી સાથે પીવાથી તીવ્ર એવા શૂળનો નાશ કરે છે.

૭ અલવાનું મૂળ, સરગવાનું મૂળ, મોરમાંસી, સિંધવ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને ખાવાથી પ્રથમ અ-
જીર્ણ થઈને પછી તેથી જે શૂળ ઉત્પન્ન થયું હોય તે નાશ પામે છે.

૮ શુંઠ, સંચળ, હિંગ, પાડળનું મૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી-
ને તેને પાણીસાથે પીવાથી અનેક પ્રકારનાં શૂળ નાશ પામે છે.

૯ અજમોદ, પાહાડમૂળ, શુંઠ, પીપર, મરી, સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી અનેક પ્રકારનાં શૂળ મટે છે.

પરિણામ શૂળના ઉપાય.

परिणामोद्भवंशूलं त्रिफला लोहचूर्णकम् ।

भक्षितं मधुना सार्धं नाशयत्यति वेगतः ॥ ૫૧ ॥

भृष्टदालीकृता मुद्गा शालिलाजाश्च सैन्धवम् ।

घ्राण्यं जोरं जले स्विन्ना यत्रागूरिति कथ्यते ॥ ૫૨ ॥

* આ યોગમાં શુંઠ એ વાર આવેલી છે માટે બમણી લેવી કેમકે પ્રા-
ચીત વૈદ્યોનો એવો સૂત્ર છે.

(૧૦૦)

પાચિનીશ્વત્કરી શૂલનાશિની ચ ત્રિદોષહત્ ।

ગુર્વિણી ક્ષતવૃદ્ધાનાં બાલાનાં ચ હિતાવહા ॥ ૫૩ ॥

પિષ્પલીપિષ્પલીમૂલચ્ચચિત્રકનાગરૈઃ ।

યવાગૂઃ સેવિતા સિદ્ધા દીપની પાચની હિતા ॥ ૫૪ ॥

૧ ત્રિક્ષ્ણા (હરડે, બેડાં, આમળાં), લોહુલસ્મ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે ખાવાથી પરિણામ શૂળ (ખાધા પછી અન્ન પાચન થતાં જે શૂળ થાય છે તે) જલદીથી મટી જાય છે.

૨ મગને શેકીને તેની દાળ કરવી, ડાંગરને શેકીને તેની ધાણી કરવી; એ બેને ઘણા પાણીમાં નાખીને રાંધવી, તથા તેમાં સિંધવ, અને ધાણા, જીરું નાખવાં. એને યવાગૂ કહે છે. એ યવાગૂ અન્નને પાચન કરનારી, ભૂખને ઉઘાડનારી, શૂળને નાશ કરનારી તથા વાતાદિ ત્રણે દોષને મટાડનારી છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીને, જેને ક્ષત થયું હોય એટલે ત્રણ થઇને નિર્ભગ થઇ ગયો હોય તેને, વૃદ્ધ માણસને અને બાળકને એ યવાગૂ કાયદાકારક છે.

૩ એવીજ યવાગૂ કરીને તેમાં પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રા, અને શુંઠ એ પાંચનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું. એ યવાગૂ ખાવાથી તે જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, મળનું પાચન કરે છે, તથા હિતકારક છે.

ઉધ્વસીના ઉપાય.

કર્ષાર્દ્રપ્રમિતં ચૂર્ણં વિભીતફલસંભવમ્ ।

મોજનાનંતરં હન્તિ મધુના લીઢમુધ્વસી ॥ ૫૫ ॥

૧ બેઢાંની છાલનું ચૂર્ણ અરધો તોલો લેઇને જમ્યા પછી તેને મધસાથે ચાટવાથી ઉધ્વસી નામે રોગ નાશ પામે છે.

ક્ષય રોગનું લક્ષણ.

શ્વાસકાસૌ બલં હોનં જડતાંગે મિમંદતા ।

જ્વરોઽરુચિરતીસારો વાંતિ દાહૌઘ્રિપાણિષુ ॥ ૫૬ ॥

દૌર્ગંધ્યં વદને પીડા શિરસઃ કુક્ષિવેદના ।

પૂતિનિષ્ઠીવનં શોફઃ ક્ષયરોગસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૫૭ ॥

(૧૦૧)

ક્ષય રોગમાં રોગીને શ્વાસ તથા ખાંસી થાય છે, તેનું બળ ના-
શ પામે છે, શરીર જડ થઇ જાય છે, જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય
છે, તાવ આવે છે, અરૂચિ થાય છે, અતીસાર થાય છે, ઉલટી થાય
છે, હાથે પગે દાહ બળે છે, મુખમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે, માથે પીડા
થાય છે, કુખોમાં વેદના થાય છે, પડ્ડા ગળકા પડે છે, અને સોજો
આવે છે. એ લક્ષણો ક્ષય રોગનાં છે.

ક્ષય રોગના ઉપાય.

કળાદ્રાક્ષાસિતાલેહઃ ક્ષયહૃન્મધુતૈલવાન્ ।
મધુસપિર્યુતો વાશ્વગંધાકૃષ્ણાસિતોદ્ભવઃ ॥ ૫૮ ॥
શર્કરામધુસંયુક્તં નવનીતં લિહન્ ક્ષયો ।
ક્ષીરાશી લભતે પુષ્ટિ તત્તુલ્યેચાઝ્યમાશ્લિકે ॥ ૫૯ ॥
શર્કરા પિષ્પલી દ્રાક્ષા તિલભુક્તં સમં ત્રયમ્ ।
શ્વાસં કાસં તથા છર્દિ ક્ષયરોગં ચ હંતિ વૈ ॥ ૬૦ ॥
લવંગં પિષ્પલી શુંઠી વાહગંધા સિતાશિતૈઃ ।
હન્તિ શ્વાસં તથા કાસં ક્ષયરોગં ચ ચૂર્ણકમ્ ॥ ૬૧ ॥
તવરાજકળાદ્રાક્ષાલર્જૂરં મધુકં ત્રુટિઃ ।
લવંગં પત્રકં નાગકેસરં ચ સમાંશતઃ ॥ ૬૨ ॥
મધુના ભક્ષિતં ચૂર્ણમેતેષાં હન્તિ નિશ્ચિતમ્ ।
ભ્રમં દાઘં શિરઃપીડાં ક્ષયરોગં તથોલ્વણમ્ ॥ ૬૩ ॥
તવરાજકળાદ્રાક્ષાસ્તિલાઃ સર્વે સમાંશતઃ ।
ભક્ષિતં મધુના હન્તિ ક્ષયરોગમપિધ્રુવમ્ ॥ ૬૪ ॥
તવરાજકળાવાહગંધા મધુઘૃતાન્વિતાઃ ।
ભક્ષિતા ઘ્નન્તિ દુર્વારં ક્ષયરોગમસંશયમ્ ॥ ૬૫ ॥
વિડંગં પિષ્પલીમૂલમુશીરં નાગકેસરમ્ ।
લવંગઃ પદ્મકં પત્રં ત્રિફલા ચ કટુત્રયમ્ ॥ ૬૬ ॥
રાસ્નાશ્વગંધિકા દારુ સ્તુહી ચ બદ્ધદંડિકા ।
દ્વિભાગશર્કરાયુક્તં ચૂર્ણમેષાં હિ ભક્ષિતમ્ ॥ ૬૭ ॥
શ્વાસં કાસં ભ્રમં છર્દિ હૃદ્રોગં વિષમજ્વરમ્ ।
ક્ષયરોગં તથા ગુલ્મં નાશયત્યતિ વેગતઃ ॥ ૬૮ ॥

(૧૦૨)

શુંઠી દુરાલભા દ્રાક્ષા કળા કર્કટશંગિકા ।
 શતપુષ્પા શવા જોરં વન્દિર્મધુગુડાન્વિતમ્ ॥ ૬૬ ॥
 ભક્ષિતં ક્ષયરોગઘ્નં આટરૂપસેન વા ।
 ગવ્યેન નવનીતેન પાચિતં તત્ફલોદ્ભવમ્ ॥ ૭૦ ॥
 તેનૈવ સર્પિષા ચૂર્ણં ભક્ષિતં હન્તિ નિશ્ચિતમ્ ।
 ક્ષયરોગં તથા કાસં શ્વાસં શોણિતમારુતમ્ ॥ ૭૧ ॥

૧ પીપર, દ્રાક્ષ, અને સાકરનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધ તથા તેલ સાથે આટવાથી ક્ષયરોગ મટે છે.

૨ આસંધ, પીપર, અને સાકરનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધ તથા ઘીસાથે આટવાથી ક્ષય મટે છે.

૩ સાકર અને મધસાથે માખણ ખાઈને તેઉપર દૂધ પીવાથી ક્ષયરોગ વાળાને પુષ્ટિ થાય છે. અથવા ઘી અને મધ ખાવાથી પણ એજ ગુણ થાય છે.

૪ સાકર, પીપર અને દ્રાક્ષ, એ ત્રણેવાનાં સમાન લેઈને તેલ સાથે ખાવાથી શ્વાસ, ખાંસી, ઉલટી તથા ક્ષયરોગને નિશ્ચય મટાડે છે.

૫ લવંગ, પીપર, શુંઠ, આસંધ, સાકર, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ ખાવાથી શ્વાસ, ખાંસી તથા ક્ષયરોગ મટે છે.

૬ સાકર, પીપર, દ્રાક્ષ, ખજૂર, જેડીમધ, એળચી, લવંગ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એ ઐષધોને સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને મધસાથે ખાવાથી તે ભ્રમ, ઢાહ, માથાની પીડા, તથા વધીપડેલા ક્ષયરોગને નિશ્ચય હુણે છે.

૭ સાકર, પીપર, દ્રાક્ષ, તેલ, એ સર્વને સમાન ભાગે લેઈને મધસાથે ખાવાથી ક્ષયરોગને પણ નિશ્ચય મટાડે છે.

૮ સાકર, પીપર અને આસંધને મધ તથા ઘીસાથે ખાવાથી દુઃસાધ્ય એવો ક્ષયરોગ પણ નિશ્ચય મટે છે.

૯ વાવડીંગ પીપરીમૂળ, વાળો, નાગકેસર, લવંગ, પદ્મકાષ્ઠ, તમાલપત્ર, ત્રિકુળા (હરડે, બેઢાં, આમળાં,) શુંઠ, પીપર, મરી,

(૧૦૩)

રાસના, આસંધ, દેવદાર, થોરનુંમળ, બ્રહ્મહંડી (ખાખરનાં બીજ ?), એ ઔષધો એક એક તોલો લેવાં તથા તે બધાથી બમણી સાકર લેવી. એ ચૂર્ણ ખાવાથી શ્વાસ, ખાંસી, બ્રમ, ઉલટી, હૃદયનો રોગ, વીષમનવર, ક્ષયરોગ અને ગુદમરોગ, એટલા રોગ જલદીથી મટી જાય છે.

૧૦ શુંઠ, ધમાસો, દ્રાક્ષ, પીપર, કાકડાસીંગ, વરિયાળી, સવા, જીરું, ચિત્રો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીસાથે ખાવાથી અરડૂસીના રસસાથે ખાવાથી ક્ષયરોગ મટે છે.

૧૧ ગાયના માખણમાં અરડૂસીનાં ફળને નાખીને પકવ કરી તે માખણનું ઘી થાય તેમાં ઉપર કહેલું ચૂર્ણ ખાવાથી ક્ષયરોગ, ખાંસી, શ્વાસ અને વાતરકત નિશ્ચય મટે છે.

ક્ષયકાસનું લક્ષણ.

उरः स्तंभं सपीडं च पीतं निष्ठीवनं घनम् ।

ज्वरः कंपस्तृषा पीडा कुक्षौ दुर्बलताऽरुचिः ॥ ૭૨ ॥

सघर्घरं गलं भेदो वैवर्ण्यं बलहीनता ।

मुक्ताजीर्णं ज्वरश्चेति क्षयकासस्य लक्षणम् ॥ ૭૩ ॥

છાતી સ્તંભ થઈ જાય તથા તેમાં પીડા થાય, ગળકા પીળા અને ઘાડા પડે, તાવ આવે, કંપ થાય, તરસ લાગે, કૂખમાં પીડા થાય, શરીર હુબળું થાય, અરૂચિ થાય, ગળામાં ઘર્ધર અવાજ બોલે, મુખનો વર્ણ બદલાઈ જાય, શક્તિ કમી થાય, ખાધેલું પચે નહિ, તાવ આવે, એ લક્ષણો ક્ષયની ખાંસીનાં છે.

ક્ષયકાસનો ઉપાય.

पाठाकणानिशावन्निर्मधुरी च रसांजनम् ।

मंजिष्ठाया रजोमुक्तं क्षयकासनिवारणम् ॥ ૭૪ ॥

૧ પહાડમૂળ, પીપર, હળદર, ચિત્રો, મધુરી, રસાંજન, મજીઠ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ખાવાથી ક્ષયની ખાંસી મટે છે.

ગુદમરોગનાં લક્ષણો.

अरुचिर्वातशीर्षी च रोधो मूत्रपुरीषयोः ।

उत्फुल्लमुदरं शूलं नामौ कुक्षिशिरो व्यथा ॥ ૭૫ ॥

(૧૦૪)

सर्व गुल्मेषु सामान्यं निदानं कथितं बुधैः ।

वातपित्तादिभेदेन कथ्यन्ते ते तु हेतुभिः ॥ ७६ ॥

ગુલ્મરોગમાં વાયુ પ્રધાન હોય છે, એ રોગવાળાને અન્ન ઉપર અરૂચિ થાય છે; મૂત્ર અને ઝાડાનો કબજો થાય છે; પેટ ફૂલે છે; નાભિમાં શૂળ થાય છે; અને કૃષ્ણમાં તથા માથામાં પીડા થાય છે, બધા પ્રકારના ગુલ્મરોગમાં એ લક્ષણો સામાન્ય છે એમ વિદ્વાન વૈદ્યોએ કહેલું છે. પછી ભુદા ભુદા હેતુઓથી વાયુ, પિત્ત, કફ, વગેરે કોપીને વાતગુલ્મ, પિત્તગુલ્મ, વગેરે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગુલ્મના ભેદ કહેવાય છે.

વાતગુલ્મનાં લક્ષણ.

उत्फुल्लमुदरं शूलं पीडा वा मस्तकेऽसकृत् ।

उदुंबरफलाकारो वातगुल्मः प्रजायते ॥ ७७ ॥

વાયુનો ગુલ્મ ઉમ્મેડાના ફળના આકારનો થાય છે, તથા તેમાં પેટ ફૂલે છે, તેમાં ઢૂબે છે, અને વારંવાર માથામાં પીડા થાય છે.

વાતગુલ્મના ઉપાય.

मरिचं पिप्पली शुंठी कटुकं हेमवन्हिजः ।

सुवर्चला वचा क्षारः प्रत्येकं कर्षमात्रकं ॥ ७८ ॥

पलानि षोडशाज्यस्य सुपक्वं मृदुवन्हिना ।

वातगुल्मं कृमीन् हन्ति भुक्तं श्वासमसंशयम् ॥ ७९ ॥

बीजपूररसो हिंगु सैधवं विडपूर्वकम् ।

लवणं दाडिमं भुक्तं शिवया वातगुल्महृत् ॥ ૮૦ ॥

तुंबरः सैधवं हिंगु पथ्या पुष्करमूलिका ।

सुवर्चलाऽशितं वातगुल्महृत् क्षारवारिणा ॥ ૮૧ ॥

विडंगत्रिफलव्योषचव्यधान्याऽशिकलिकतम् ।

घृतं क्षીरेण संसिद्धं पानात्पवनगुल्મહૃત્ ॥ ૮૨ ॥

स्नेहादृष्टगुणंક્ષીરં ક્ષીરાદંભશ્ચતુર્ગુણम् ।

घृतशेषं च कर्तव्यं घृतपाके त्वयं विधिः ॥ ૮૩ ॥

૧ મરી, પીપર, શુંઠ, કટુ, હીમજો, ચિત્રો, સંયળ, વજ, જ-વખાર, એ પ્રત્યેક ઔષધિ એક એક તોલો લેવી. ઘી ચોસઠ તોલો

(૧૦૫)

લેવું. એ ઔષધોનું કલ્ક કરી ધીમાં નાખીને ધીમે તાપે ધીને પકવ કરવું. એ ધી ખાવાથી વાયુનો ગુલ્મ મટે છે, કૃમિ નાશ પામે છે, અને શ્વાસનો રોગ પણ નિશ્ચય નાશ પામે છે.

૨ બીજેરાનો રસ, હિંગ, સિંધવ, બિડલવણ, દાડિમ, હરડે, એ ઔષધોનું કલ્ક કરીને ખાવાથી વાયુનો ગુલ્મ મટે છે.

૩ તુંબરળીજ, સિંધવ, હિંગ, હરડે, પુષ્કરમૂળ, સંચળ, એ સર્વને જવખારના પાણીસાથે પીવાથી વાયુનો ગુલ્મ મટે છે.

૪ વાયવિડંગ, ત્રિકલા, શુંઠ, પીપર, મરી, ચવક, ધાણા, ચિત્રો, એ ઔષધોનું કલ્ક કરી તેમાં ચારગણું ધી તથા દૂધ નાખી તેને પકવ કરી ધી માત્ર શેષ રહે ત્યારે ગાળી લેઈ તે દરરોજ એ તોલા પ્રમાણે પીવાથી વાયુનો ગુલ્મ મટે છે.

ધી પકવ કરવાનો વિધિ આ પ્રમાણે છે:-ધી કરતાં દૂધ આઠગણું લેવું, અને દૂધ કરતાં પાણી ચારગણું લેવું. પછી ધી માત્ર શેષ રહે ત્યાં સુધી પકવ કરવું.

પિત્તગુલ્મનું લક્ષણ.

स्वेदः श्वासो भ्रमो वर्क कटुकं च जलान्वितम् ।

तृषा दाघ इति ज्ञेयं पित्तगुल्मस्य लक्षणम् ॥ ૮૦ ॥

રોગીને પરસેવો થાય, શ્વાસ ચઢે, ફેર આવે, મોઢું કડવું થઈ જાય, તેમાં પાણી આવે, તરસ લાગે, દાહ થાય, ત્યારે તે રોગીને પિત્તથી ગુલ્મ થયો છે એમ જાણવું. મતલબ કે એ લક્ષણો પિત્ત ગુલ્મનાં છે.

પિત્તગુલ્મના ઉપાય.

मेषजस्य विभीतस्य शिवायाः समचूर्णकम् ।

पित्तगुल्मं हरत्याशु भुक्तं शर्करया सह ॥ ૮૧ ॥

શુંઠ, ખેઠાં, તથા આમળાનું ચૂર્ણ સમાન લાગે કરીને તેને સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તગુલ્મ તરત મટી જાય છે.

કફ ગુલ્મનાં લક્ષણ.

अतर्दाहो बहिः शीतमास्यं स्निग्धं जलान्वितम् ।

श्वासोरुच्चिरिति ज्ञेयं श्लेष्मगुल्मस्य लक्षणम् ॥ ૮૨ ॥

(૧૦૬)

શરીરની અંદર દાહ થાય, બહાર શીતળતા લાગે, મોંદું ચી-
કણું તથા પાણીવાળું થાય, શ્વાસ ચઢે, અને અરૂચિ થાય, એ લક્ષ-
ણો કફ ગુદ્મનાં છે.

કફ ગુદ્મના ઉપાય.

વચાવિશ્વાકણામૂલંક્ષારાગનીનાં પલં પલમ્ ।

દ્વિષદ્ પલં ઘૃતં પક્ત્વા ભક્ષિતં શ્લેષ્મગુલ્મનુત્ ॥ ૯૦ ॥

વજ, શુઠ, પીપરીમૂળ, જવખાર, ચિત્રો, એ દરેક ઔષધિ ચા-
ર ચાર તોલા લેવી. એ ઔષધોનું કદક કરીને તે ૨૪૮ તોલા ઘીમાં
નાખીને ઘી તેમાં પકવ કરવું. એ ઘી ખાવાથી તે કફના ગુદ્મનો
નાશ કરે છે.

ત્રિદોષ ગુદ્મનાં લક્ષણ.

અંતર્દોષોતિમંદાગ્નિઃ કૃશતાંગગતાઃ શિરાઃ ।

કૃષ્ણા સ્ત્રિદોષગુલ્મસ્ય ચિન્હમેતદસંશયમ્ ॥ ૯૧ ॥

શરીરની અંદર વાતાદિક દોષનો પ્રકોપ હોય, જઠરાગ્નિ છેકજ
મંદ પડી ગયો હોય, શરીર સૂકાઈ ગયું હોય અને શરીરની શિ-
રાઓ (નસો) કાળી થઈ ગઈ હોય, તો એ લક્ષણો નિશ્ચય ત્રિદોષ-
ગુદ્મનાં સમજવાં.

હિક્કાના ઉપાય.

માતુલુંગરસૈર્લાજા સૈંધવૈઃ પાચિતં ઘૃતમ્ ।

હૃદોષદાયિની હિક્કા તસ્મિન્ ભુક્તે નિવર્તતે ॥ ૯૨ ॥

શ્વાસાવરોધિની હિક્કા શમં યાત્યતિવેગતઃ ।

ચુલુકૈર્વા જલે પીતે ઘૃત્વા શ્વાસં નિવર્તતે ॥ ૯૩ ॥

મધુકં મધુસંયુક્તં પિષ્પલી શર્કરાન્વિતમ્ ।

નાગરં ગુડસંયુક્તં હિક્કાઘ્નં નાવનત્રયમ્ ॥ ૯૪ ॥

સ્તન્યેન મક્ષિકાવિષ્ટા નસ્યં વાલક્તકાંબુના ।

યોજ્યં હિક્કા નિરાસાય સ્તન્યં વા ચંદનાન્વિતમ્ ॥ ૯૫ ॥

નેપાલ્યા ગોવિષાણ્યા વા કુષ્ઠાત્ સર્જરસસ્ય વા ।

ધૂમં કુશસ્ય વા સાજ્યં પિવેદ્ધિકોપશાંતયે ॥ ૯૬ ॥

અજાર્યાલિંડિકા ચૂર્ણં કર્ષૈકં તોયપાચિતમ્ ।

પીતં દિનત્રયં યાવદ્વાતહિકોપશાંતયે ॥ ૯૭ ॥

(૧૦૭)

કૃષ્ણામલકશુંટીનાં ચૂર્ણં મધુસિતાઘૃતમ્ ।

મુહુર્મુહુઃ પ્રયોક્તવ્યં હિક્કાશ્વાસનિવારણમ્ ॥ ૯૮ ॥

૧ હૃદયને દોષ (દુઃખરૂપી) ઉત્પન્ન કરનારો હિક્કાનો રોગ, બીજોરોનો રસ, ડાંગરની ધાણી, અને સિંધવવડે પકવ કરેલું ઘી ખાવાથી મટે છે.

૨ જે હિક્કા શ્વાસનો અવરોધ કરે છે, તે ખોખાથી પાણી પીવા વડે અથવા શ્વાસ રોકવાથી તરતજ મટી જાય છે.

૩ મધ અને જેઠી મધ, સાકર અને પીંપર, અથવા ગોળ અને શુંઠ, એ ત્રણમાંથી ગમે તે એકને સુંઘવાથી હિક્કાનો નાશ થાય છે.

૪ સ્ત્રીના ધાવણસાથે માખોની હુગાર, અથવા અજતાનો રસ, અથવા સ્ત્રીનું ધાવણ અને ચંદન, એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક હિક્કા મટાડવા માટે સુંઘાડવું. મતલબકે એ ત્રણમાંથી હરકોઈ એકનું નસ્ય હિક્કાને મટાડે છે.

૫ નેપાળીનો! ગોવિષાણીનો! ઉપલેટનો, રાજનો, અથવા ઘી અને દર્ભનો ધૂમાડો પીવાથી હિક્કા શમી જાય છે.

૬ એક તોલો બકરીની લીંડીઓ લેઈને સોળ તોલા પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી બે તોલા શેષ રહે ત્યારે પી જવું. એ રીતે ત્રણ દિવસ કરવાથી વાયુની હિક્કા શમી જાય છે.

૭ પીપર, આમળાં અને શુંઠનું ચૂર્ણ મધ, ઘી, તથા સાકર સાથે વારંવાર ખાવાથી હિક્કા તથા શ્વાસ મટે છે.

હૃદ્રોગના ઉપાય.

મહાતં પિષ્પલીમૂલં કાથોયં હન્તિ પાનતઃ ।

હૃદ્રોગં ગુડસંયુક્તો વીજપૂરરસોથવા ॥ ૯૯ ॥

લવણાંબુયુતં તૈલં હૃદ્રોગે વાતિકે પિબેત્ ।

સિદ્ધં વા મૂત્રવિઙ્ગુલમશૂલાનાહનિવારણમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

પંચાદશાભયાકલ્કં સૌવર્ચલપલદ્વયમ્ ।

ઘૃતપ્રસ્થં જલે સિદ્ધં હૃદ્રોગશ્વાસગુલ્મનુત્ ॥ ૧૦૧ ॥

(૧૦૮)

પિષ્પલી બીજપૂરં ચ નવનીતયુતં દ્વયમ્ ।

હૃચ્છલં વિનિહન્ત્યેવ હૃદ્રોગં ચાતિદારુણમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

શુંઠી સુવર્ચલા હિંગુ દાડિમં સામ્લવેતસમ્ ।

ચૂર્ણમુષ્ણાંભસાપેયં શ્વાસહૃદ્રોગશાન્તયે ॥ ૧૦૩ ॥

૧ ભીલામાં અને પીપળીમૂળના ક્વાથમાં ગોળ મેળવીને તે પીવાથી હૃદયના રોગ મટે છે. અથવા બીજોરના રસમાં ગોળ મેળવીને પીવાથી પણ હૃદયનો રોગ મટે છે.

૨ અથવા તેલમાં સિંધવ અને પાણી નાખીને તે તેલ પકવ કરીને વાયુના હૃદ્રોગમાં પીવું. એ તેલ હૃદ્રોગ મટાડવા ઉપરાંત મૂત્ર, ઝાડો, શુદ્ધ, શૂળ, અને આક્રો એ રોગને પણ મટાડે છે.

૩ પંદર હરડેનું કલ્ક કરવું; તેમાં આઠ તોલા સંચળ મેળવવો, પછી ચોસઠ તોલા ઘીમાં આઠગણુ પાણી નાખીને તેમાં ઉપર કહેલું કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી હૃદ્રોગ, શ્વાસ અને શુદ્ધને મટાડે છે.

૪ પીપરનું ચૂર્ણ અને બીજોરનો ગર્ભ એ બન્નેને માખણમાં મેળવીને ખાવાથી હૃદયમાંનું શૂળ મટે છે તથા મહાકઠણ એવો હૃદયનો રોગ પણ મટે છે.

૫ શુંઠ, સંચળ, હિંગ, દાડિમ, આમ્લવેતસ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પીવું તેથી શ્વાસ અને હૃદયનો રોગ મટે છે.

इति श्री परमजैनाचार्य श्रीकंठविरचिते वैद्यकसारसंग्रहे हितोपदेशनाम्नि हृदय-
रोग प्रतीकारनामा पंचमः समुद्देशः ॥ ५ ॥

उदरना रोग.

ઉદરના રોગનાં નામ.

छर्दिर्जलोदरं श्वासं शूलं प्लीहाहिजंबुकः ।

उदरस्था अमी रोगाः प्राणिप्राणापहारिणः ॥ १ ॥

(૧૦૬)

ઉલટી, જખોદર, શ્વાસ, શૂળ, ખરોળ, અહિજ'બુક (?) એવા મનુષ્યનો જીવ લેનાર રોગ ઉદરમાં થાય છે.

વાયુની ઉલટીનું લક્ષણ.

ईषदुष्णा सफेना च सशूलार्थ पुनः पुनः ।

छर्दिर्भवति लक्ष्मैतद्वातछर्दिः प्रकीर्तिता ॥ ૨ ॥

જે ઉલટી લગાર ગરમ તથા ફીણવાળી, જે ઉલટી થતાં પેટમાં ફૂંખતું હોય અને જે વારંવાર થતી હોય, તો એ ચિન્હ ઉપરથી તે ઉલટી વાયુની છે, એમ કહેવાય છે.

વાયુની ઉલટીના ઉપાય.

कृत्वा विरेचनं पश्चान्मधुना सह भक्षितम् ।

पथ्या चूर्णं कृतं हन्ति वातच्छर्दिमसंशयम् ॥ ૩ ॥

सुवर्चला विडंगानि सैधवं कटुकत्रयम् ।

वातच्छर्दिहरं चूर्णं भक्षितं तद्वિनाशनम् ॥ ૪ ॥

सैधवं सर्पिषा पीतं वातच्छर्दिवિनाशनम् ।

किंवा जवानिका चूर्णं भक्षितं तद्वિनाशनम् ॥ ૫ ॥

૧ પ્રથમ ઉલટીના રોગવાળાને વિરેચન આપવું. પછી મધ સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું. એમ કરવાથી વાયુની ઉલટી જરૂર નાશ પામશે.

૨ સંચળ, વાવડીંગ, સિંધવ, શુંઠ, પીપર, મરી, એ ઐષ-ધોનું ચૂર્ણ વાયુની ઉલટીને હરનારું છે, માટે તેને ખાવાથી વાયુની ઉલટી નાશ પામે છે.

૩ ઘી સાથે સિંધવ પીવાથી વાયુની ઉલટી મટી જાય છે; અથવા જવાન (એ જાતનો અજમો) ખાવાથી પણ વાયુની ઉલટી મટે છે.

પિત્તની ઉલટીનાં લક્ષણ.

सदाहा लोहिता पीता हरिता साऽथवा भवेत् ।

छर्दिरित्युच्यते लक्ष्म पित्तछर्दिरसंशयम् ॥ ૬ ॥

જે ઉલટી દાહયુક્ત, રાતી પીળી, કે લીલી થાય, તો તે ચિન્હ ઉપરથી તે ઉલટીને પિત્તની ઉલટી કહે છે.

(૧૧૦)

પિત્તની ઉલટીના ઉપાય.

પિત્તછર્દિર્વ્રજેદુર્વાતંદુલોદકપાનતઃ ।

ધાત્રીરસેન વા પીતં શિવામૂલં ચ હન્તિ તામ્ ॥ ૭ ॥

વિઙ્ગં ત્રિફલા શુઠી ચૂર્ણમેષાં સમાંશતઃ ।

મધુના ભક્ષિતં હન્તિ પિત્તછર્દિમસંશયમ્ ॥ ૮ ॥

૧ પિત્તની ઉલટી દરે અને ચોખાનું ધોવણુ પીવાથી મટે છે.
અથવા આમળાના રસમાં આમળાનું મૂળ પીવાથી પણ તે મટે છે.

૨ વાવડિંગ, ત્રિફળા, અને શુઠ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમાન.
ભાગે લેઈને મધસાથે ખાવાથી પિત્તની ઉલટી નિઃસંશય મટે છે.

કફ ઉલટીનાં લક્ષણ.

ક્લિંધાઘના વિશુદ્ધા ચ મધુરા સાથવા ભવેત્ ।

છર્દિરિત્યુચ્યતે લક્ષ્મ કફછર્દિરસંશયમ્ ॥ ૯ ॥

જે ઉલટી ચીકણી, ઘાડી, સફેદ અને મધુર હોય તો તે ચિ-
ન્હ ઉપરથી તે ઉલટી કફની છે, એમ જાણવું.

કફની ઉલટીના ઉપાય.

જાતીપત્રરસં કૃષ્ણા મરિચં શર્કરા સમમ્ ।

પતાનિ ભક્ષણાદ્ ઘ્નન્તિ કફછર્દિં ચિરોદ્ભવામ્ ॥ ૧૦ ॥

વીજપૂરરસો લાજા હરિદ્રા પિષ્પલી મધુ ।

હરન્ત્યેતાનિ યુક્તાનિ વાન્તિ કફસમુદ્ભવામ્ ॥ ૧૧ ॥

૧ જાવંતરીને પાણીમાં વાટી તેનો રસ, પીપર, મરી, સાકર, એ
સઘળાં સમાન લેઈને તેને ખાવાથી ઘણા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલી
કફની ઉલટી મટે છે.

૨ ખીજોરનો રસ, ડાંગરની ધાણી, હલદર, પીપર અને મધ,
એ ઔષધોયુક્ત કરીને ખાવાથી કફથી થયેલી ઉલટી મટે છે.

ઉલટીના સામાન્ય ઉપચાર.

નાગકેસરમાલાસ્થિલવંગૈલા કળા મધુ ।

કપિત્થં ચૂર્ણમેતેષાં ભક્ષિતં વમનાપહમ્ ॥ ૧૨ ॥

કુલીરગર્ભપાનીયં પીતં સ્વચ્છં હિમોપમમ્ ।

વમનં ધારયત્યાશુ યથા શીતં હુતાશનઃ ॥ ૧૩ ॥

(૧૧૧)

કપિત્થં મરિચં વિલ્વં શિલા લાજા કળા સમમ્ ।

પલારસેન મુક્તાનિ વમનં વારયન્તિ ચ ॥ ૧૪ ॥

૧ નાગકેસર, આંબલીના કચુકા, લવંગ, એલચી, પીપર, મધ, કોઠાનો ગર્ભ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને ખાવાથી ઉલટી બંધ થાય છે.

૨ પાણીમાં કાકડાસીંગ નાખી મૂકીને (અથવા કાકડાસીંગને પાણીમાં ઉકાળીને પછી તે ઠંડુ થવા દેધને) તે પાણી ગાળી લેધને સ્વચ્છ હિમ સરખું કરી પીવાથી જેમ અગ્નિ ટાઢને અટકાવે છે તેમ તે ઉલટીને અટકાવે છે.

૩ કોઠાનો ગર્ભ, મરી, ખીલી, શિલાજીત્, ડાંગરની ધાણી, પીપર, એ સમાન ભાગે લેધને તેને એલચીના પાણીમાં ખાવાથી ઉલટી બંધ થાય છે.

વાતોદરનાં લક્ષણ.

હસ્તયોઃ પાદયોર્વક્રે શોફઃ શૂલં ચ ગર્હિતમ્ ।

લક્ષ્મ વાતોદરે જ્ઞેયં શિરાઃ કૃષ્ણાઃ કલેવરે ॥ ૧૫ ॥

વાતોદર નામે રોગનાં ચિન્હ એવાં છે કે તે રોગમાં પગ અને મોઢા ઉપર સોજો થાય છે; ઘણું પીડાકારી શૂલ થાય છે; તથા શરીર ઉપરની નસો કાળી પડી જાય છે.

પિત્તોદરનાં લક્ષણ.

સ્વેદો દાઘો બ્રમો મંદો જ્વરઃ કૃષ્ણાઃ શિરાસ્તૃષા ।

નીલઃ પીતો મલશ્ચિન્હમિદં પિત્તોદરે ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

રોગીને પરસેવો થાય છે, ઢાહ થાય છે, ચક્કર આવે છે, ઝીણું તાવ રહે છે, નસો કાળી પડી જાય છે, તરસ લાગે છે અને મળ કાળો કે પીળો થાય છે; આ ચિન્હ પિત્તથી થયેલા ઉદર રોગનાં છે.

કફોદરનાં લક્ષણ.

કાસઃ શ્વાસોઽરુચિર્નિદ્રા જ્વરઃ સ્વેદોતિપાંડુરાઃ ।

શિરાઃ શ્લેષ્મોદરે ચિન્હં મિશ્રં સ્યાત્સન્નિપાતજે ॥ ૧૭ ॥

કફોદરમાં રોગીને ખાંસી થાય છે, શ્વાસ થાય છે, અડચણ થાય

(૧૧૨)

છે, ઉઘ આવે છે, તાવ આવે છે, પરસેવો થાય છે અને શરીરની નસો ધોળી થાય છે. ઉદર રોગમાં બધા દોષ કોપ્યા હોય ત્યારે તેનાં ચિન્હુ મિશ્ર જોવામાં આવે છે.

જઠરના રોગીએ શું વર્જવું ?

અંબુપાનં દિવાસ્વાપમહિતં ગુરુભોજનમ્ ।

વ્યાયામં મધુરાન્નં ચ જઠરી પરિવર્જयेत् ॥ ૧૮ ॥

જઠરના રોગવાળાએ બહુ પાણી પીવું નહિ, દિવસે ઉઘવું નહિ, અહિતકારક તથા ભારે અન્ન ખાવું નહિ, કસરત કરવી નહિ, અને મધુર પદાર્થો ખાવા નહિ.

ઉદરના રોગના ઉપાય.

ગવાક્ષી શંખિની દંતી નીલીતિક્કસંયુતમ્ ।

સર્વોદરવિનાશાય ગોમૂત્રપાનમાચરેત્ ॥ ૧૯ ॥

ક્ષારો વચ્ચાલનલવ્યોષ નીલી લવણપંચકમ્ ।

ચૂર્ણિતં સર્પિષા પેયં સર્વગુલ્મોદરાપહમ્ ॥ ૨૦ ॥

શિશુમૂલંરસો વન્હિઃ સૈંધવં બ્રહ્મવૃક્ષકઃ ।

ક્ષારો મક્ષણતોમીષાં યાતિ સર્વોદરં શમમ્ ॥ ૨૧ ॥

ગોમૂત્રં મધુપથ્યા ચ છલી રોહેડવૃક્ષજા ।

પૈતૃરુષ્ણાંભસા પીતૈર્યાતિ સર્વં જલોદરમ્ ॥ ૨૨ ॥

સાંજીક્ષારો યવક્ષારઃ સૈંધવં દધિ ગોમધમ્ ।

પૃત્તુષ્ણં ભુક્તં હન્તિ દુષ્ટં જલોદરમ્ ॥ ૨૩ ॥

પથ્યા વા સૈંધવં કૃષ્ણા પીતા હન્તિ જલોદરમ્ ।

કુટજાંધ્રિયુતા કિંવા કટુરોહિણી મૂલયુક્ ॥ ૨૪ ॥

તિલાશ્વેરંડતૈલેન પથ્યા તત્સમસૈંધવમ્ ।

કણાગોમૂત્રપીતાની નાશયન્તિ જલોદરમ્ ॥ ૨૫ ॥

પથ્યા પુનર્નવા દારુ ગઢૂચી ગુગ્ગુલુઃ સમમ્ ।

ઘ્નાતિ ગોમૂત્રપીતાની પાંડુરોગં જલોદરમ્ ॥ ૨૬ ॥

નીલી સુવર્ચલં વન્હિઃ સૈંધવં વિડપૂર્વકમ્ ।

લવણં જલધ્રેસ્તસ્ય સર્જીક્ષારકટુત્રયમ્ ॥ ૨૭ ॥

પૃત્તુષ્ણં સમં શ્લેષ્મણં પીતં ગોસર્પિષા સહ ।

હન્તિ સર્વોદરં શ્વાસં ગુલ્મં શૂલં સુદાહનમ્ ॥ ૨૮ ॥

(૧૧૩)

સસાહં માહિષં મૂત્રંતત્પયોવાંબુર્વર્જિતમ્ ।

પીતમૌઘં પયોમાસં શ્વયથૂદરનાશનમ્ ॥ ૨૯ ॥

સેવ્યા જઠરિણા કૃષ્ણા સ્નુહિક્ષીરેણમાવિતા ।

પયો વા ચવ્યદંત્યમ્નિવિઙ્ગવ્યોષકલ્પિકતમ્ ॥ ૩૦ ॥

૧ ઇંદ્રવારણી, શંખાવળી, દંતીમૂળ, ગળીનાં મૂળ, કરિયાતુ', એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી બધા પ્રકારના ઉદર રોગ નાશ પામે છે.

૨ જવખાર, વજ, ચિત્રો, શુઠં, પીપર, મરી, ગળીનાં મૂળ, સિંધવ, સંચળ, કાચલવણુ, બિડલવણુ અને વરાગડુ', એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ઘી સાથે પીવાથી બધા પ્રકારના ઉદર રોગ મટે છે.

૩ સરગવાના મૂળનો રસ, ચિત્રો, સિંધવ, ખાખરનાં મૂળની છાલ, જવખાર, એ ઔષધો ખાધાથી સઘળા પ્રકારના ઉદર રોગ શામી જાય છે.

૪ ગાયનું મૂત્ર, મધ, હરડે, રોહિડા નામે જાડની છાલ, એ સર્વને ગરમ પાણી સાથે (?) પીવાથી સઘળા પ્રકારનાં જળોદર જાય છે.

૫ સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, ગાયનું દહી, એ ચાર વાનાં ખાવાથી દુષ્ટ એવા જળોદરના રોગને મટાડે છે.

૬ હરડે, સિંધવ, અને પીપર સાથે ઇંદ્રજવનોં મૂળ અથવા કડૂનાં મૂળ મેળવીને તે ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી જળોદર મટી મટે છે.

૭ તલ, હરડે, સિંધવ, પીપર, એ સર્વે સમાન લેઇને તેને ગાયના મૂત્રમાં દીવેલ નાખીને પીવાથી જળોદર મટે છે.

૮ હરડે, સાટોડી, દેવદાર, ગળો, ગુગળ, એ સર્વે સમાન લેઇને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી પાંડુરોગ તથા જળોદર મટે છે.

૯ ગળીનાં મૂળ, સંચળ, ચિત્રો, સિંધવ, બિડલવણુ, સમુદ્ર-લવણુ, સાજીખાર, શુઠં, પીપર, મરી, એ સઘળાંને સમ ભાગે લેઇને ખારીક ચૂર્ણ કરીને ગાયના ઘી સાથે ખાવાથી સઘળા પ્રકારનાં ઉદર, શ્વાસ, શુદ્ધમ, અને અત્યંત કઠણ શ્વળને મટાડે છે.

(૧૧૪)

૧૦ સાત દહાડા સુધી લેંશનું મૂત્ર પીવાથી; અથવા પાણી પીધા સિવાય લેંશનું દૂધ પીવાથી; અથવા એક માસ લગી ઊંટ-ડીનું દૂધ પીવાથી સોજો એને ઉદર રોગ મટી જાય છે.

૧૧ જઠર રોગવાળાએ થોરના દૂધમાં ભાવના આપેલી પીપરો ખાવી; અથવા ચવક, દંતીમૂળ, ચિત્રો, વાવડીંગ, શુંઠ, પીપર, મરી, એ ઔષધોનું કલક કરીને તે દૂધ સાથે ખાવું.

ધાસ તથા ખાંસીના ઉપાય.

દુલ્હરી સૈંધવં માંસી લવણં ચ સુવર્ચલા ।

ત્રિકટુ બ્રહ્મદંડી ચ ત્રિફલૈરંડમૂલિકા ॥ ૩૧ ॥

વિઢાદિ લવણં સર્વં સમાશં શ્લેષ્મચૂર્ણિતમ્ ।

પીતમુષ્ણાંભસા કાસમુર્દ્ધશ્વાસં ચ વારયેત્ ॥ ૩૨ ॥

શુંઠી દારુકણાચૂર્ણં પીતમુષ્ણાંભસાસમમ્ ।

ઉર્ધ્વશ્વાસહરં કિંવા ગોપયઃ પીતમાર્જ્જિકા ॥ ૩૩ ॥

ચૂર્ણમુષ્ણાંભસા પીતં શુંઠીભારંગકોદ્ભવમ્ ।

ઊર્ધ્વશ્વાસહરં કિંવા શુંઠી પિષ્પલીચૂર્ણકમ્ ॥ ૩૪ ॥

સ્વરસઃ શૃંગવેરસ્ય માક્ષિકેણ સમન્વિતઃ ।

પાયયેત્ શ્વાસકાસઘ્નં પ્રતિશ્યાય કફાપહમ્ ॥ ૩૫ ॥

ગઢ્ઢી ગુગ્ગુલં દારુ વિદુલા ચ હરીતકી ।

ગોમૂત્રેણ સહૈતેષાં પાનં શ્વાસનિવર્તનમ્ ॥ ૩૬ ॥

શિવાદ્રાક્ષાકણાચૂર્ણં સમાશં તૈલસંયુતમ્ ।

મશ્નિતં દારુણં શ્વાસં નિવર્તયતિ વેગતઃ ॥ ૩૭ ॥

૧ દુલ્હરી (?), સૈંધવ, જટામાંસી, સંચળ, શુંઠ, પીપર, મરી, ખાખરનાં બીજ, ત્રિફળા, દીવેલાનાં મૂળ, બિડલવળુ, એ સર્વે સમ ભાગે લેઈને ખારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી ખાંસી અને ઉર્ધ્વશ્વાસને મટાડે છે.

૨ શુંઠ, દેવદાર અને પીપરનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે લેઈને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી અથવા ગાયના દૂધમાં ભારંગનું ચૂર્ણ પીવાથી ઉર્ધ્વશ્વાસ મટે છે.

૩ શુંઠ અને ભારંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી ઉર્ધ્વ-

(૧૧૫)

શ્વાસને મટાડે છે. અથવા શુંક અને પીંપરનું ચૂર્ણ પણ એજ ફાયદો આપે છે.

૪ આદાનો સ્વરસ મધ સાથે પાવાથી શ્વાસ, ખાંસી, સળેખમ અને કંકને દૂર કરે છે.

૫ ગળો, ગુગળ, દેવદાર, વિદુલા (નેતર ?), હરડે, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી શ્વાસ મટે છે.

૬ આમળાં, દ્રાક્ષ, અને પીંપરનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે લેઈને તેલમાં મેળવીને પાવાથી મહાદાઙ્ગુ શ્વાસને પણ તત્કાલ મટાડે છે.

અરોળના ઉપાય.

વજ્રીક્ષીરેણસંમિશ્રકણાચૂર્ણં ત્રિસપ્તકમ્ ।

મશ્કિતં નાશયેત્પ્લીહં (?) મધુરાન્નાશિનોચિરાત્ ॥ ૩૮ ॥

યસ્યાભિધાનમુચ્ચાર્ય દારયિત્વૈન્દ્રવારણમ્ ।

મૂલમુત્ક્ષિપ્યતેદૂરં તસ્યપ્લીહા વિનશ્યાતિ ॥ ૩૯ ॥

ચિરસ્ય વાણપુંચાયા મૂલિકા દંતર્ચવિતા ।

ગિલિતા નાશયેત્પ્લીહાં (?) યવાગૂભોજને ધ્રુવમ્ ॥ ૪૦ ॥

લવણેનાર્કપત્રાણિ વન્હિનાંતર ધૂમિતં ।

દગ્ધાનિમધુલીઢાનિ પ્લીહા નશ્યાતિ દારુણઃ ॥ ૪૧ ॥

વિઙ્ગં ત્રિફલાવ્યોષ ચવ્યપાઠાન્નિકલિકતમ્ ।

ઘૃતં ક્ષીરેણ સંસિદ્ધં ગુલ્મપ્લીહોદરાપહમ્ ॥ ૪૨ ॥

પાતવ્યો યુક્તિઃ ક્ષારઃ ક્ષીરેણોદધિશુક્તિઃ ।

પયસા ચ પ્રયોક્તવ્યા પિપ્પલ્યઃ પ્લીહશાંતયે ॥ ૪૩ ॥

સહસ્રં પિપ્પલીનાં ચ સ્તુહીક્ષીરેણભાવિતમ્ ।

જઠરાણાં નિવૃત્યર્થં ક્ષીરાશી વા શિલાજિતા ॥ ૪૪ ॥

૧ થોરના દૂધમાં પીંપરના ચૂર્ણને ભાવના આપવી, એ ચૂર્ણ એકવીશ દહાડા ખાય, અને મધુર અન્નનું ભોજન કરે, તો તેની અરોળ મટી જાય છે.

૨ જેનું નામ બોલીને ઇંદ્રવારણીનું મૂળ ચીરીને દૂર નાખી દેવામાં આવે, તે માણસની અરોળ મટી જાય છે.

(૧૧૬)

૩ શરપુ'ખાનાં મૂળ ઘણીવાર સુધી દાંતે ચાવ્યા કરે તો તેની બરોળ મટી જાય છે. આ ઉપાય કરનારે ચવાગૂતું લોજન કરવું જોઈએ.

૪ આકડાનાં પાંદડાં લાવીને તેમાં સિંધવ મૂકવો. પછી તેનો ધૂમાડો બહાર નીકળે નહિ એવી રીતે અગ્નિવતી તેને ખાળી નાખવાં. એ રીતે ખાળેલાં આકડાનાં પાંદડાં અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી ગમે તેવી મોટી બરોળ હશે તોપણ તે મટી જશે.

૫ વાવડીંગ, ત્રીફળા, શુંક, પીપર, મરી, ચવક, પહાડમૂળ, ચિત્રો, એ ઔષધોનું કઢક કરીને તેમાં ઘી તથા તેથી આઠગણું દૂધ અને તેથી ચોગણું પાણી નાખીને ઘી પકવ કરવું. એ ઘી ખાવાથી ગુદમ, બરોળ અને ઉદરનો રોગ મટે છે.

૬ સસુદ્રની છીંપનો ખાર કાઢીને તે દૂધ સાથે ચુકિતથી પાવો તેથી બરોળ મટે છે.

૭ દૂધ સાથે પીંપરો ખવરાવવી તેથી બરોળ મટે છે.

૮ એક હજાર પીંપરોને થોરના દૂધમાં ભાવના દેઈને પછી તે તમામ પ્રકારનાં જઠરના વ્યાધિ વાળાને ચુકિતથી ખવરાવવી, તેથી પેટના રોગ મટે છે.

૯ અથવા શિલાજિત અને દૂધ ખાવું, તેથી પણ પેટના રોગ મટે છે.

કૃમિનું લક્ષણ.

ज्वरो विवर्णताशूलं भ्रमः छर्दिर्जलंमुखे ।

अतीसारोरुचिश्चेति विज्ञेयं कृमिलक्षणम् ॥ ४५ ॥

જ્યારે રોગીને તાવ આવે, મોંઢાનો વર્ણ બદલાઈ જાય, પેટમાં દૂખે, ચકરી આવે, ઉલટી થાય, મોઢામાં પાણી છૂટે, ઝાડો થાય, અન્નપર અરૂચિ થાય, ત્યારે તેના પેટમાં કૃમિ થયા છે એમ જાણવું.

(૧૧૭)

કૃમિના ઉપાય.

પલાશબીજમાપિષ્ય મધુનાલેહ્યમાચરેત્ ।
 અથ ઊર્ધ્વં ગતાન્ જંતૂન્ પાતયત્યુદરોદ્ભવાન્ ॥ ૪૬ ॥
 વિડંગં સૈંધવં ચૂર્ણં કૃમિહૃન્મધુનાશિતમ્ ।
 ચૂર્ણં વા નિવપત્રાણાં જંતુહૃન્મધુમક્ષિતમ્ ॥ ૪૭ ॥
 ત્રિફલા બહુપર્ણીચ શિયુમુસ્તા સમાંશતઃ ।
 ક્વાથઃ કણાવિડંગાભ્યાં યુક્તઃ પીતોથજંતુહત્ ॥ ૪૮ ॥
 શાલિ પિષ્ટં કણાં સિંધું વિડંગં ચાણુકર્ણિકાં ।
 સુપત્કા પોલિકા જંતુન્ પાતયેન્મધુમક્ષિતાઃ ॥ ૪૯ ॥
 જંતુહ્રોજલાપીતં ચૂર્ણં કુષ્ટવિડંગયોઃ ।
 નિબારણવધયોર્વાપિ વિડંગં મધુમિશ્રિતમ્ ॥ ૫૦ ॥

૧ ખાખરનાં બીજને વાટીને મધ સાથે તેનું ચાટણુ કરવું. એથી પેટમાં નીચે તથા ઉપર (મલાશયમાં તથા પક્વાશયમાં) રહેલા જંતુઓ પડી જાય છે.

૨ વાવડીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવાથી કૃમિને મટાડે છે.

૩ લીંબડાનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે.

૪ હરડે, બેઠાં, આમળાં, બહુપર્ણી (?), સરગવાની છાલ, મોથ એ સર્વ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ કરીને તેમાં પીપર તથા વાવડીંગનું ચૂર્ણ પાવલી ભાર નાખીને પીવાથી કૃમિ રોગ દૂર થાય છે.

૫ ચોખ્ખાનો લોટ, પીપર, સિંધવ, વાવડીંગ, ઉંદરકરની, એ સર્વને ખારીક વાટી એકત્ર કરી તેની રોટલી બનાવી સારી રીતે શે-કીને પછી તે રોટલી મધ સાથે ખાવાથી અથવા કૃમિ નીકળી પડે છે.

૬ ઉપલેટ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી તે કૃમિને દૂર કરે છે.

૭ લીંબડાનું અને ગરમાળાનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી કૃમિ મટે છે.

(૧૧૮)

૮ મધ સાથે એકલા વાવડીંગનું ચૂર્ણ ખાવાથી પણ કૃમિ મટે છે.

પૃષ્ઠ-કટિ-નાભિ-કુક્ષિ શૂળના ઉપાય.

સ્થાલીમધ્યગતં દુગ્ધં વન્હિનાંતર ધૂમિતં ।

શૃંગમૈળં ગવાજ્યેન નિપીતં પૃષ્ઠશૂલહૃત્ ॥ ૫૧ ॥

પીતમુષ્ણાંબુનાકુક્ષિપૃષ્ઠશૂલવિનાશનમ્ ।

શુંઠી સુવર્ચલાહિંગુરેતચૂર્ણં સમાંશતઃ ॥ ૫૨ ॥

શુંઠી સુવર્ચલાહિંગુમૂલં પાટલજં સમમ્ ।

પતત્કાથસ્ય પાનેન કટિશૂલં શમં વ્રજેત્ ॥ ૫૩ ॥

ક્ષીરેણ પ્રસ્તરી પીતા કટિગૃધ્રવિનાશિની ।

શાશ્વોટકશિષાચાશુક્ષીરપીતા નિહન્તિ તત્ ॥ ૫૪ ॥

કુરંટમૂલિકાક્ષીરં કટિગૃધ્રવિનાશનમ્ ।

જાલિની ગોજલાપીતા દ્રુતંતદ્વિનિહન્તિ વા ॥ ૫૫ ॥

વચા સુવર્ચલા હિંગુ કુષ્ઠમિદ્રયવા અમી ।

વાંતિશૂલહરાઃ કિંવા ગુહઃ પૂરરસાન્વિતઃ ॥ ૫૬ ॥

૧ કડાઇમાં દૂધ નાખીને તેમાં હરણુનું શીંગડું નાખીને ધૂમાડો બહાર ન નીકળે એ રીતે ખાળવું. પછી તે શીંગડાનું ચૂર્ણ ગાયના ઘી સાથે પીવાથી પીઠનું શૂળ મટે છે.

૨ શુંઠ, સંચળ, અને હીંગનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી કૂખનું તથા પીઠનું શૂળ મટે છે.

૩ શુંઠ, સંચળ, હિંગ, પાહાડમૂળ, એ સર્વે સમાન લેઇને તેનો કવાથ કરીને પીવાથી કટિનું શૂળ મટી જાય છે.

૪ દૂધ સાથે પ્રસ્તરી (?) પીવાથી તે કટિશૂળને મટાડે છે.

૫ શાખોટક (સાગ ?) નું મૂળ દૂધ સાથે પીવાથી કટિશૂળ મટે છે.

૬ કાંટાસળિયાનું મૂળ દૂધ સાથે પીવાથી કટિશૂળ મટે છે.

૭ અથવા જલિની ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી કટિશૂળ જલ-દીથી મટે છે.

૮ વજ, સંચળ, હિંગ, ઉપલેટ, ઇંદ્રજવ, એ ઔષધો ઉલટી

(૧૧૯)

તથા શૂળને મટાડે છે. અથવા ગુગળના રસ સાથે ખાવાથી પણ એજ ગુણ થાય છે.

નાલગુલ્મના ઉપાય.

વંધ્યાકર્કોટિકામૂલં રવૌલાત્વાદિનત્રયમ્ ।

શીતેન વારિણા પીતં નાલગુલ્મં પ્રશામ્યતિ ॥ ૫૭ ॥

एरंडमूलपुष्पाणां पक्वानामथ सर्पिषा ।

भक्षणाच्चालगुल्मस्य प्रशमो जायते ध्रुवम् ॥ ૫૮ ॥

મહાતસ્ય પ્રદાનૈન કિંવા શીતેન વારિણા ।

ધારાપાતાચ્છમં યાતિ નાલગુલ્મમસંશયમ્ ॥ ૫૯ ॥

૧ વાંઝણી કંટોલીનું મૂળ રવિવારે લાવીને ત્રણ દહાડા સુધી ઠંડા પાણી સાથે પીવાથી નાલ ગુલ્મ (નળખંધ વાયુ) મટી જાય છે.

૨ દીવેલાનું પાકું મૂળ તથા પાકાં ફૂલ લાવીને તેને ખારીક વાટીને ઘી સાથે ખાવાથી નાલ ગુલ્મ નિશ્ચય શમી જાય છે.

૩ લીલામાં મારવાથી અથવા ઠંડા પાણીની ધાર કરવાથી ગુલ્મ નિશ્ચય શમી જાય છે.

મૂત્રેદ્રિયમાં થનારા રોગ.

प्रमेहो मूत्रकृच्छ्रं वा नृरोगो मूत्रशर्करा ।

मूत्ररोधोष्णवाताश्च रोगाः षट् मेहनोद्भवाः ॥ ૬૦ ॥

પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, નર રોગ (ચાંદી-ટાંકી), મૂત્રશર્કરા (પથરી), મૂત્રરોધ, ઉષ્ણવાત (ઉનવા) એ છ રોગ મૂત્રેદ્રિયમાં ઉત્પન્ન થનારા છે.

વાતપ્રમેહનું લક્ષણ.

सफेनं लोहितं स्निग्धं पांडुरं चांबुसन्निभम् ।

शुक्रं श्लेष्महते मूत्रं प्रमेहे वातजे भवेत् ॥ ૬૧ ॥

વાયુના પ્રમેહમાં વીર્ય કદ્ધથી દૂષિત થાય છે. અને તેથી રોગીનું મૂત્ર ફીણવાળું, રાતું, સ્નિગ્ધ (ચીકણવાળું), ઘોળું, કે પાણી જેવું હોય છે.

(૧૨૦)

પિત્ત પ્રમેહનું લક્ષણ.

નીલં પીતં ભવેન્મૂત્રં પેયામંવાસમિશ્રિતમ્ ।

इदं पित्तप्रमेहस्य चिन्हमूचुर्विचक्षणम् ॥ ૬૨ ॥

જ્યારે મૂત્રનો રંગ લીલો, પીળો, કે કાંજના જેવો થાય અને તેમાંથી વાસ આવતો હોય, ત્યારે ચતુર વૈદ્યો તેને પિત્ત પ્રમેહનું ચિન્હ કહે છે.

કફ પ્રમેહનું લક્ષણ.

મધુવદ્ધૃતવદ્વાથ મૂત્રં સ્યાદ્વાસમોપમમ્ ।

श्लेष्मप्रमेहजं लक्ष्म वर्णयन्ति विपश्चितः ॥ ૬૩ ॥

જ્યારે મૂત્ર મધ કે ધીના સરખું થાય ત્યારે પાંડિત વૈદ્યો તેને કફ પ્રમેહનું ચિન્હ કહે છે.

પ્રમેહના ઉપાય.

निबपत्रामलं मुस्ता गङ्गुची देवडंगरी ।

काथ एषां मधूपेतः पीतः पित्तप्रमेहजित् ॥ ૬૪ ॥

अगुरुशीरपंकजलोघश्रीखंडसंभवः ।

काथो मधुयुतः पीतः प्रमेहं हन्ति पित्तजम् ॥ ૬૫ ॥

निशाद्वयं विडंगानि पथ्या शुंठी समांशतः ।

श्लेष्मप्रमेहनाशः स्यादैतत्काથસ્ય પાનતઃ ॥ ૬૬ ॥

श्रीखंडं दारुखंडं च पथ्यागुरुसमांशतः ।

काथ एषां मधूपेतः पीतः श्लेष्मप्रमेहहृत् ॥ ૬૭ ॥

मुस्ताद्वयं निशा पाठा गङ्गुची देवडंगरी ।

खदिरः कुष्ठमेतानि संपिष्य त्रिफलांभसा ॥ ૬૮ ॥

एतद्रसो मधूपेतः पीतोनेक प्रमेहहृत् ।

त्रिफलावा मधूपेता भुक्तानેકપ્રમેહજિત્ ॥ ૬૯ ॥

अरणिर्मधुपीता वा प्रमेहं पीडयासह ।

मधुपीतोश्मभेदो वा प्रमेहं हन्तिदारुणम् ॥ ૭૦ ॥

गुडुच्याः स्वरसः पेयो मधुना सर्वमेहहृत् ।

निशापथ्यायुतो धात्र्या रसो वा माक्षिकान्वितः ॥ ૭૧ ॥

પ્રાયેણવાતપ્રમેહોઽસાધ્યઃ અતો ન કથિતઃ ॥

૧ લીંબડાનાં પાંદડાં, આમળાં, મોથ, ગળો, દેવડંગરી (?) એ ઔષધોનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી પિત્તપ્રમેહ મટે છે.

(૧૨૧)

૨ અગર, વીરણવાળો, કમળ, લોધર, સફેદ ચંદન, એ ઔષધોનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી પિત્તપ્રમેહ નાશ પામે છે.

૩ હળદર, ઢાઝહળદર, વાવડીંગ, હરડે, શુક, એ સર્વે સમાન લેઇને તેનો કવાથ કરીને પીવાથી કફ પ્રમેહ મટી જાય છે.

૪ સફેદચંદન, દેવદાર, હરડે, અગર, એ ઔષધો સમાન લેઇને તેનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી કફ પ્રમેહ મટે છે.

૫ મોથ, ભદ્રમોથ, હળદર, પાહાડમૂળ, ગળો, દેવડંગરી (?) ખેર, ઉપલેટ, એ સર્વને ત્રિક્ષણના પાણીમાં વાટીને તેનો રસ કાઢીને તેમાં મધ નાખીને પીવાથી અનેક પ્રકારના પ્રમેહ નાશ પામે છે.

૬ અથવા એકલી ત્રિક્ષણ લેઇને તેને મધ સાથે પીવાથી અનેક પ્રકારના પ્રમેહ મટે છે.

૭ અથવા મધ સાથે અરણિનો રસ પીવાથી પીડા સહીત પ્રમેહ મટે છે.

૮ અથવા મધ સાથે પાષાણુલેહ પીવાથી ઢાઝણુ એવા પ્રમેહને મટાડે છે.

૯ મધ સાથે ગળોનો રસ પીવાથી સઘળા પ્રકારના પ્રમેહ મટે છે.

૧૦ અથવા હળદર અને હરડેની સાથે આમળાનો રસ મેળવીને તેમાં મધ નાખીને પીવાથી સઘળા પ્રમેહ મટે છે.

ખડુધા વાત પ્રમેહ અસાધ્ય છે, માટે તેના ઉપાય આ અંથમાં લખ્યા નથી.

મૂત્રકૃચ્છ્રુ લક્ષણ.

વાતશીર્ષદ્રિયે શૂલં મૂત્રં સ્વલ્પં પુનઃ પુનઃ ।

વાતોત્થમૂત્રકૃચ્છ્રસ્ય લક્ષણં કથિતં બુધૈઃ ॥ ૭૨ ॥

રક્તં પીતં ભવેન્મૂત્રં પીડા દાઘશ્ચ શોફસિ ।

પિત્તોત્થમૂત્રકૃચ્છ્રસ્ય લક્ષણં કથિતં બુધૈઃ ॥ ૭૩ ॥

વાતશીર્ષદ્રિયે પીડા શોફો મૂત્રં ચ પિચ્છલમ્ ।

સ્તેષ્મલે મૂત્રકૃચ્છ્રે સ્યાચ્ચિન્હં મિશ્રં ત્રિદોષજે ॥ ૭૪ ॥

૧૬

(૧૨૨)

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા મૂત્રકૃદ્ધૃતું લક્ષણ પાંડિત વૈદ્યાએ એવું કહ્યું છે કે, તેમાં બસ્તિમાં તથા લિંગમાં શૂળ થાય છે અને પિશાબ વારંવાર તથા થોડો થોડો થાય છે. પિત્તના મૂત્રકૃદ્ધૃતું લક્ષણ પણ પાંડિતોએ એવું કહ્યું છે કે, મૂત્રનો રંગ રાતો કે પીળો હોય છે તથા મૂત્રેદ્રિયમાં પીડા અને દાહ થાય છે. કફના મૂત્રકૃદ્ધૃતું બસ્તિમાં તથા મૂત્રેદ્રિયમાં પીડા થાય છે, મૂત્રેદ્રિય પર સોજો આવે છે, અને મૂત્ર પિચ્છા (જરપટાં) વાળું હોય છે. ત્રિદોષના મૂત્રકૃદ્ધૃતું બધા દોષનાં ચિન્હ દેખાય છે.

મૂત્રકૃદ્ધૃતના ઉપાય.

દુરાલભાશ્મભિત્ પથ્યા દંયોદ્રી શુંડી ચ બ્રાન્યકમ્ ।

વ્યાધિઘાતફલોદ્ભૂતસારમેતૈઃ સમાંશતઃ ॥ ૭૫ ॥

કૃતઃ કાંથઃ સિતાપીતો મૂત્રકૃદ્ધૃતિર્વર્હણઃ ।

દાઘં શૂલં નિહન્યેવ યથાઘં જિનચિન્તનમ્ ॥ ૭૬ ॥

પિષ્પલ્યેલા શિલાભેદશિલાજિત્તદુલાંભસા ।

પીતૈરેતૈઃ શમં યાતિ મૂત્રકૃદ્ધૃતમસંશયમ્ ॥ ૭૭ ॥

પાપાણભેદોમધુયષ્ટિરેલાકૃષ્ણાસિતૈરંડશિફાટરૂપઃ ।

માલાશ્વદંષ્ટ્રા ચ સિતાસમેતૈઃ કાથોહરેદ્દુઃસહમૂત્રકૃદ્ધૃતમ્ ॥ ૭૮ ॥

ગોક્ષીરેણ ગુહઃ પીતો મૂત્રકૃદ્ધૃતિર્વિનાશકૃત્ ।

પલા દધ્યંભસા પીતા મૂત્રકૃદ્ધૃતિર્હરી મતા ॥ ૭૯ ॥

યવક્ષારઃ પલં દ્વે ચ સિતાયાઃ શીતવારિણા ।

સર્વં કર્ષં ચ તંત્રપીતં નિઃશેષં મૂત્રકૃદ્ધૃતમ્ ॥ ૮૦ ॥

યવક્ષારવચ્ચા હિંગુ સ્તેષાં ચૂર્ણં સમાંશતઃ ।

મક્ષિતં વેગતો હન્તિ મૂત્રકૃદ્ધૃતમસંશયમ્ ॥ ૮૧ ॥

૧ ધમાસો, પાપાણભેદ, હરડે, ભોંયરીંગણી, શુંક, ધાણા, ઉપલેટના ફળનો ગર્ભ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઈને તેનો કવાથ કરીને સાકર સાથે પીવાથી મૂત્રકૃદ્ધૃતનો નાશ કરે છે; વળી જેમ છિન્નનું ચિન્તન પાપનો નાશ કરે છે તેમ એ કવાથ મૂત્રકૃદ્ધૃતમાં થતા દાહ અને શૂળનો નાશ કરે છે.

(૧૨૩)

૨ પીપર, એળચી, પાપાણભેદ, શિલાજીત, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને ચોખાના ધોવરામણ સાથે પીવાથી મૂત્રકૃછ્ન નિશ્ચય શાંત થાય છે.

૩ પાપાણભેદ, જેઠીમધ, એલચી, પીપર, ધોળાં એરંડાનાં મૂળ, અરડૂસી, ભાલા (?), ગોખરૂં, એ ઐષધો સમાન ભાગે લેઈ તેનો કવાથ કરી તેમાં સાકર નાખી પીવાથી ઘણું કષ્ટકારી એવું મૂત્રકૃછ્ન પણ મટે છે.

૪ ગાયના દૂધ સાથે ગોળ પીવાથી મૂત્રકૃછ્ન મટે છે.

૫ દહીંના પાણી સાથે એલચી પીવાથી મૂત્રકૃછ્ન મટે છે.

૬ ચાર તોલા જવખાર, અને આઠ તોલા સાકર મિશ્ર કરીને તેમાંથી એક તોલા ઠંડા પાણી સાથે પીવાથી તે મૂત્રકૃછ્નને મૂળમાંથી મટાડી દે છે.

૭ જવખાર, વજ, હીંગ, એ ઐષધોને સમાન ભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ખાવાથી મૂત્રકૃછ્ન જલદીથી મટે છે એમાં શંકા લાવવી નહિ.

નરરોગના ઉપાય.

પથ્યા રસાંજને પિષ્ટા વારિણા તેન લેપતઃ ।

નરોગઃ ક્ષીયતે કિંવા નુકપાલસ્ય લેપતઃ ॥ ૮૨ ॥

બુબુલકાડિમીછલીચૂર્ણ શુષ્કમનેન વા

ઉઘ્નલને તુ વિહિતે નરોગો યાતિ સત્વરમ્ ॥ ૮૩ ॥

ગુંટપૂર્ણીફલં ઘૃષ્ટા વારિણા તેનલેપતઃ ।

નરોગઃ શમં યાતિ કિંવા કારીષમસ્મના ॥ ૮૪ ॥

પ્રક્ષિપ્ય ત્રિફલાં સ્થાલ્યાં મધ્યેઞ્ચૌ ક્ષેપિતે ભવેત્ ।

ક્ષારસ્યોઘ્નલનાચ્છાંતિ નરોગો વ્રજત્યહો ॥ ૮૫ ॥

રસાંજનં શિરોષ્ઠેણ પથ્યયા વા સમન્વિતમ્ ।

સક્ષૌદ્રં લેપને યોગ્યં સર્વલિંગગદાપહમ્ ॥ ૮૬ ॥

જાતોપત્રં ત્રિશા દંતો વિશાલા મધુચટ્વિકા ।

પક્વમેભિર્યુતં તૈલં તસૈલં નરોગહત્ ॥ ૮૭ ॥

(૧૨૪)

ઈંદ્રવાણિકામૂલં बीजपूर्णदलान्यथ ।

सिंदूरचूर्णयोगाच्च नररोगो विनश्यति ॥ ૮૮ ॥

અથવોદુંબરકાથ જલેનાક્ષાલ્યલેપતઃ ।

तस्यघृष्टत्वचो वेगान्नररोगः प्रशम्यति ॥ ૮૯ ॥

વાડિમીપત્રચૂર્ણેન મૃશમુદ્ગલને કૃતે ।

नरव्याधिर्व्रजत्येव संभोगसुखनाशनः ॥ ૯૦ ॥

૧ હરડે તથા રસાંજનને પાણીમાં ખારીક વાટીને તેનો લેપ કરવાથી નરરોગ મટે છે. અથવા માણસના કપાલાસ્થિનો લેપ કરવાથી પણ મટે છે.

૨ બાવળની તથા દાડમની સૂકી છાલ લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને તે કોડું ભભરાવવાથી નરરોગ જલદીથી મટી જાય છે.

૩ ઘોંટા જાતનું સોપારી પાણીમાં ઘસીને તેનો લેપ કરવાથી અથવા અડાયાંની રાખોડી ભભરાવવાથી નરરોગ મટી જાય છે.

૪ ત્રિકલાના ભૂકાને કડાઈમાં નાખીને તેમાં અગ્નિ નાખવાથી તે ખળીને રાખોડી થઈ જશે. એ રાખોડી ભભરાવવાથી નરરોગ શાંત થાય છે, એ આશ્ચર્ય જેવું જ છે.

૫ સરસવૃક્ષની છાલ સાથે અથવા હરડે સાથે રસાંજન મેળવી તેમાં મધ નાખીને લેપ કરવાથી સઘળા પ્રકારના લિંગના વ્યાધીઓ મટે છે.

૬ જાઈનાં પાંદડાં, હળદર, દંતીમૂળ, ઇંદ્રવારણી, જેડીમધ, એ ઔષધોથી પકવ કરેલું તેલ નરરોગને મટાડે છે.

૭ ઇંદ્રવારણીનું મૂળ, ખીજેરાનાં પાંદડાં, અને સિંદૂર, એ સર્વનું ચૂર્ણકરી તેનો લેપ કરવાથી નરરોગ નાશ પામે છે.

૮ અથવા ઉમૈડાની છાલનો કવાથ કરીને તે કવાથથી ચાંદી ઘોઈને તેનીજ છાલને પાણીમાં ઘસીને તેનો લેપ કરવાથી નરરોગ શમી જાય છે.

૯ દાડમનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરીને તે વારંવાર ભભરાવવાથી સંભોગ સુખનો નાશ કરનારો નરવ્યાધિ જરૂર મટી જાય છે.

(૧૨૫)

પથરીના ઉપાય.

શીતેન વારિણાઘૃષ્ઠા બીજપૂરસ્ય મૂલિકા ।
 પીતા પાચયતે વેગાન્મેહનાન્મૂત્રશર્કરામ્ ॥ ૧૧ ॥
 ગોમૂત્રેણ મૃદાં ઘૃષ્ઠા સમૂલં લઘુદુલ્લિકા ।
 સા પાતયતિ વેગેન નિપીતા મૂત્રશર્કરામ્ ॥ ૧૨ ॥
 સુરાઃ સુવર્ચલા મિશ્રા કિંવા મધુપયોન્વિતાઃ ।
 વિભૂતિસ્તિલનાલાનાં પીતાશ્મવ્યાધિનાશિની ॥ ૧૩ ॥
 કર્કોટીમૂલિકા પીતા દશાહં પયસા સહ ।
 મિત્વા વૈ શર્કરા શીઘ્રં શમયત્યેવ મેહનાત્ ॥ ૧૪ ॥
 ગ્રીષ્મે સમુદ્ઘૃતં મૂલં માલત્યા રક્ષિતં પશોઃ ।
 દુગ્ધં પીતં હરેન્મૂત્રરોધં ચૈવ સશર્કરમ્ ॥ ૧૫ ॥
 દૈવદાર્વભયામુસ્તામૂર્વાણાં મધુકસ્ય ચ ।
 પિવેચ્છાન્નિઃ સમં કલ્કં મૂત્રદોષનિવારણમ્ ॥ ૧૬ ॥
 શતાવરીકાશકુશશ્વદંષ્ટ્રા વિદારિશાલીશ્લુકસેરુકાણામ્ ।
 ક્ષાથં સુશીતંમધુશર્કરાભ્યાંયુક્તં પિવેચ્છામ્યતિ મૂત્રકૃદ્મ ॥ ૧૭ ॥
 શ્વદંષ્ટ્રાફલચૂર્ણં તુ શિશોર્દયાન્મધુપ્લુતમ્ ।
 મૂત્રકૃદ્ઘ્રાપહં ક્ષીરં માતુસ્તન્મૂલસાધિતમ્ ॥ ૧૮ ॥
 શર્કરા સ યવક્ષારા સર્વકૃદ્ઘ્રપ્રભેદિની ।
 ક્ષાથશ્ચ શિશુમૂલોત્થઃ કવોળ્લોશ્મરિપાતકત્ ॥ ૧૯ ॥

૧ ખીજેરાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘશીને પીવાથી મૂત્રદંદ્રિયમાં થયેલી પથરીને પકવ કરીને કાઢે છે.

૨ મૂળસહિત લઘુદુલ્લિકા (?) લાવીને તેને ગાયના મૂત્રમાં ખૂળ ઘશીને પીવાથી મૂત્રશર્કરા (પથરી) ને જલદીથી પાડે છે.

૩ સુરા (દારૂ) માં સંચળ નાખીને અથવા મધ અને દૂધમાં તલનાં તલસરાંની રાખેડી નાખીને પીવાથી પથરીને રોગ મટી જાય છે.

૪ કંટોલીના મૂળને દૂધમાં ઘશીને દશ દિવસ પીવાથી મૂત્રદંદ્રિયમાંની પથરીને તલકાળ તોડીને તેને જરૂર શમાવી દે છે.

૫ ઉનાળામાં માલતીનું મૂળ કાઢી લાવીને તે મૂળને રાખી

(૧૨૬)

મૂકવું. પછી જે માણસને પથરી થવાથી પિશાબ અટકતો હોય તેને પાવું. તેથી તેની પથરી તથા મૂત્રરોધ મટી જાય છે.

૬ દેવદાર, હરડે, મોથ, મોરવેલ, જેઠીમધ, એ ઓષધો સમાન લેધને તેનું કલ્ક (ચટણી) પાણી સાથે પીવાથી મૂત્રદોષ મટે છે.

૭ શતાવરી, કાસ, દહીં, ગોખરૂ, વિદારીકંદ, ડાંગરનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, કસેરૂ (નખલા ?)નાં મૂળ, એ સર્વનો કવાથ કરીને સારી રીતે ઠંડો પડવા દેધને મધ સાકર સાથે પીવાથી મૂત્રકૃછ્ મટે છે.

૮ બાળકને મૂત્રકૃછ્ થયો હોય તો ગોખરૂનાં ફળનું ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે આપવું તેથી મટી જશે; અથવા ગોખરૂનાં મૂળનો કવાથ કરી તેમાં સિદ્ધ કરેલું માતાનું ધાવણ બાળકને પાવાથી તેનો મૂત્રકૃછ્ મટી જશે.

૯ જવખાર સાથે સાકર આપવાથી સઘળા પ્રકારનાં મૂત્રકૃછ્ મટી જાય છે.

૧૦ સરગવાના મૂળનો કવાથ લગાર ગરમ હોય તેવો પાવાથી પથરી મટી જાય છે.

મૂત્રરોધના ઉપાય.

પ્લાદુરાલભૈરંડપથ્યાપાષાણમિત્ સમમ્ ।

ગોધુરઃ કર્કટી બીજં તથા બીજં કુરંટકમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

પતત્કાથસ્ય પાનેન મૂત્રરોધો નિવર્ત્તે ।

પીતો દારુનિશાક્રાથઃ સમધુઃ મૂત્રરોધહત્ ॥ ૧૦૧ ॥

ત્રિફલા કર્કટીબીજં સૈંધ્રવં સમભાગતઃ ।

ચૂર્ણમુષ્ણાંભસા પીતં રુદ્ધં મૂત્રં પ્રવર્ત્તે ॥ ૧૦૨ ॥

ક્ષીરેણ મધુના પીતા વિભૂતિસ્તિલનાલજા ।

મૂત્રરોધં તથા દાઘં નિવર્ત્તયતિ વેગતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

શર્કરાજાપયઃ પીતાશોકવૃક્ષસ્યમૂલિકા ।

મૂત્રરોધં તથા દાઘં નિવર્ત્તયતિ વેગતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

તૈલપક્ષોબ્જિની કંદઃ પીતો ગોતકસંયુતઃ ।

નિહન્તિ દુઃસહં દાઘં મૂત્રરોધમસંશયમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

(૧૨૭)

વારિણાપિપ્પલીજાનિ કર્કઙ્યાઃ સિતયા સહ
 મુક્તવા નિશમયત્યુગ્રં મૂત્રરોઘં સવેદનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥
 પલાશમભેદકશિલાજતુપિષ્પલીનાં
 ચૂર્ણાનિ તંદુલજલૈર્લુલિતાનિ પિત્વા ।
 યદ્વા ગુડેન સહિતાનિ વિલોઙ્ગમાના-
 ન્યાસન્નમૃત્યુરપિ જીવાતિ મૂત્રકૃછી ॥ ૧૦૭ ॥

૧ એલચી, ધમાસો, દીવેલાનું મૂળ, હરડે, પાષાણુ લેદ, ગો-
 અરું, કાકડીનાં બીજ, કાંટા સળિયાનાં બીજ એ ઔષધોનો કવાથ
 પીવાથી પિશાબ રોકાયલો છૂટે છે.

૨ દાડહુળદરનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી મૂત્રરોધ મટે છે.

૩ ત્રિક્ષ્ણા, કાકડીનાં બીજ, સિંધવ, એ સર્વે સમાન લાગે
 લેધને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી રોકાયલું મૂત્ર
 છૂટે છે.

૪ તલનાં તલસરાંની રાખોડી કરીને તેને દૂધ તથા મધસાથે
 પીવાથી પિશાબ અટક્યો હોય તે તથા પિશાબે અગન બળતી
 હોય તે તત્કળ મટી જાય છે.

૫ આસોપાલવનાં મૂળની છાલ બકરીના દૂધમાં ઘસીને તેમાં
 સાકર નાખીને તે પીવાથી મૂત્રરોધ તથા દાહુને જલદીથી મકાડે
 છે.

૬ કમળનો કંદ તેલમાં તળીને ગાયની છાશસાથે પીવાથી ન
 સહન થાય એવા દાહુને તથા મૂત્રના અટકાવને દૂર કરે છે.

૭ કાકડીનાં બીજ પાણીમાં વાટીને તેમાં સાકર નાખીને ખા-
 વાથી વેદના સહિત મૂત્રરોધને શમાવી દે છે.

૮ એલચી, પાષાણુલેદ, શિલાજિત, પીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ
 કરીને તેને ચોખાના ધોવણુમાં અડવાળીને પીવાથી અથવા ગોળસાથે
 અડવાળીને પીવાથી મરવાને તત્પર થયેલો મૂત્રકૃછ્ના રોગવાળો
 પણ જીવે છે.

(૧૨૮)

ઉષ્ણવાતના ઉપાય.

સાંબરં જલમધ્યસ્થમૃત્તિકાલેપમાત્રતઃ ।

ઉષ્ણવાતઃ શમં યાતિ યથાઘં નોમિચિન્તનાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

તાપયિચેષ્ટિકામસ્ય ઝ઼ર઼઼઼્્ મૂત્રે કૃતે ભવેત્ ।

વાઘ્પન્તેનેદ્રિયસ્વેદાદુષ્ણવાતોવિનશ્યતિ ॥ ૧૦૯ ॥

૧ જ્યાં નિરંતર પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવી તલાવડીમાં-
ની માટી લાવી તેમાં કપડું રગદોળી તેનો લપ મૂત્રેદ્રિય ઉપર ક-
રવાથી જેમ નેમીશ્વરના ચિંતનથી પાપ શમી જાય છે તેમ, ઉનવા
શમી જાય છે.

૨ એક ઇંટ તપાવીને તે ઉપર પિશાબ કરીને તેમાંથી નીકળ-
તી વરાળનો બાફ મૂત્રેદ્રિયને આપવાથી ઉનવા નાશ પામે છે.

इतिश्री परमजैनाचार्य श्रीकंठविरचिते वैद्यकसारसंग्रहे हितोपदेशनाम्नि हृदय-
रोग प्रतीकारनामा षष्ठः समुदेशः ॥ ६ ॥

ગુદ તથા પમ વગેરેના રોગ.

અંડવૃદ્ધિના ઉપાય.

ત્રિફલા ટિંદુકાદંતી ત્રિકટુર્નીલિકા વૃષા ।

ભુક્તમેરંડતૈલેન ચૂર્ણમેષાં કુરંડહત્ ॥ ૧ ॥

ગોમયસ્યરસોન્મિશ્રં કાંજિકેનાતિમર્દિતમ્ ।

કુષ્ઠં જીરં પ્રલેપેન કુરંડં હન્તિ દુર્વહમ્ ॥ ૨ ॥

ગોધૂમમૂલિકાચૂર્ણં મેષી દુગ્ધેન મર્દિતમ્ ।

ઉષ્ણેન તેન લિપ્તો વા કુરંડો નશ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૩ ॥

પલાનિ દશ તૈલસ્ય હિંગુસૈંધવજીરકમ્ ।

પ્રત્યેકં ચપલં પક્ષમેતલ્લેપોંડવૃદ્ધિહત્ ॥ ૪ ॥

શ્વેતૈરંડશિફામૂલં ટિંદુકાં ત્રિફલા વચ્ચા ।

કાંજિકાપિષ્ઠમેતસ્ય લેપોયં મુષ્કશૂલહત્ ॥ ૫ ॥

(૧૨૯)

કુરંડમપર્ચી પિત્તગ્રંથિ ચ હરતિ ક્રમાત્ ।
 મધુમિશ્રસિતૈરંડતૈલં પીતં ચ માત્રયા ॥ ૬ ॥
 વિડંગં મધુકં વ્યોષં સૈંધવં દેવદારુ ચ ।
 તૈલમેભિઃ સૃતં પશ્ય પ્રયુક્તમપર્ચીં જયેત્ ॥ ૭ ॥
 પથ્યાચૂર્ણેઃ સિતૈરંડતૈલં પક્કં નિવારયેત્ ।
 કંપં વૃષણવૃદ્ધિં ચ પીતં ગોમૂત્રસંયુતમ્ ॥ ૮ ॥
 મર્દયિત્વાર્કપત્રૈસ્તુ તાપિતં ચારુ સૈંધવમ્ ।
 તેન લિપ્તં શમં યાતિ કુરંડં ન પુનર્ભવેત્ ॥ ૯ ॥
 સૈંધવે સર્પિષા પક્કે ક્ષિપ્ત્વા ઉગ્રાં ચ ધારયેત્ ।
 સપ્તાહમેતથોર્લેપાત્ કુરંડો ગચ્છતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૦ ॥
 આલુકર્ણીશ્વરીમૂલં મૂલમેરંડમંભસા ।
 સુપિષ્ય લેપતઃ શૂલં કુરંડં હન્તિ વેગતઃ ॥ ૧૧ ॥
 આટરૂષશિફા દારુ રાક્ષા વિશ્વાગ્નિમૂલિકા ।
 પટોલી સૈંધવં કુષ્ઠં ઇતલ્લેપોંડવૃદ્ધિહત્ ॥ ૧૨ ॥
 વિશાલાયાઃ શિફાચૂર્ણમેરંડતૈલમર્દિતમ્ ।
 ગવ્યાજ્યપયસા પીતં કુરંડં હન્તિ દારુણમ્ ॥ ૧૩ ॥
 ત્રિફલાચૂર્ણકં પ્રાતઃ પીતં ગોમૂત્રસંયુતમ્ ।
 કફવાતોદ્ધવં હન્તિ શ્વયર્થુ વૃષણોદ્ધવમ્ ॥ ૧૪ ॥
 સુપિષ્ટૈરંડતૈલેન કાસીસં સૈંધવં સમમ્ ।
 લિપ્ત્વા તેનાંબરાબદ્ધં કુરંડઃ ક્ષીયતે ક્રમાત્ ॥ ૧૫ ॥

૧ હરડે, બેઠાં, આમળાં, અરલુ, દંતીમૂળ, શુઠં, પીપર, મરી, ગળીનાં મૂળ, અરડૂસી, એ સર્વનો ક્વાથ કરીને તેમાં બે તોલા દીવેલ નાખીને પીવાથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

૨ ગાયના છાણુનો રસ કાઢીને તેમાં કાંજ મેળવીને તેમાં ઉપ-લેટ અને જીરું ઘુટવું; પછી તેનો લેપ કરવાથી ભારે અંડવૃદ્ધિ પણ મટી જાય છે.

૩ ગહુનાં મૂળ લાવીને તેને થેટીના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી તેનો લેપ કરવાથી જરૂર અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે.

૪ એક શેર તેલ લેઈને તેમાં ચાર તોલા હીંગ, ચાર તોલા
૧૭

(૧૩૦)

સિંધવ, અને ચાર તોલા જીરું નાખીને તેલ પકવ કરવું અને પછી તેનો લેપ કરવો, એથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

૫ ઘોળા દિવેલાનાં મૂળ, અરલુનાં મૂળ, હરડે, બેઠાં, આમળાં વજ, એ સર્વને કાંજમાં વાટીને લેપ કરવો તેથી અંડમાં શૂળ મારતું હશે, તે મટી જશે.

૬ ઘોળા એરંડાનું એરંડીઉં મધમાં મેળવીને ઘટે તે પ્રમાણે વજન લેઈને પીવાથી અંડવૃદ્ધિ, ન પાકે એવાં ગૂમડાં, પિત્તની ગાંઠ, એ સર્વને મટાડે છે.

૭ વાવડીંગ, જેઠીમધ, શુંઠ, પીપર, મરી, સિંધવ, એ ઐષ-ધિએથી સિદ્ધ કરેલું તેલ યોજવાથી અપચી (ન પાકે એવાં ગૂમડાં) ને મટાડે છે એમ જાણવું.

૮ હરડેના ચૂર્ણમાં ઘોળા દિવેલાનું દિવેલ પકવ કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી કંપ અને વૃષણવૃદ્ધિને મટાડે છે.

૯ આકડાનાં પાનાં સાથે શુદ્ધ સિંધવને વાટીને ગરમ કરવો; પછી તેનો લેપ કરવાથી અંડવૃદ્ધિ શમી જાય છે તે ફરીને થતી નથી.

૧૦ સિંધવને ઘીમાં પકવ કરવો અને તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખીને રાખી મૂકવું; પછી તે બેનો લેપ સાત દિવસ સુધી કરવાથી અંડવૃદ્ધિ નિશ્ચય મટે છે.

૧૧ ઉંદરકની, શિવલિંગીનું મૂળ, અને દિવેલાનું મૂળ, એ ત્રણને પાણીમાં સાડું બારીક વાટીને તેનો લેપ કરવાથી શૂલ સહિત અંડવૃદ્ધિ જલદી મટી જાય છે.

૧૨ અરડૂસીનાં મૂળ, દેવદાર, રાસ્ના, શુંઠ, ચિત્રાનાં મૂળ, પટોલી, સિંધવ, ઉપલેટ, એ ઐષધોનો લેપ અંડવૃદ્ધિને મટાડે છે.

૧૩ ઇંદ્રવારણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ કરીને તેને દીવેલમાં ઘુંટવું. પછી તેને ગાયના ઘી તથા દૂધ સાથે પીવું. એથી ગમે તેવી કઠણ અંડવૃદ્ધિ હશે તો તે પણ મટશે.

(૧૩૧)

૧૪ ત્રિકુળાના ચૂર્ણને સવારમાં ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી કફ તથા વાયુથી થયેલા વૃષણના સોજાને મટાડે છે.

૧૫ દીવેલ સાથે હીરાકસી તથા તેટલોજ સિંધવ લેઈને સારીપેઠે વાટીને અંડ ઉપર તેનો લેપ કરવો અને વસ્ત્રથી તેને બાંધી રાખવું. આ ઉપાયથી ધીમે ધીમે અંડવૃદ્ધિ કમી થઈ જાય છે.

અર્શનું લક્ષણ.

શૂલંદાઘોતિવિષ્ઠંભો વાતે પિત્તે કફે ક્રમાત્ ।

સરક્તશ્ચ મલો દ્વેયં સર્વેષ્વર્શઃસુ લક્ષણમ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્શના રોગમાં વાયુ બળવાન હોય તો રોગીને અર્શની જગો-એ શળ અથવા કળતર થાય છે; જો પિત્ત બળવાન હોય તો દાહ થાય છે; અને કફ બળવાન હોય તો ઝાડો કળજ થાય છે. વળી બધા પ્રકારના અર્શમાં મળ સાથે લોહી પડે છે. એવું અર્શનું લક્ષણ જાણવું.

અર્શના ઉપાય.

હન્યશ્વમારકાસીસવિડંગૈલાગ્રિસૈંધવૈઃ ।

સાર્કક્ષીરૈઃ સુતં તૈલમભ્યંગાત્પાયુકીલકાન્ ॥ ૧૭ ॥

માગધી મરિચં શુંઠી વન્હિઃ સૂરણકંદકમ્ ।

૧૮ ॥

પ્રકટિચતુરઘૌ ચ ષોડશ ક્રમતો યુતૈઃ ॥ ૧૯ ॥

માગૈઃ સદ્દુટિકાકાર્યા ગુડેનાક્ષપ્રમાણિકા ।

૨૦ ॥

સૂરણં મુશલી તત્રં કુટજરુપ ત્વચાયુતમ્ ।

૨૧ ॥

અર્શોસિ હન્તિ પાનેન યથાવિલ્વસ્ય ભક્ષણમ્ ॥ ૨૦ ॥

નિર્વેદ્રવાલ્ગીદેવદાલીધીજગુઢૈઃ કૃતા ।

૨૧ ॥

વર્તિર્ગુદે ચ નિશ્ણિતા હર્શોસિ હન્તિ મૂલતઃ ॥ ૨૧ ॥

અમ્લકાંજિક સંપિષ્ટા સ્વીજં કટુદુગ્ધિકા ।

૨૨ ॥

સગુડા હન્તિ લેપેન હર્શોસ્યામૂલતો ધ્રુવમ્ ॥ ૨૨ ॥

૨૩ ॥

પલાશમસ્મતોથેન ત્રિગુણેન તુ ગોઘૃતમ્ ।

૨૪ ॥

પક્કં કટુત્રયોપેતં મુક્તમર્શો વિનાશકૃત્ ॥ ૨૩ ॥

(૧૩૨)

નવનીતાન્વિતાન્ કૃષ્ણાન્ તિલાન્ ભુક્ત્વા નિવારયેત્ ।
 અર્શોસિ માસમાત્રેણ યથા સૂરણભક્ષણાત્ ॥ ૨૪ ॥
 શૃંગસ્થાંકુરકાનાં ચ ધૂમતો ડપાન માર્ગકઃ ।
 ધૂપિતો દિનસપ્તકં ચેદર્શોસિ હન્તિ વેગતઃ ॥ ૨૫ ॥
 મુશલીમૂલચૂર્ણં વા ગોમૂત્રેણ નરઃ પિબેત્ ।
 તત્કાશી તસ્ય નદ્યંત્યર્શોસિ માસેન નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૬ ॥
 ગવ્યં દુગ્ધં સુધાકાણ્ડં કટુકા નિંબપલ્લવાઃ ।
 કરંજો વસ્તમૂત્રેણ લેપનં શ્રેષ્ઠમર્શસામ્ ॥ ૨૭ ॥
 લવણેનારનાલેન પિષ્ટા નિંબસ્ય પલ્લવાઃ ।
 ગુદવ્યાધિહરા ભુક્તા કરંજો ગોજલાન્વિતઃ ॥ ૨૮ ॥
 કુર્કુટસ્ય વિલોઙ્ગૂતમૃત્તિકાશૌચતોથવા ।
 નારિંગમૂલિકા બદ્ધા કટાવર્શો વિનાશિની ॥ ૨૯ ॥
 શિરીષવીજકુષ્ઠાહ્નઃ ક્ષારઃ પિષ્પલીસૈંધવૈઃ ।
 લાંગલીમૂલગોમૂત્રસજ્જિકાદંતચિત્રકૈઃ ॥ ૩૦ ॥
 ગોમૂત્રદક્ષવિદ્ગુંજાનિશાકૃષ્ણાભિરુત્તમમ્ ।
 લેપત્રયમિદં યોજ્યં શીઘ્રમર્શો વિનાશનમ્ ॥ ૩૧ ॥
 સપદ્મકેસરં ક્ષૌદ્રં નવનીર્ત નવં લિહન્ ।
 સિતાકેસરયુક્તં વા શોણિતાર્શી (?) સુખી ભવેત્ ॥ ૩૨ ॥
 મૃલ્હિતં શોણિતં કંદં પત્કાગ્નૌ પુટપાકવત્ ।
 ભક્ષયેત્સૈલલવણં દુર્નામવિનિવૃત્તયે ॥ ૩૩ ॥

૧ કરેલુનાં મૂળ, હીરાકચી, વાવડીંગ, એળચી, ચિત્રો, સિંધ-
 વ, અને આકડાનું દૂધ, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોપડ-
 વાથી ગુદામાંના અર્શના અંકુરને મટાડે છે.

૨ પીપર એક તોલા, મરી એ તોલા, શુઠ ચાર તોલા, ચિત્રો
 આઠ તોલા, અને સૂરણ સોળ તોલા, એ પ્રમાણે લેઈને તેની ગોળ-
 માં બેઠાના ફળ જેવડી એક તોલાની ગોળી કરવી. એ ગોળી આ-
 વાથી તે અર્શને જરૂર મટાડે છે, એમાં શક નથી.

૩ સૂરણ, મુસલી, અને કડાછાલનું ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવાથી જેમ
 અર્શ મટે છે તેમ બીલીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવાથી પણ મટે છે.

(૧૩૩)

૪ લીંમડાની લીંબોજિયો, ઇંદ્રવરણીનાં ખીજ, અને કૂકડવેલાનાં ખીજ, એની વાટ ગોળમાં કરીને ગુદામાં નાખે તો અર્શને મૂળમાંથી નાશ કરે છે.

૫ ખીજ સહિત કડવી તુમડીને ખાટી કાંજમાં ગોળસહિત વાટીને તેનો લેપ કરવાથી મૂળમાંથી અર્શને નિશ્ચય મટાડે છે.

૬ ખાખરની રાખોડીનું પાણી ઘી કરતાં ત્રણગણું લેઈને તેમાં શુંઠ, પીપર અને મરી નાખીને તે પકવ કરવું. એ ઘી ખાવાથી અર્શ નાશ પામે છે.

૭ માખણની સાથે કાળા તલ એક મહિનો ખાવાથી જેમ અર્શ મટે છે તેમ સૂરણ ખાવાથી અર્શ મટે છે.

૮ શીંગડાના અંકુરનો ધૂમાડો સાત દિવસ સુધી ગુદાએ આપવાથી અર્શ જલદી મટી છે.

૯ મૂશળીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્રસાથે જે માણસ પીએ અને છાશ ખાય તો એક માસમાં તેના અર્શ નિશ્ચય નાશ પામે છે.

૧૦ ગાયનું દૂધ, થોરનું ડીંગલું, કડાછાલ, લીમડાનાં પાંદડાં, કરંજની છાલ, એ સર્વેને ઘોઠડીના મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી અર્શને સારો ફાયદો થાય છે.

૧૧ લીમડાનાં પાંદડાં સિંધવ તથા કાંજમાં વાટીને ખાવાથી અથવા ગાયના મૂત્રમાં કરંજ વાટીને ખાવાથી અર્શનો વ્યાધિ નાશ પામે છે.

૧૨ કૂકડાના અખાડાની માટી અથવા તેની હુગાર પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી અર્શ મટે છે.

૧૩ નારંગીનું મૂળ કટિએ ખાંધવાથી અર્શ નાશ પામે છે.

૧૪ સરસવનાં ખીજ, ઉપલેટ, જવખાર, પીપર, સિંધવ, એ ઔષધોનો લેપ કરવો અથવા—

૧૫ વઢવાડિયાનું મૂળ, સાણખાર, દંત (દંતી મૂળ?), ચિત્રો, એ ઔષધોનો ગોમૂત્ર સાથે લેપ કરવો અથવા—

૧૬ કૂકડાની હુગાર, ચણોડીનું મૂળ, હળદર, પીપર, એ ઔ-

(૧૩૪)

૫ ધોનો લેપ ગોમૂત્ર સાથે કરવો—ઉપરના ત્રણે લેપ તત્કાળ અર્શને મટાડે એવા છે.

૧૭ કમળનું કેસર, મધ, તાબુ' માખણ, સાકર, કેસર, એ ઔષધોનું ચાટણ કરવાથી ખૂની અર્શવાળો સુખી થાય છે.

૧૮ રતાળુના કંદને માટીનો લેપ કરીને પુટપાકની પેઠે દેવ-તામાં પકવ કરવો, પછી તેમાં તેલ અને મીઠું મેળવીને ખાવું તેથી અર્શ નાશ પામે છે.

વાયુના અતિસારનું લક્ષણ.

શૂલં શબ્દો ગુદે ગાત્રે શૈથિલ્યં ગાત્રવેદના ।

અલ્પોષ્ણપશ્ચમલો જ્ઞેયો વાતાતિસારલક્ષણમ્ ॥ ૩૪ ॥

જે અતિસારના રોગવાળાને ગુદામાં કળતર થાય તથા ઝાડો થતી વખતે અવાજ થાય, શરીર ઢીલું પડી બળ તથા વેદના થાય, વળી મળ થોડો થોડો નીકળે, તેને વાયુનો અતિસાર બાણવો.

વાતાતિસારના ઉપાય.

પથ્યા દારુ વચા શુંઠી મુસ્તા ચાતિવિષામૃતા ।

કાથ ણ્ણાં હરેત્પીતો વાતાતિસારમુલ્વણમ્ ॥ ૩૫ ॥

વચાપાઠા કણામૂલં ચવ્યકઃ કટુરોહિણી ।

અમૈયંદ્રયવાઃ શુંઠી શ્લક્ષણપિષ્ઠાનિ કારયેત્ ॥ ૩૬ ॥

પ્તાનિ ઘ્નન્તિ પીતાનિ વાતાતિસારમુલ્વણમ્ ।

અત્યુગ્રમામશૂલં ચ રોગિણઃ પથ્યશ્ચોજિનઃ ॥ ૩૭ ॥

હેમજાતિ વિષામુસ્તા દારુ વિશ્વા સવાતજં ।

અતિસાર મથૈતેષાં કાથ પીતો નિહન્તિ ચ ॥ ૩૮ ॥

સુવર્ચલા વચા હિંગુ હેમજાતિવિષાસમમ્ ।

વાતાતોસાર દ્વદ્વુક્તં સકટુત્રયમંભસા ॥ ૪૨ ॥

૧ હરડે, દેવદાર, વજ, શુંઠ, મોથ, અતિવિખ, ગળો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી ઘણા જોરવાળા વાયુના અતિસારને પણ મટાડે છે.

૨ વજ, પાહાડમૂળ, પીપરીમૂળ, ચવક, કડાછાલ, હરડે, ઇંદ્ર:

(૧૩૫)

જવ, શુંઠ એ સર્વનું અતિ ખારીક ચૂર્ણ કરીને પીવાથી પથ્થ લોજન કરનારા રોગીના ઘણા જોરાવર વાતાતીસારને તથા અતિ લયંકર આમશૂળને મટે છે.

૩ હીમજો, અતિવિખની કળી, મોથ, દેવદાર, શુંઠ, એ ઐષ-ધોનો કવાથ પીવાથી વાતાતીસાર મટે છે.

૪ સંચળ, વજ, હિંગ, હિમજો, અતિવિખની કળી, શુંઠ, પીપર, મરી, એ સર્વને સમાન ભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ કરીને ખાણીમાં પીવાથી વાતાતીસાર મટે છે.

પિત્તના અતીસારનું લક્ષણ.

અંતર્દાહો મલઃ પીતો નીલોવાતિતૃષારુચિઃ ।

અમોતોવેતિ વિજ્ઞેયં પિત્તાતોસારલક્ષણમ્ ॥ ૪૦ ॥

જો ઝાડાના રોગવાળાને અંદરથી દાહ થાય, ઝાડો પીળો કે લીલો થાય, તરસ ઘણી લાગે, ફેર બહુ આવે, તો તે લક્ષણો પિત્તાતીસારનાં જાણવાં.

પિત્તાતીસારના ઉપાય.

શુંઠી સુવર્ચલા હિંગુ અભયેંદ્રયવાવચા ।

પિત્તાતિસારહૃત્ કાથો નિયીતો મધુનાસહ ॥ ૪૧ ॥

મધુયષ્ઠિસિતાલોધ્રમુત્પલં સમભાગતઃ ।

મધુરેણ સમં પીતં રક્તપિત્તાતિસારહૃત્ ॥ ૪૨ ॥

જંબૂચૂતફલસ્યાસ્થિ દ્રાક્ષા પથ્યા ચ પિપ્પલી ।

શર્જૂરશાલ્મલી વિલ્વી બોધ્યુદુંબરવલ્કલમ્ ॥ ૪૩ ॥

પત્તચૂર્ણં સમં શુદ્ધં મધુનાસહ ભક્ષિતમ્ ।

રક્તપિત્તોદ્ધવં હન્યાદતિસારમથોલ્લવણમ્ ॥ ૪૪ ॥

શલ્લરી વદરી જંબૂચારુચૂતાર્જુનત્વચ્ચઃ ।

પીતાઃ ક્ષીરેણમધ્વાલ્યા પૃથક્ શોણિતવારણાઃ ॥ ૪૫ ॥

કલ્કં કૃષ્ણતિલોદ્ભૂતં શર્કરાચૂર્ણમિશ્રિતમ્ ।

આજ્યેન પયસા પીતં સઘોરક્તંનિયચ્છતિ ॥ ૪૬ ॥

(૧૩૬)

૧ શુંઠ, સંચળ, હિંગ, હરડે, ઇંદ્રજવ, વજ, એ ઔષધોનો ક્વાથ મધ સાથે પીવાથી પિત્તાતીસાર મટે છે.

૨ જેઠીમધ, સાકર, લોધર, કમળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને કોઈ પણ મધુર રસવાળા પદાર્થ સાથે પીવાથી રક્તાતીસાર અને પિત્તાતીસાર મટે છે.

૩ બાંબુડાના ઠળિયા, આંબાની ગોટલી, દ્રાક્ષ, હરડે, પીપર, ખજૂર, શીમળાની છાલ, બીલી, પીપળાની છાલ, ઉમૈડાની છાલ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું બારીક ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે ખાવાથી રક્તથી તથા પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો મોટો અતિસાર મટે છે.

૪ શલ્લરી (?), ભોરડી, બાંબુડો, પીંપરનું વૃક્ષ (?), આંબો, સાદડ, એમાંથી હરકોઈ એકની છાલ કચરીને દૂધ તથા મધ સાથે પીવાથી રક્તાતીસાર મટે છે. કેમકે તેમાંનું દરેક ઔષધ રક્તને અટકાવનારું છે.

૫ કાળા તલનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકર નાખીને ઘી તથા દૂધ સાથે પીએ તો તત્કાળ રક્તને અટકાવે છે.

કફના અતીસારનું લક્ષણ.

દુર્ગંધઃ શીતલઃ પાંડુઃ પિચ્છલો મંદવેદનઃ ।

મલઃ સ્યાદિતિ વિજ્ઞેયં શ્લેષ્માતીસારલક્ષણમ્ ॥ ૪૭ ॥

કફાતીસારનું લક્ષણ એવું બાણુવું કે, તેમાં ઝાડાના રોગીને મળ દુર્ગંધિવાળો, ઠંડો, ઘોળો, અને ચીકણો થાય, તથા રોગીને ખીડા થોડી થાય.

કફના અતીસારના ઉપાય.

અભયાતિવિષા વિશ્વા વચ્ચાસિધુ સુવર્ચલઃ ।

ચૂર્ણમુષ્ણાંભસા પીતમિદં શ્લેષ્માતિસારહત્ ॥ ૪૮ ॥

પથ્યા પાઠા વચ્ચા કુષ્ટં ચિત્રકઃ કદુરોહિણી ।

ચૂર્ણમુષ્ણાંભસા પીતં શ્લેષ્માતીસારનાશનમ્ ॥ ૪૯ ॥

અભયાતિવિષા હિંચુ સૌવર્ચલકદુત્રયમ્ ।

પતચૂર્ણં સુતસાંભઃપીતં શ્લેષ્માતિસારહત્ ॥ ૫૦ ॥

(૧૩૭)

किंवा કુષ્ઠં વચ્ચા પાઠા ચિત્રકઃ કટુરોહિણી ।

चूर्णमुष्णांभसा पीतं श्लेष्मातीसारनाशनम् ॥ ५१ ॥

રોહિણ્યતિવિષાપાઠાવચ્ચાકુષ્ઠસમુદ્ભવઃ ।

काथः पीतो निहन्त्येव श्लेष्मातीसारमुल्बणम् ॥ ५२ ॥

૧ હરડે, અતિવિખ, શુઠ, વજ, સિંધવ, સંચળ, એ ઐષધોનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી કફાતીસાર મટે છે.

૨ હરડે, પાહાડમૂળ, વજ, ઉપલેટ, ચિત્રો, કઠાછાલ, એ ઐષધોનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી કફાતીસારનો નાશ કરે છે.

૩ હરડે, અતિવિખ, હિંગ, સંચળ, શુઠ, પીપર, મરી, એ ઐષધોનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી કફાતીસાર મટે છે.

૪ અથવા ઉપલેટ, વજ, પહાડમૂળ, ચિત્રો, કઠાછાલ, એ ઐષધોનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી કફના અતીસારનો નાશ કરે છે.

૫ હરડે, અતિવિખ, પાહાડમૂળ, વજ, ઉપલેટ એ ઐષધોનો ક્વાથ પીવાથી ભારે એવા કફાતીસારને પણ જરૂર મટાડે છે.

अतीसारना सामान्य उपाय.

शालमलीशुष्कनिर्यासो यवानी धातुकीशिफा ।

शुंठी पीतानि तक्त्रेण हन्त्यतीसारमुल्बणम् ॥ ५३ ॥

मुस्ताचैद्रयवा वन्हिः कटुकी च कटुत्रयम् ।

किरायतमिति द्वौ द्वौ भागावेषां च षोडश ॥ ५४ ॥

भागाः कुटजकल्कस्य चूर्णे तंदुलवारिणा ।

पीतं शोफमतीसारं ग्रहणीं हन्ति सज्वराम् ॥ ५५ ॥

रिंगिणी धातुकीमूलं दाडिमी कुटजत्वचः ।

लोभं च हन्त्यतीसारं पीतं तंदुलवारिणा ॥ ५६ ॥

किरातं कटुकी मुस्ता शुंठी च मरिचं कणा ।

एकैकांशमितं सर्वं द्वावग्नेः कुटजत्वचः ॥ ५७ ॥

दशभागा गुडस्यांभः पीतं शोफं च कामलम् ।

ग्रहणीं पांडुरोगं च हन्त्यतीसारमुल्बणम् ॥ ५८ ॥

સજી કુટજકલ્કં ચ દ્વયોશ્ચૂર્ણં સમાંશતઃ

૧૮

(૧૩૮)

घृतेन भक्षितं शीघ्रं हन्त्यतीसारमुल्वणम् ॥ ५९ ॥

बिल्वाब्दधातुकी पाठा शुंठी मोचरसः समाः ।

पीतारुंधंत्यतीसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ ६० ॥

यवानी धातुकी पुष्पमार्द्रकं शालमलोरसः ।

मथितेन समं भुक्तं दध्नातीसारनाशनम् ॥ ६१ ॥

अंकुल्यमूलं कर्षं वा पिष्ट्वा तंदुलवारिणा ।

तत्पीतं ग्रहणीं हन्ति सर्वातीसारनाशनम् ॥ ६२ ॥

૧ શીમળાનો સૂકો શુંદર, જવાન ધાવડીનાં મૂળ, શુંઠ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવાથી મોટા અતિસારને પણ મટાડે છે.

૨ મોથ, ઇંદ્રજવ, ચિત્રો, કડુ, શુંઠ, પીપર, મરી, કરિયાતું, એ દરેકના બે બે ભાગ લેવા; અને ઇંદ્રજવના સોળભાગ લેવા; એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ચોખાના ધોવણ સાથે પીવાથી સોજો, અતિસાર, સંગ્રહણી, અને જ્વર મટે છે.

૩ રિંગણીનાં મૂળ, ધાવડીનાં મૂળ, દાડમની છાલ, કડાછાલ, લોધર, એ ઔષધો ચોખાના ધોવણ સાથે પીવાથી અતિસાર મટે છે.

૪ કરિયાતું, કડુ, મોથ, શુંઠ, મરી, પીપર, એ સર્વે એક એક ભાગ લેવાં; ચિત્રો, અને કડાછાલના બે બે ભાગ લેવા; દશ ભાગ ગોળના લેવા, પછી બધાને એકત્ર કરીને તે પાણી સાથે પીવાથી સોજો, કમળો, સંગ્રહણી, પાંડુ રોગ અને મોટો અતિસાર, એ સર્વે મટે છે.

૫ સાજીખાર અને ઇંદ્રજવ સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને ઘી સાથે ખાવાથી મોટા અતિસારને પણ તરતજ મટાડે છે.

૬ બીલી, મોથ, ધાવડીનાંફૂલ, પાહાડમૂળ, શુંઠ, મોચરસ, એ સર્વે સમાન લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગોળ અને છાશ સાથે પીવાથી કષ્ટસાધ્ય અતિસાર મટે છે.

(૧૩૬)

૭ જવાન, ધાવડીનાંફૂલ, આદુ', શીમળાનોરસ, એ સર્વેનું કલક (ચટણી) કરીને તેને દહીંના મઠા સાથે પીવાથી અતિસાર મટે છે.

૮ અથવા આંકોલીનું મૂળ એક તોલો લેઇને તેને ચોખાના ઘોવડામણમાં વાટીને પીવાથી સંગ્રહણી તથા સઘળા પ્રકારના અતિસાર મટે છે.

ગ્રહણીનું સામાન્ય લક્ષણ.

भ्रमस्तृषारुचिर्भर्त्सिर्मुखं च विरसं श्रुतिः ।

સનાદા ચેતિ સામાન્યં ગ્રહણીલક્ષણં ભવેત્ ॥ ૬૩ ॥

मुहुर्मुचति गृह्णाति विमुचति मुहुर्महुः ।

ગ્રહણી ચેતિ વિજ્ઞેયા વાતપિત્તાદિદોષતઃ ॥ ૬૪ ॥

સંગ્રહણીના રોગવાળાને ફેર આવે છે, તરસ લાગે છે, અરૂચિ થાય છે, ઉલટી થાય છે, મોઢું લૂપું થઈ જાય છે, કાનમાં અવાજ થયા કરે છે; એ પ્રમાણે ગ્રહણીરોગનાં સામાન્ય ચિન્હો થાય છે. વળી જે રોગમાં વાત, પિત્ત, વગેરે દોષોના કારણથી વારંવાર ઝાડો થાય છે, તે રોગને ગ્રહણીરોગ જાણવો.

વાતગ્રહણીનું લક્ષણ.

हस्तयोः पादयोः कंपस्तालुकंपः शिरोव्यथा ।

શ્વાસો મૂર્છા ગુદે કુક્ષૌ જઠરે ચાતિવેદનાઃ ॥ ૬૫ ॥

मलः श्यामः सफेनश्च जायते च पुनः पुनः ।

વાતોત્થગ્રહણી ચિન્હમિદમૂર્ચુર્વિચક્ષણાઃ ॥ ૬૬ ॥

ગ્રહણીના રોગ વાળાને જ્યારે હાથ પગમાં કંપ થાય, તાળવામાં કંપ થાય, માથું દુખે, શ્વાસ ચઢે, બેભાનપણું થાય, ગુદામાં, કૂખમાં, અને પેટમાં ઘણી વેદના થાય, ઝાડો કાળો અને ફીણવાળો થાય, અને તે વારંવાર થાય, તો તેવા રોગને જોઈને ચતુર વેદો ' આ વાયુની ગ્રહણીનાં ચિન્હ છે ' એમ કહે છે.

વાતગ્રહણીના ઉપાય.

रामठातिविषापाठा वचैद्रयवचूर्णकम् ।

વારિપોતં નિહંત્યેવ ગ્રહણીં વાતસંભવામ્ ॥ ૬૭ ॥

(૧૪૦)

રિંગિણી દુહરી કૃષ્ણા કાકોલીંદ્રયવા વચ્ચા ।
 કર્ચૂરં સૈંધવં પાઠા કાચોન્નિવિડિપૂર્વકમ્ ॥ ૬૮ ॥
 લવણં ચિત્રકં ચૂર્ણમેષાં સૌવર્ચલાન્વિતમ્ ।
 આધ્માનવાતજાં હન્તિ ગ્રહણીં વારિણાશિતમ્ ॥ ૬૯ ॥
 શાલીપર્ણીવચ્ચા શુંઠી બિલ્વધાન્યકચૂર્ણિતમ્ ।
 પીતમુષ્ણાંભસા હન્તિ ગ્રહણીં વાતસંભવામ્ ॥ ૭૦ ॥

૧ હીંગ, અતિવિષ, પહાડમૂળ, વજ, ઇંદ્રજવ, એ ઐષધોનુ' ચૂર્ણ પાણી સાથે પીવાથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી સંગ્રહણી મટાડે છે.

૨ રીંગણી, દુહરી (?), પીપર, કાકોલી, ઇંદ્રજવ, પડકચુરો, સિંધવ, પહાડમૂળ, કાચલવણ, સમુદ્રલવણ, ખિડલવણ, ચિત્રો, સંચળ, એ ઐષધોનુ' ચૂર્ણ પાણી સાથે પીવાથી વાયુની સંગ્રહણીને મટાડે છે.

૩ શાલીપર્ણી, વજ, શુંઠ, બીડી, ધાણા, એ ઐષધોનુ' ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી ગ્રહણીને મટાડે છે.

પિત્તગ્રહણીનાં લક્ષણ.

નીલઃ પ્રીતોઽથ દુર્ગંધો મલ્લઃ પીડા ગુદે હૃદિ ।
 દાઘો હૃદિસ્તૃષા ચિન્હં પિત્તગ્રહણિકોદ્ભવમ્ ॥ ૭૧ ॥

પિત્તની ગ્રહણીમાં રોગીનો મગ લીલો કે પીળો હોય છે; તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે; શુદ્ધામાં તથા હૃદયમાં પીડા થાય છે; છાતીમાં બળતરા બળે છે; તરસ ઘણી લાગે છે. એ લક્ષણો પિત્ત ગ્રહણીનાં છે.

પીત્તગ્રહણીના ઉપાય.

કટુકૈંદ્રયવા પાઠા કટુકત્વક્ રસાંજનમ્ ।
 ધાતુક્યતિવિષા શુંઠી મુસ્તા પિષ્ઠા સુવારિણા ॥ ૭૨ ॥
 વિષ્ઠંભમરુચિં રક્તં દાઘં ચ ગુદવેદનામ્ ।
 પિત્તોસ્થગ્રહણીં હન્તિ મધુના સહ ભક્ષિતા ॥ ૭૩ ॥

(૧૪૧)

કુટજોતિવિષા શુંઠી મધુકં ધાતુકી ફલમ્ ।

શાલ્મલી શુષ્કનિર્યાસઃ કણામુસ્તા સમાંશતઃ ॥ ૭૪ ॥

સુશ્લક્ષ્ણં ચૂર્ણમેતેષાં મધુનાસહ ભક્ષિતમ્ ।

હન્ત્યામરક્તપિત્તોત્થગ્રહણીમતિવેગતઃ ॥ ૭૫ ॥

૧ કડુ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, કડાછાલ, રસાંજન, ધાવડી, અતિવિખ, શુંઠ, મોથ, એ સર્વેને પાણીમાં વાટી કલક કરીને મધ સાથે ખાવાથી ઝાડાની કબજિયત, અરૂચિ, લોહી પડવું, દાહ થવો, ગુદામાં ખીડ થવી, એ સર્વે ઉપદ્રવો સહિત પિત્તગ્રહણી નાશ પામે છે.

૨ ઇંદ્રજવ, અતિવિખ, શુંઠ, જેઠીમધ, ધાવડીનાં ફળ, શીમળાનો સૂકો શુદર, પીપર, મોથ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઈને તેનું અતિ બારીક ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ખાવું; તેથી આમ (જરસ) અને લોહી સહિત પિત્તગ્રહણી ઘણી ઉતાવળે મટી જાય છે.

કંક્ર ગ્રહણીના લક્ષણ.

શ્વાસોરુચિર્જલં વક્રે રોમાંચોતિગુરુદરમ્ ।

શ્લેષ્મગ્રહણિકા ચિન્હં મિશ્રંતત્સ્યાત્રિદોષજમ્ ॥ ૭૬ ॥

ગ્રહણીના રોગવાળાને શ્વાસ ચઢે, અન્નપર અરૂચિ થાય, મોઢામાં પાણી છૂટે, રૂવાંટાં ઉભાં થાય, પેટ ભારે લાગે, ત્યારે તે ચિન્હ કંક્ર સંગ્રહણીનાં જાણવાં. જ્યારે વાયુ વગેરે ત્રણે દોષનાં ચિન્હ મિશ્ર હોય ત્યારે તેને ત્રિદોષ ગ્રહણી જાણવી.

કંક્ર ગ્રહણીના ઉપાય.

અભયાતિવિષા શુંઠી વચામુસ્તા કણાશિફા ।

બિહાદિલવળં વન્હિઃ કુષ્ટં દારુ સમાંશતઃ ॥ ૭૭ ॥

સુશ્લક્ષ્ણચૂર્ણમેતેષાં ભક્ષિતં તપ્તવારિણા ।

શ્લેષ્મજાં ગ્રહણીં હન્તિ રક્તામાભ્યાં સહાંચિરાત્ ॥ ૭૮ ॥

કણામૂલં કણાજીરં ચવ્યશુંઠી ચ ચૂર્ણકમ્ ।

પીતમુષ્ણાંભસા હન્તિ ગ્રહણીં શ્લેષ્મસંભવામ્ ॥ ૭૯ ॥

પથ્યા શુંઠી કણા વન્હિશ્ચૂર્ણમેષાં સમાંશતઃ ।

તત્રપીતં ધ્રુવં હન્તિ ગ્રહણીં શ્લેષ્મસંભવામ્ ॥ ૮૦ ॥

(૧૪૨)

શાલ્મલીશુષ્કનિર્યાસો હિંગુ પથ્યા સમં ત્રયમ્ ।

તક્રપીતં નિહન્ત્યાશુ ગ્રહર્ણી શ્લેષ્મસંભવામ્ ॥ ૮૧ ॥

૧ હરડે, અતિવિખ, શુંઠ, વજ, મોથ, પીપરીમૂળ, બિડલવળુ, ચિત્રો, ઉપલેટ, દેવદાર, એ સર્વે સમાન ભાગે લેધને તેનું અતિ ખારીક ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી રકત અને આમ સહિત કફ ગ્રહણી જલદી નાશ પામે છે.

૨ પીપરીમૂળ, પીપર, જીરૂ, ચવક, શુંઠ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી કફથી ઉત્પન્ન થયેલી ગ્રહણી નાશ પામે છે.

૩ હરડે, શુંઠ, પીપર, ચિત્રો, એ ઔષધોને સમાન ભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવાથી કફગ્રહણીનો નિશ્ચય નાશ કરે છે.

૪ શીમળાનો સૂકો ગુંદર, હીંગ, હરડે, એ ત્રણ ઔષધો સરખાં લેધને છાશ સાથે પીવાથી કફથી ઉત્પન્ન થયેલી ગ્રહણીને તરતજ હણે છે.

પગના રોગ.

શ્રીપદં રિંગિણીવાત ઝરુસ્તંમો વિચર્ચિકા ।

તુર્વલં ચેતિપાદસ્થા રુઝોઘ્રિગતિનાશનાઃ ॥ ૮૨ ॥

શ્રીપદ, રીંગણી વાત (રાંગણુ), ઉઝસ્તંભ, વિચર્ચિકા અને તુર્વલ, એવા પગના રોગ થાય છે અને તે પગની ગતિનો નાશ કરે છે.

શ્રીપદના ઉપાય.

શતમૂલી શિફાતૈલં તેલમેરંડસંભવમ્ ।

દ્વયમેતત્પ્રલેપેન શ્રીપદં હન્તિ કોમલમ્ ॥ ૮૩ ॥

ધતૂરૈરંડનિર્ગુંડી વર્ષાભૂશિશુસર્ષપૈઃ ।

પ્રલેપઃ શ્રીપદં હન્તિ ચિરોત્થમતિદારુણમ્ ॥ ૮૪ ॥

(૧૪૩)

૧ શતાવરીનાં મૂળનું તેલ તથા એરંડિઉં તેલ, એ બન્ને તેલ મિશ્ર કરીને પગે લેપ કરવાથી કોમળ એવું શ્લીપદ નાશ પામે છે.

૨ ધંતૂરે, દીવેલો, નગોડ, સાટોડી, સરગવો, સરસવ, એ સર્વેનો લેપ કરવાથી ઘણા કાળથી થયેલું મહાદાઙ્ગુ શ્લીપદ પણ નાશ પામે છે.

રાંગણુનો ઉપાય.

बहुकालीननिबस्यमूलं शीतेन वारिणा ।

निर्घृष्टं रिगिणीवातं पीतं हन्ति प्रलेपतः ॥ ૮૫ ॥

तगरस्य शिफा शुंख्या मरिचेनार्द्रकान्विता ।

रिगिण्या वारिणा पिष्टा पीता हन्ति रुजं ततः ॥ ૮૬ ॥

૧ ઘણા જૂના લીમડાના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ઘસીને પીવાથી તથા ચોપડવાથી રાંગણુવાયુ મટે છે.

૨ તગરનાં મૂળ, શુંઠ, મરી, આદુ, એ સર્વેને પાણીમાં વાટીને પીવાથી રાંગણુવાયુની પીડા નાશ પામે છે.

વાળાનો ઉપાય.

वरुणांकुलमूलानां पिष्टमत्रप्रलेपतः ।

बालो विनश्यति क्षिप्रं कटुतिक्ताशनेषुसः ॥ ૮૭ ॥

૧ વાયવરણાનાં તથા આંકોલનાં મૂળ વાટીને તેનો લેપ કરવાથી, જે વાળાના રોગીઓ તીખું તથા કડવું ભોજન કરનારા છે તેમનો વાળો તત્કાળ નાશ પામે છે.

ઉરુસ્તંભનો ઉપાય.

भल्लातपिप्पलीमूलपिप्पलीकथितंजलम् ।

उरुस्तंभं हरत्याशु पीतं पथ्याशिनोनिशं ॥ ૮૮ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लातकफलानि च ।

कल्के मधुयुते पीते उरुस्तंभादिमुच्यते ॥ ૮૯ ॥

મધુના સાર્પિષાચૈવ વલ્મીકસ્ય મૃદા યુતૈઃ ।

कृतं विलेपनं शीघ्रमूरुस्तंभ निवारणम् ॥ ૯૦ ॥

૧ ભીલામાં, પીપરીમૂળ, અને પીપરનો કવાથ કરીને હુમેશ

(૧૪૪)

પીવો તથા પથ્ય લોજન કરવું, તેથી ઉરૂસ્તંભ રોગ જલદી નાશ પામે છે.

૨ પીપર, પીપરીમૂળ, લીલામાં, એ ઔષધોની ચટણી કરીને મધ સાથે પીવાથી ઉરૂસ્તંભ મટી જાય છે.

૩ મધ અને ઘી તથા રાફડાની માટી એ ત્રણને એકત્ર કરીને લેપ કરવાથી ઉરૂસ્તંભ જલદીથી દૂર થાય છે.

૪ વૃદ્ધિ (એ નામની વનસ્પતિ હિમાલયમાં થાય છે; પણ કેટલાક વૈદ્યો એમ કહે છે આ જગોએ ' વૃદ્ધિ ' શબ્દથી ' વધારો ' લેવો), શુક, દેવદાર, એ ઔષધો સમાન લેધ તેનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી ઉરૂસ્તંભ જલદીથી મટે છે.

વિચર્ચિકાનો ઉપાય.

વૃદ્ધિર્મહૌષધં દારુ ચૂર્ણમેષાં સમાંશતઃ ।

પીતમુષ્ણાંભસા શીઘ્રમૂરુસ્તંભનિવારણમ્ ॥ ૧૧ ॥

ત્રિકદુઃ સૈંધવં દુર્બા તાલકં સમભાગતઃ ।

ગોમૂત્રેણ સમં પિષ્ટં હન્તિ લેપાદ્વિચર્ચિકામ્ ॥ ૧૨ ॥

યવક્ષારઃ શિલાતાલં સિંદૂરં શંખગંધકૌ ।

કાસીસં તૈલમર્કાશુતપ્તં હન્તિ વિચર્ચિકામ્ ॥ ૧૩ ॥

અત્યમ્લતક્ર ગોમૂત્રં સૈંધવં કથિતં ત્રયમ્ ।

ચિરકાલોદ્ભવાં હન્તિ લેપનાદ્વા વિચર્ચિકામ્ ॥ ૧૪ ॥

શિલાતાલનિશાકુષ્ટં લાંગલી વન્હિચૂર્ણકમ્ ।

સમભાગં ગોમૂત્રેણ હન્તિ લેપાદ્વિચર્ચિકામ્ ॥ ૧૫ ॥

૧ શુક, પીપર, મરી, સિંધવ, દરો, હરતાળ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેધને ગાયના મૂત્ર સાથે તેનો લેપ કરવાથી વિચર્ચિકા રોગ મટે છે.

૨ જવખાર, મનશિલ, હરતાળ, સિંદૂર, શંખ, ગંધક, હીરાકસી, અને સર્વેના ચૂર્ણમાં તેલ નાખીને સૂર્યના તાપથી તેને તપાવવું. એ તેલ ચોપડવાથી વિચર્ચિકા મટી જાય છે.

૩ ઘણી ખાટી છાશ, ગાયનું મૂત્ર અને સિંધવ, એ ત્રણને

(૧૪૫)

સારી પેઠે ઉકાળીને લેપ કરવાથી ઘણા દિવસની વિચર્ચિકા મટી જાય છે.

૪ મનશિલ, હરતાળ, હળદર, ઉપલેટ, વઢવાડિયાનાં મૂળ, ચિત્રા, એ ઔષધોનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે લેપ કરવાથી વિચર્ચિકા નાશ પામે છે.

सर्पिश्छागीपयोमिश्रं सप्तभिर्लेपमात्रतः ।

શતાવરીશિષાફેનલેપો વન્હિપ્રતાપહત્ ॥ ૧૬ ॥

૧ બકરીના દૂધમાં ઘી મેળવીને તેનો સાત ફેરા લેપ કરવાથી અગ્નિથી દાઝેલું મટી જાય છે.

૨ શતાવરીનાં મૂળનું ફીણ ચોપડવાથી અગ્નિથી દાઝેલાની બળતરા મટે છે.

सैधवं मरिचोशीरं सर्पिर्मधुगुडः पुरः ।

ગૈરિકં સ્ફુટિતૌ પાદૌ લિપ્તૌ વૈ પંકજોપમૌ ॥ ૧૭ ॥

મદનાન્વિતસામુદ્રલવણં મહિર્ષીમવં ।

મુંક્ષણં તાપિતં લેપાત્પાદૌસ્વાતાં કજોપમૌ ॥ ૧૮ ॥

૧ સિંધવ, મરી, વાળો, ઘી, મધ, ગોળ, ગેરૂ, એ સર્વેનો મલમ કરીને વ્યાઉ ફાટેલા પગે લેપ કરવાથી પગ કમળ જેવા થાય છે.

૨ મીઠળ, સિંધવ, અને ભેંસનું માખણ, એ ત્રણને ગરમ કરીને તેનો પગે લેપ કરવાથી પગ કમળ જેવા થાય છે.

इतिश्री परमजैनाचार्य श्रीकंठविरचिते वैद्यकसारसंग्रहे हितोपदेशनाम्नि कुरंड-
मूल व्याधि अतीसारग्रहणी श्लीपदरिंणिणी वालकजरुस्तंभ विचर्चिका पादरोग
प्रतीकारनामा सप्तमः समुद्देशः ॥ ७ ॥

સર્વાંગરોગ.

લૂતા રોગનું લક્ષણ.

वातपित्तादि दोषेण चतुर्धौत्पद्यते तनौ ।

લુનતિ સર્વગાત્રાણિ તેન લૂતાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧ ॥

૧૯

(૧૪૬)

વાયુ, પિત્ત, કફ, અને ત્રિદોષ, એ દોષવડે શરીર ઉપર ચાર પ્રકારનો લૂતા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બધાં અંગને કાપી નાખે છે માટે તેને લૂતા કહે છે.

લૂતા રોગના ઉપાય.

અગસ્તિપત્રનિર્યાસલેપો લૂતાવિષાપહઃ ।

ગોજિહ્વામૂલિકાસર્પિલેપો વા તદ્વિનાશનઃ ॥ ૨ ॥

૧ અગ્નિયાનાં પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો તે લૂતાના ઝેરને દૂર કરે છે.

૨ અથવા ગજજીભીનાં મૂળિયાં તથા ધીનો લેપ કરવો તે પણ લૂતાના ઝેરનો નાશ કરે છે.

વાતલૂતાનાં લક્ષણ.

શ્વેતાશ્વેતા દક્ષિણે હસ્તે વામે કૃષ્ણાકરી તથા ।

કપિલા નાસિકામધ્યે પીતા ચિવુકનાશિની ॥ ૩ ॥

ત્રિમંડલા દક્ષિણાંગે વામે વામાંગભેદિની ।

દક્ષસ્કંધગતા લૂતા વિષા વામે વિષાપહા ॥ ૪ ॥

તામ્રવર્ણા કૃકાદિચ્છેત્યેવં વાતસમુદ્ભવા ।

આભિર્દુષ્ટસ્ય ચિન્હાનિ ભવન્ત્યેતાનિ દેહિનઃ ॥ ૫ ॥

હિક્કાપસ્મારદુઃસ્વપ્નં તાલુશોષોગ્નકંપનમ્ ।

કષાયત્વં ચ દંતાનાં નિદ્રાનાશોદ્ગમોભ્રુશમ્ ॥ ૬ ॥

જમણા હાથની લૂતા શ્વેતા કહેવાય છે; ડાબા હાથની કૃષ્ણાકરી કહેવાય છે; નાસિકામાંની કપિલા કહેવાય છે; હડપચીને નાશ કરનારી પીતા (પીળી) કહેવાય છે; જમણા અંગમાં ત્રિમંડલા અને ડાબા અંગમાં વામાંગભેદિની કહેવાય છે; જમણા ખભાની લૂતા ' વિષા ' અને ડાબા ખભાની ' વિષાપહા ' કહેવાય છે; અને બોચીમાંની લૂતા તામ્રવર્ણ (લાલરંગની) કહેવાય છે. એ પ્રમાણે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી લૂતાઓ બાણવી. એ લૂતાઓથી દૂષિત થયેલા માણસને આવાં ચિન્હ થાય છે:—તેને હેડકીઓ આવે છે, અપસ્માર (વાઈ) થાય છે, નઠારાં સ્વપ્ન આવે છે, તાળવામાં શોષ

(૧૪૭)

થાય છે, શરીર કંપે છે, દાંત કસાણા થઈ જાય છે, ઉંઘ આવતી નથી અને રૂવાંટાં બહુ ઉભાં થાય છે.

વાતલૂતાના ઉપાય.

ઉત્પલં ચંદનં કુપ્તં જીવંતી શુંઠિપાટલે ।

વાલવિલ્વં ચ નિર્ગુંડી મદનો બ્રહ્મદંડિકા ॥ ૭ ॥

મદનો વેતસશ્ચૈવ તગરો વરુણત્વચઃ ।

તરણાલેપના ચૈષાં લૂતાદષ્ટં વિનશ્યતિ ॥ ૮ ॥

૧ કમળ, ચંદન, ઉપલેટ, જીવંતી, શુંઠ, પાડળ, બાલબીલી, નગોડ, મીઠળ, ખાખર, મીઠળ, નેતર, તગર, વરણાનીછાલ, એ સર્વેને પાણીમાં વાટીને ઘસવાથી કે લેપ કરવાથી લૂતાનો દંશ નાશ પામે છે.

પિત્તની લૂતાનાં લક્ષણો.

કસના કરમધ્યસ્થા વામે રક્તવતી કરે ।

વીરક્ષેત્રગવા દક્ષે વામાંગે મેચકામિધા ॥ ૯ ॥

કર્કટી દક્ષપાર્શ્વેષુ પિંગલા પૃષ્ઠતો મતા ।

પતાઃ પિત્તોદ્ભવા લૂતા આભિર્દૃષ્ટસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૦ ॥

જ્વરશ્ચિત્તભ્રમોદાઘસ્તપ્તગાત્રાણિ બાહ્યતઃ ।

(જમણા) હાથના મધ્યમાં કસના નામની લૂતા જાણવી; ડાબા હાથમાં રક્તવતી લૂતા જાણવી; જમણા અંગમાં વીરક્ષેત્રગવા નામની અને ડાબા અંગમાં મેચકા નામની લૂતા જાણવી; જમણા પાસામાં કર્કટી અને પીઠમાં પિંગલા નામની લૂતા માનેલી છે. એ સઘળી પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી લૂતાઓ જાણવી. એ લૂતાઓનો જેમને દંશ થયો હોય તેનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—તેને તાવ આવે છે; ચિત્ત ભ્રમે છે; દાહ થાય છે; તથા બહારનાં અંગ ગરમ થઈ જાય છે.

પિત્ત લૂતાના ઉપાય.

ઉત્પલં ચંદનં મુસ્તા લાંગલી ત્રુટિરેણુ ચ ॥ ૧૧ ॥

વાલકં મધુ નાગસ્ય વલ્કલં કુસુમાન્વિતમ્ ।

પતત્તરણલેપાભ્યાં પિત્તલૂતા પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૨ ॥

(૧૪૮)

૧ કમળ. ચંદન, મોથ, વાવડીંગ મૂળ, એલચી, પિત્તપાપડો, વાળો, મધ, નાગવૃક્ષની છાલ તથા ફૂલ, એ સર્વેને વાટીને ઘસવાથી અથવા લેપ કરવાથી પિત્તની લૂતા શમી જાય છે.

કફ લૂતાનાં લક્ષણ.

દક્ષકર્ણસ્થિતા રક્તા વામસ્થા પાંશુર્વાર્ણિકા ।

અસિતા વામકક્ષાયાં દક્ષિણાયાં સિતાસ્થિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

દક્ષકુક્ષિસ્થિતા શ્યામા વામા લૂતાશ્રિતોદરે ।

વરદા નાભિ દેશસ્થા જિહ્વાયાં જલદાંબુકે ॥ ૧૪ ॥

કાસઃ શ્વાસસ્તથાકંપો ગલગંડોપજિહ્વકે ।

નિદ્રાલસ્ય પ્રમેહશ્ચ શ્લેષ્મલૂતાવિચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

જમણા કાનમાં રાતી લૂતા હોય છે; ડાબે કાને ધૂળના રંગ જેવી લૂતા હોય છે; ડાબી કાખમાં કાળી અને જમણી કાખમાં ઘોળી લૂતા હોય હોય છે; શ્યામા નામની લૂતા જમણી કૂખમાં અને વામા નામની લૂતા ઉદરમાં રહેલી હોય છે. નાભિમાં વરદા અને જલદાંબુક અથવા અંબુકા નામની લૂતા થાય છે; કફની લૂતાનાં ચિન્હ:—ખાંસી, શ્વાસ, કંપ, ગળામાં ગૂમડાં, અપખિન્નુક નામે વ્યાધિ, નિદ્રા, આળસ, અને પ્રમેહ.

કફની લૂતાના ઉપાય.

વરુણઃ સારિવા સેલુઃ નાગપુષ્પં સુવલ્કલમ્ ।

ચિત્રકં પાટલા પાઠા વિમ્બીતો વંશવલ્કલમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લેષ્મલૂતાદિદષ્ટસ્ય હિતાન્યેતાનિ રોગિણઃ ।

ભોજનાનિ કષાયાણિ તિક્તાનિ કટુકાનિ ચ ॥ ૧૭ ॥

વર્જયેચ્છોતવીર્યાણિ તોક્ષ્ણવીર્યાણિ દાપયેત્ ।

૧ વરુણ, સારિવા, સેલુ, નાગપુષ્પ, નાગવૃક્ષની છાલ, ચિત્રો, પાટલા, પાહાડમૂળ, ખેડું, વાંસની છાલ, એ ઔષધો કફની લૂતા વગેરેથી દૂષિત થયેલા રોગીને હિતકર્તા છે. વળી તૂરાં, કડવાં અને તીખાં ભોજન કરવાં; ઠંડાં (શીતળતા ઉત્પન્ન કરે એવાં) ભોજન તજવાં, અને તીક્ષ્ણવીર્ય (ગરમ) પદાર્થોનાં ભોજન કરવાં.

(૧૪૯)

સર્વ પ્રકારની લૂતાના ઉપાય.

પારાપતમલો વંશવલ્કલં તાલકઃ શિલા ॥ ૧૮ ॥
 હિંગુઃ કુર્કુદવિષ્ટા ચ કર્ણિકારેણુસંયુતા ।
 મદનેનાન્વિતૈર્લેપઃ સર્વલૂતાવિષાપહઃ ॥ ૧૯ ॥
 ચંદનં પદ્મકં કુષ્ઠં ટિંદૂરી વેત્રપાટલા ।
 નિર્ગુંડી સારિવા સેલુર્લૂતા વિષહરોગણઃ ॥ ૨૦ ॥
 કપિત્થં પાટલા સેલુઃ શિરીષો દ્વિપુનર્નવા ।
 દ્વિનિશા ચ વચા ચૈવ સર્વલૂતાનિવારણઃ ॥ ૨૧ ॥
 મહાશોણિતલૂતાનાં વિસ્ફોટાનાં ચ નાશકૃત્ ।
 ચક્રાંકા વારિણા પીતા નિહન્તિ ચ વિષદ્વયમ્ ॥ ૨૨ ॥

૧ કબૂતરની હુગાર, વાંસની છાલ, હરતાલ, મનશિલ, હિંગ, કૂકડાની હુગાર, કાંછિકા, પિત્તપાપડો, મીઠળ, એ સર્વનો લેપ સઘળા પ્રકારની લૂતાના ઝેરને મટાડનારો છે.

૨ ચંદન, પદ્મકાષ્ઠ, ઉપલેટ, ટીંડોરી, નેતર, પાડળ, નગોડ, સારિવા, સેલુ (સેવલઢ), સરસવૃક્ષ, રાતી અને ધોળી સાટોડી, હળદર અને દારૂહળદર, વજ, એ ઔષધો સઘળા પ્રકારની લૂતાને દૂર કરનારાં છે. વળી ઘણું રક્ત વેહેવરાવનારી લૂતાઓ તથા ફેદલાઓનો નાશ કરનારાં છે.

૩ ગળો (?) પાણી સાથે પીવાથી સ્થાવર જંગમ બન્ને પ્રકારનાં વિષને મટાડે છે.

અસાધ્ય લૂતા.

મુવોર્મધ્યે ગલે હસ્તે સ્તને ગંડે ચ મૂર્દ્ધનિ ।
 હૃદિ પૃષ્ઠે ચ લૂતાનાં મર્મસ્થાનાનિ લક્ષ્યેત્ ॥ ૨૩ ॥
 ણ્ણુ સ્થાનેષુ યે દષ્ટા ન તે જીવન્તિ માનવાઃ ।
 સન્નિપાતોઽઘ્વા લૂતાઃ કથ્યન્તે નામપૂર્વકમ્ ॥ ૨૪ ॥
 માલાંગુલી શિરો દેશે લલાટે તાલુ કર્ણિકા ।
 કાલકર્ણી મુવોર્મધ્યે જિહ્વાયાં જલદાસ્થિતા ॥ ૨૫ ॥
 મણિપત્ની ચ તાલુસ્થા હિક્કાયાં તત્ત્વર્ણિકા ।
 વૈદેહી ચ ગલે જ્ઞેયા હૃદયે વન્હિકર્ણિકા ॥ ૨૬ ॥

(૧૫૦)

પતાઃ સાધયિતું શક્યા નમંત્રૈર્નાપિ મેષજૈઃ ।

બ્રમં દાઘં જ્વરં શ્વાસં મૂર્છાં ગુલ્મં ચ કંપનમ્ ॥ ૨૭ ॥

ક્ષયરોગં ચ શૂલં ચ દેહે કુર્વન્તિ દેહિનઃ ।

પક્કજંબૂફલાકારા દંશાઃ સ્ત્રવતિ શોણિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

દંતોષ્ટ્રાઃ શ્યામલા યસ્ય નાસૌ જીવતિ માનવઃ ।

પાંડુરત્વં ચ પીતત્વં વક્ત્રે દાઘો મહાજ્વરઃ ॥ ૨૯ ॥

કરાંગ્રી શિથિલૌ યસ્ય ગ્રીવામંગોઽવિચેષ્ટનમ્ ।

પતચ્ચ શંભુદેવોક્તમાકલય્ય મયોદિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

લૂતાઓના દંશનાં મર્મસ્થાન બે ભમરની વચ્ચે, ગળામાં, હાથમાં, સ્તન ઉપર, ગાલ ઉપર, માથામાં, છાતીમાં અને પીઠમાં છે એમ બાણુવું. એ સ્થાનપર જેમને દંશ થયો હોય તે માણસો જીવતા નથી.

હવે સન્નિપાતથી ઉપજેલી લૂતાઓ નામ પૂર્વક કહીએ છીએ. માથામાં માલાંગુલી નામની, કપાળમાં તાલુકર્ણિકા નામની, બે ભમરની વચ્ચે કાળકર્ણી, જીભમાં જલદા, તાળવામાં મણીપત્ની, હિઝામાં તપ્તવર્ણિકા, ગળામાં વૈદેહી, અને હૃદયમાં વન્હિકર્ણિકા છે, એ સ્થળની લૂતાના દંશ મંત્રવડે કે ઔષધવડે પણ મટી શકતા નથી. સન્નિપાતની લૂતાઓ મનુષ્યના શરીરમાં બ્રમ, દાહ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા, ગુલ્મ, કંપારી, ક્ષયરોગ, શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, જે લૂતાના દંશ પાકા બાણુના ફળના આકારના થઈને તેમાંથી લોહી ઝરતું હોય તથા જે રોગીના દાંત અને ઓઠ કાળા પડી ગયા હોય, તે માણસ જીવતો નથી. વળી જેનું શરીર ઘોળું કે પીળું પડી ગયું હોય, મુખમાં દાહ થતો હોય, તાવ ભારે હોય, હાથ પગ ઢીલા થઈ ગયા હોય, ડોકી ભાગી ગઈ હોય, હાલ ચાલ કરી શકતો ન હોય, તે રોગી પણ જીવતો નથી. એ સર્વે શ્રીમહાદેવે કહેલું છે તે ગ્રહણ કરીને મેં કહ્યું છે.

(૧૫૧)

ભગંદરનું લક્ષણ.

વૃષણાસનયોર્મધ્યે પ્રદેશો ભગ ઉચ્યતે ।

તમેવ દારયત્યસ્માત્ ભગંદર इतिस्मृतः ॥ ૩૧ ॥

વૃષણ અને શુદ્ધાની ઁસણીના મધ્ય પ્રદેશને ભગ કહે છે. તે જગોને ફાડી નાખે છે માટે આ રોગ ભગંદર કહેવાય છે.

ભગંદરના ઉપાય.

માલતી વટપત્રાણિ ગઢૂચી વિશ્વમેષજમ્ ।

સૈંધવં તક્ષપિષ્ઠાણિ લેપો હન્તિ ભગંદરમ્ ॥ ૩૨ ॥

દંત વન્નિહનિશાલેપો ભગંદર વિનાશકૃત્ ।

ત્રિફલા વારિણા પિષ્ઠા ગુગ્ગુલુર્વા પ્રયત્નતઃ ॥ ૩૩ ॥

શુનોસ્થિભૂલતાચૂર્ણં તક્ષં રાસભશોણિતમ્ ।

પતલ્લેપાચ્છમં યાતિ કુપિતોપિ ભગંદરઃ ॥ ૩૪ ॥

ત્રિફલા વારિણા ઘૃષ્ઠા માર્જારાસ્થિવિલેપતઃ ।

જલૌકાપહૃતે રક્તે યાતિ ભિન્નો ભગંદરઃ ॥ ૩૫ ॥

પૃષ્ઠયાનાંગનાયુઙ્ગં વ્યાયામોગુરુસેવનમ્ ।

રૂઢે વ્રણે પ્રયત્નેન ત્યજેત્સંવત્સરં નરઃ ॥ ૩૬ ॥

૧ માલતીનાં પાંદડાં, વડનાં પાંદડાં, ગળો, શુઠ, સિંધવ એ સર્વને છાશમાં વાટીને લેપ કરવાથી ભગંદર મટે છે.

૨ હાથીદાંતનો ભૂકો, ચિત્રો અને હુળદર એ ઐષધોનો લેપ ભગંદરનો નાશ કરે છે.

અથવા ત્રિફળા અને શુગળ સારી રીતે પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી ભગંદર મટે છે.

૪ ફૂતરાનું હાડકું, ભૂલતા (ભોંયવેલ ?) નું ચૂર્ણ, છાશ, ગધેડાનું લોહી, એ ઐષધોના લેપથી વકરેલું ભગંદર પણ મટી જાય છે.

૫ ભગંદર ઉપર જળો મૂકાવીને લોહી ખેંચાવી કાઢવું. અને તેમ કરતાં ભગંદર ફાટે તો તે ઉપર ત્રિફળા અને ખિલાડાનું હાડકું પાણીમાં ઘસીને તેનો લેપ કરવો, એટલે ભગંદર મટી જાય છે.

(૧૫૨)

૬ જે માણસને ભગંદર થઇને રૂઝાઇ ગયો હોય તેણે એક વરસ લગી ઘોડા વગેરે વાહનની પીઠપર બેસીને સ્વારી કરવી નહિ; મૈથુન કરવું નહિ; કસરત કરવી નહિ; અને ભારે પદાર્થો ખાવા-પીવા નહિ. એ પથ્ય પ્રયત્નથી પાળવું.

જ્વાલાગર્દભ રોગ.

गौरपिंगलकृष्णास्य सौम्यदृक् कलहप्रियः ।

पृष्ठे शीर्षे हृदि घ्राणे जंघायां च स्थिताः क्रमात् ॥ ૩૭ ॥

विजयः कुम्भकर्णश्च कपिलः प्रियदर्शनः ।

हस्तयोरासनै कुक्षौ पार्श्वयोर्गर्દभाः श्रिताः ॥ ૩૮ ॥

ज्वालागर्दभरोगस्य सर्वसामान्यलक्षणम् ।

सुपीतं मंडलं दाघस्तत्र तत्रार्दिते भवेत् ॥ ૩૯ ॥

જ્વાલાગર્દભ રોગમાં સર્વ સામાન્ય લક્ષણ એવું છે કે તે રોગની જ્યાં જ્યાં પીડા થઇ આવે ત્યાં ત્યાં ઘણા પીળા રંગનાં મંડળ થઇ આવે છે તથા તેમાં દાઢ થાય છે, એ મંડળને ગર્દભ કહે છે, જે ગર્દભ પીઠપર થાય છે તેને ગૌર કહે છે; માથામાં થાય છે તેને પિંગળ, છાતીમાં થાય છે તેને કૃષ્ણાસ્ય, નાકમાં થાય છે તેને સૌમ્યદૃક્, અને જંઘામાં થાય છે તેને કલહપ્રિય કહે છે. વળી બન્ને હાથમાં વિજય, ગુદામાં કુમ્ભકર્ણ, કૂખમાં કપિલ, અને બન્ને પાસાંમાં પ્રિયદર્શન નામે ગર્દભ અનુક્રમે રહેલા છે.

ઉપાય.

गर्दभांडो वचाकुष्ठं गर्दभस्य च शोणितम् ।

एषां लेपः प्रयोक्तव्यो देशे तद्विषशान्तये ॥ ૪૦ ॥

नीली पटोलमूलानि जलपिष्टानि लेपतः ।

हरन्ति घृतयुक्तानि ज्वालागर्दभवेदनाम् ॥ ૪૧ ॥

૧ જે જગોએ ગર્દભનું મંડળ થયું હોય તે જગોએ વિષની શાંતિ થવાને માટે પારસ પીપળાની છાલ, વજ, ઉપલેટ અને ગઘેડાનું લોહી, એ ઔષધોનો લેપ કરવો.

(૧૫૩)

૨ ગળીનાં મૂળ અને પટોલનાં મૂળને પાણીમાં વાટીને તેમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવાથી જવાલાગર્દભની વેદના મટી જાય છે.

વિસ્ફોટકના ઉપાય.

રક્તચંદનકર્પાસમૂલિકા ત્રિફલામૃતા ।

સ્વદિરો વારિપિષ્ઠાનિ વિસ્ફોટાન્ હન્તિ લેપતઃ ॥ ૪૨ ॥

મૂલભીજાન્વિતાપિષ્ઠા કાંજિકેન પ્રલેપતઃ ।

હલિની દેવદાલી ચ દુગ્ધિકા સ્ફોટનાશિની ॥ ૪૩ ॥

૧ રતાંજળી, કપાસનાં મૂળ, ત્રિકુળા, ગળો, કાથો, એ સર્વેને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

૨ મૂળનાં બીજ, વઢવાડિયાનાં મૂળ, કૂકડવેલો, નાગલાહૂધેલી, એ સર્વેને કાંજીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

કરંજતરુભીજાનિ યવાની તિલસર્પિષા ।

પરંડફલયુક્તાનિ દંતિની સ્ફોટનાશિની ॥ ૪૪ ॥

કદુતૈલાન્વિતૈર્લેપાત્ સર્પકંચુકભસ્મના ।

રયઃ શામ્યતિ ગંડસ્ય પ્રકોપાત્ સ્ફુટતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૪૫ ॥

કરંજવૃક્ષનાં બીજ, જવાન, તલ, ઘી, એરંડાનાં બીજ, લઘુ-દંતી (નેપાળો), એ સર્વેને બારીક વાટી મલમ કરી ચોપડવાથી ફેફસા નાશ પામે છે.

સાપની કાંચળીની ભસ્મ કરીને તેને સરસિયા તેલમાં મેળવીને લેપ કરવાથી ગૂમડું આગળ વધતું અટકીને વેરાઈ જાય છે. અથવા તે પાકવાપર આંચું હોય તો જરૂર ફાટે છે.

ઓરી અછબડાનો ઉપાય.

કુષ્ઠોશીરસમં વારિપિષ્ઠં તેનાંગલેપતઃ ।

નિપીતે સ્વદિરક્ષાથે સદાઘો યાતિ ગોબરઃ ॥ ૪૬ ॥

ઉપલેટ અને વીરણવાળો સમાન ભાગે લેઈને પાણીમાં વાટીને

(૧૫૪)

શરીર ઉપર લેપ કરવો, તથા ખેરનો ક્વાથ કરીને પીવો, તેથી દાહ સહિત ઓરી અછળડા મટી જાય છે.

શીતળા (બળિયા) નો ઉપાય.

उपसर्गे प्रवृत्ते वा निशा बिंबीफलान्विता ।
 निराकरोति संयुक्ता पिष्ट्वा पीता च वारिणा ॥ ૪૭ ॥
 शीतलीदोषसंतापे जाते मधुविमिश्रितम् ।
 निवृत्तिं कुरुते क्षिप्रं पीतं पर्युषितं जलम् ॥ ૪૮ ॥
 आदाय सेलुपत्राणि शीतली संख्ययान्वितैः ।
 छिन्नैरातुरनाम्ना च यान्ति शीतलिकाशमम् ॥ ૪૯ ॥

૧ જ્યારે શીતળાનો વ્યાધિ ચાલતો હોય ત્યારે હુળદર અને ગિલોડાં એકઠાં કરીને વાટીને પાણી સાથે પીવાથી તે રોગ દૂર થાય છે.

૨ શીતળાના વ્યાધિમાં જ્યારે રોગીને શરીરે બળતરા બળતી હોય ત્યારે મધ સાથે ઠંડું કરી રાખેલું પાણી ગાળીને પીવાથી તરતજ શાન્તિ થાય છે.

સેલવટનાં પાંદડાં શીતળાના જેટલી સંખ્યામાં લેઈને તેને રોગીના નામથી કાપ્યાં હોય તે શીતળા શમી જાય છે,

સોળાનું નિદાન.

ससंकोचं सरोमांचं कृष्णं खरमथारुणम् ।
 शरीरं वातशोफस्य लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ ૫૦ ॥
 दाघस्तृष्णा ज्वरो मंदो भ्रमः स्वेदश्च ताम्रता ।
 रोमांचो वपुषि ज्ञेयं पित्तशोफस्य लक्षणम् ॥ ૫૧ ॥
 काठिन्यं पांडुता कंठू रोमांचो वह्निमंदता ।
 निद्रा छर्दिर्गुरुत्वं च श्लेष्म शोफस्य लक्षणम् ॥ ૫૨ ॥
 त्रिदोषे तानि सर्वाणि शोफः सर्वांगिको भवेत् ।
 एको द्विदोषजः साध्यो न साध्यः सन्निपातजः ॥ ૫૩ ॥
 मुखतो जायते शोफः स्त्रीणां पुंसां च पादतः ।
 असाध्यौ द्वाविमौ ज्ञेयौ तयोः पुण्यं निवर्तकम् ॥ ૫૪ ॥

વાયુના સોળવાળાનું લક્ષણ એવું કહેલું છે કે તે સોળામાં

(૧૫૫)

શરીર સંકુચિત હોય છે, રૂવાં ઉભાં થાય છે, સોજાનો રંગ કાળો કે રાતો હોય છે અને સ્પર્શ કરતાં તે ભાગ કરકરો લાગે છે.

જે સોજાના રોગને અંગમાં દાહ થાય, તરસ લાગે, ઝીણું તાવ આવે, ફેર આવે, પરસેવો થાય, સોજાનો રંગ રાતો દેખાય, શરીરપર રૂવાં ઉભાં થાય, ત્યારે તે પિત્તના સોજાનાં લક્ષણ છે એમ જાણવું.

જે સોજા કઠણ અને ઘેળો હોય, તેમાં ચેજ આવતી હોય, રૂવાં ઉભાં થતાં હોય, અગ્નિ મંદ રહેતો હોય, રોગીને ઉંઘ આવતી હોય અને ઉલટી થતી હોય, અને સોજા ભારે ભારે લાગતો હોય ત્યારે તે લક્ષણ કફના સોજાનાં જાણવાં.

ત્રિદોષના સોજામાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણો જણાય છે અને સોજા આખે શરીરે થાય છે. એક દોષવાળો કે બે દોષવાળો સોજા સાધ્ય છે; પણ ત્રણે દોષથી ઉપજેલો સોજા અસાધ્ય છે. જ્યારે પુરૂષને મુખથી સોજા થઈને પગ તરફ ઉતરવા લાગે અને સ્ત્રીઓને પગથી શરૂ થઈને મુખ તરફ જવા માંડે, ત્યારે તે બન્નેના સોજા અસાધ્ય સમજવા; તેઓ તો તેમનું પુણ્ય હોય તોજ બચે.

સોજાના ઉપાય.

ત્રિફલાપટુકૃષ્ણાનાં ત્રિપંચૈ કાંશિકલ્કિતા ।

ગુટિકાશોફગુલ્માર્શો ભગંદરવથે મતા ॥ ૫૫ ॥

ત્રિફલાકાથપાનં તુ મહિષીસર્પિષા સહ ।

હન્તિ શોફં પ્રમેહં ચ નાડીવ્રણભગંદરાન્ ॥ ૫૬ ॥

શુંઠીહરીતકીદેવદારુચૂર્ણં સમાંશતઃ ।

પીતમુષ્ણાંભસા શોફં નિવર્તયતિ વેગતઃ ॥ ૫૭ ॥

વિડંગાતિવિષા વિશ્વા કર્ણેદ્રયવદારુ ચ ।

પતચૂર્ણં સમં તપ્તતોયં પીતં ચ શોફહત્ ॥ ૫૮ ॥

ત્રિકટુર્લોહચૂર્ણં ચ દ્વયમેતત્સમાંશકમ્ ।

પીતમુષ્ણાંભસા હન્તિ શોફરોગમસંવરમ્ ॥ ૫૯ ॥

ન્યગ્રોઘોદુંબરાશ્વત્થપ્લક્ષ્વેતસવલ્કલૈઃ ।

સર્પિઃ પક્કં પ્રલેપઃ સ્યાચ્છોફનિર્વાપણઃ પરઃ ॥ ૬૦ ॥

(૧૫૬)

પરંડોતિ વિષાદાર્વી મરિચેદ્રયવાઃ સમમ્ ।
 સદારુચૂર્ણમુષ્ણાંભોનિપીતં શોફહૃન્મતમ્ ॥ ૬૧ ॥
 ગુડવિશ્વાબલાવ્યાગ્રીશ્વદંષ્ટ્રાભિઃ સૂતંપથઃ ।
 શ્વયથુજ્વરવિષ્મૂત્રવિબંધાદીન્ શમં નયેત્ ॥ ૬૨ ॥
 યવસ્વર્જિકયોઃ ક્ષારો વિશ્વા ચ મરિચં કણા ।
 ત્રિફલાકાથસંપીતમેતચૂર્ણં હિ શોફહૃત્ ॥ ૬૩ ॥
 દારુમંકુ પુરં વિશ્વા વૃષા કૃષ્ણા કુરંટકઃ ।
 રિંગણી ચૂર્ણમેતેષાં દુગ્ધ પીતં ચ શોફહૃત્ ॥ ૬૪ ॥
 ગઢ્ઘર્ચીદ્રયવાઃ સર્પિઃ પટોલી ચ વચ્ચા સમમ્ ।
 કાથઃ સર્વાંગજં શોફં પાંડુરોગં નિહન્તિ વૈ ॥ ૬૫ ॥
 કુટજાર્કકરંજાનાં ચંદ્રલૈરંડાનિવજૈઃ ।
 પત્રૈર્યુક્તં જલં તસં તત્સ્વેદો ડનેકશોફહૃત્ ॥ ૬૬ ॥
 ક્ષીરં શોફહરં દારુવર્ષાભૂનાગરૈઃ સૂતમ્ ।
 પયો વા ચિત્રકવ્યોષવૃષાદારુપ્રસાધિતમ્ ॥ ૬૭ ॥
 અજમોદા કણા વિશ્વા મરિચં દારુચિત્રકમ્ ।
 વિડંગં પિષ્પલીમૂલં સિતપુષ્પી ચ સૈંધવમ્ ॥ ૬૮ ॥
 એકૈકાંશમિતં સર્વં પંચભાગા હરીતકી ।
 ઘૃદ્ધિર્દશાંશકા જીર્ણોગુડઃ સ્યાજ્જિનભાગતઃ ॥ ૬૯ ॥
 મોદકઃ ક્રિયતેમીભિર્મુક્તવાંતે ચો જલં પિબેત્ ।
 ઉષ્ણં તસ્ય વિનશ્યન્તિ સશોફાન્નમમારુતાઃ ॥ ૭૦ ॥

૧ ત્રિક્ષ્ણા, સિંધવ, પીપર, એ ઐષધો અનુક્રમે ત્રણ, પાંચ અને એક ભાગ પ્રમાણે લેઈને તેને વાટીને તેની ગોળી કરવી. આ ગોળી સોજાને, ગુલ્મને, અર્શને અને ભગંદરને નાશ કરવામાં ઉત્તમ માનેલી છે.

૨ ભેંસના ધી સાથે ત્રિક્ષ્ણાનો ક્વાથ કરીને પીવાથી સોજા, પ્રમેહ, નાડીત્રણ, અને ભગંદર નાશ પામે છે.

૩ શુંઠ, હરડે, અને દેવદાર સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી સોજાને જલદીથી મટાડે છે.

૪ વાવડીંગ, અતિવિષ, શુંઠ, પીપર, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, એ

(૧૫૭)

ઔષધો સમાન ભાગે લેઇને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી સોજે મટે છે.

૫ શુઠ, પીપર, મરી, એ ત્રણ મળીને એક ભાગ, તથા લોહ ચૂર્ણ એક ભાગ, એ બન્ને ભાગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી ન મટે એવો સોજાનો રોગ પણ મટે છે.

૬ વડ, ગુલ્લર (ઉમૈડો), પીપળો, પીપર, નેતર, એ વૃક્ષોની છાલનું કલ્ક કરીને તેમાં ઘી પકવીને તેનો લેપ કરવો. એ ઔષધ સોજે મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

૭ એરંડાનું મૂળ, અતિવિષ, દારૂહળદર, મરી, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, એ ઔષધો સમાન લેઇ તેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી સોજે મટે છે.

૮ ગોળ, શુઠ, બલળીજ, રીંગણી, ગોખરૂં, એ ઔષધોથી ઉકાળેલું પાણી (ક્વાથ) સોજાને, તાવને ઝાડા તથા પિશાબના રોગોથી વગેરેને શમાવી દે છે.

૯ જવખાર, સાજીખાર, શુઠ, મરી, પીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ત્રિકળાના ક્વાથ સાથે પીવાથી સોજે મટે છે.

૧૦ દેવદાર, મંકુ (?), ગુગળ, શુઠ, અરડૂસી, પીપર, કાંટા-સળિયો, રીંગણી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેને દૂધ સાથે પીવાથી સોજાને મટાડે છે.

૧૧ ગળો, ઇંદ્રજવ, ઘી, પટોળ, વજ, એ સર્વે સમાન લેઇ તેનો ક્વાથ પીવાથી સઘળે અંગે થયેલો સોજો તથા પાંડુરોગ મટે છે.

૧૨ ઇંદ્રજવ, આકડો, કરંજ, ચાંદવેલ (?), એરંડો, અને લીમડો એ સર્વનાં પાંદડાં પાણીમાં બાફીને તેનો સ્વેદ આપવાથી અનેક પ્રકારના સોજા મટી જાય છે.

૧૩ દેવદાર, સાટોડી, અને શુઠથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ; અથવા

(૧૫૮)

ચિત્રો, શુંઠ, પીપર, મરી, અરડૂસી, અને દેવદાર, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ સોજાને મટાડે છે.

૧૪ અજમોદ, પીપર, શુંઠ, મરી, દેવદાર, ચિત્રો વાવડીંગ, પીપરીમૂળ, ઘોળી ગરણી, સિંધવ, એ સર્વે એક એક ભાગ લેવાં; હરડે પાંચ ભાગ લેવી; વૃદ્ધિ નામની વનસ્પતિ દશ ભાગ લેવી; જૂનો ગોળ ચોવીશ ભાગ લેવો; એ સર્વેના મોદક (એક એક તોલાની ગોળી) બનાવી તે ખાધને પછી છેવટે જે ગરમ પાણી પીએ તેનો સોજે, જ્રમ, અને વાયુ નાશ પામે છે.

બિલામાના સોજાના ઉપાય.

શિરીષોમેઘનાદશ્ચ નવનીતસમન્વિતઃ ।

મિલ્લાતસંભવં શોફં હન્તિ લેપેન દેહિનામ્ ॥ ૭૧ ॥

માહિષં મૃક્ષણં દુગ્ધં સુપિષ્ટં તિલસંયુતમ્ ।

શોફં હન્તિ પ્રલેપેન મિલ્લાતકમવં ક્ષણાત્ ॥ ૭૨ ॥

૧ સરસ વૃક્ષનાં પાંદડાં અને તાંદળજો, એ બેને માખણમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી બિલામાં ઉડવાથી થયેલો મનુષ્યનો સોજો મટી જાય છે.

૨ લેંસનું માખણ, દૂધ, અને તલ, એ સર્વેને સારી રીતે વાટીને લેપ કરવાથી બિલામાનો સોજો તરત ઉતરી જાય છે.

इति परमर्जनाचार्य श्रीकंठविरचिते वैद्यकसारसंग्रहे हितोपदेशनाम्नि क्लृता-
भगंदरज्वालागर्दभस्फोटगोर्वरशीतलीशोफरोगप्रतीकारनामा अष्टमः समुद्देशः ॥ ८ ॥

કુષ્ઠરોગ.

एनांसि रोगावपुषस्तमांसि यद्दर्शनाद्दूरतएव यान्ति ।

चन्दे तमेकं जगतामधीशं तेजोमयं सूरमदूरविश्वम् ॥ ૧ ॥

જેના દર્શનવડે શરીરના રોગ, પાપ અને અંધકર આવેથીજ

(૧૫૬)

ભાગી જાય છે તથા વિશ્વમાં જેનાથી કાંઈ દૂર રહી શકતું નથી, એવા જગતના એકજ અધીશ્વર તેજોમય સૂર્યનારાયણને પ્રણામ કરું છું. (કુષ્ઠ રોગના આરંભમાં આ મંગળાચરણ કરીને અત્યંત એમ સૂચવે છે કે કુષ્ઠ રોગીઓએ સૂર્યની ઉપાસના કરવી, એ કુષ્ઠ રોગ મટવાનો મુખ્ય ઉપાય છે).

છ પ્રકારના મુખ્ય કોઢનાં નામ તથા લક્ષણ.

उदुंबरं तथा श्वित्रं विपादी गजचर्म च ।

मंडलं चेति कुष्ठानि षष्ठं चर्मदलं भवेत् ॥ २ ॥

सकुष्ठं कर्कशं कुष्ठं गजचर्मैति कीर्तितम् ।

वसारक्तं स्रवत्यंगादन्यथा वदनं भवेत् ॥ ३ ॥

उदुंबरफलाकारा ग्रंथयः स्युरुदुंबरे ।

पांडुरं श्वित्रमित्युक्तं विपादी शीर्णपादतः ॥ ४ ॥

ईषद्रक्तैः स्थिरैः स्निग्धैस्तिलकैर्मंडलं मतम् ।

कर्णयोः करयोः सादाद्भवेच्चर्मदलाभिघम् ॥ ५ ॥

ઉદુંબર, શ્વિત્ર, વિપાદી, ગજચર્મ, મંડળ, અને છઠ્ઠો ચર્મદલ, એ પ્રકારના છ કોઢ બધા કોઢમાં મુખ્ય છે.

જે માણસને શરીરે થયેલા કોઢનો સ્પર્શ કરતા તે અરબચડા લાગે તે કોઢને ગજચર્મ કહે છે. ઉદુંબર નામના કોઢમાં રોગીના શરીરમાંથી ઉમ્મૈડાના ફળના જેવી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમાંથી વસા અને લોહી વહે છે. વળી રોગીના મુખનો વર્ણ પણ બદલાઈ જાય છે. ઘોળા કોઢને શ્વિત્ર કોઢ કહે છે. જે કોઢમાં પગ ખવાઈ જાય છે-ગળી પડે છે, તેને વિપાદી કહે છે. જે કોઢમાં કાળા તલ જેવાં ચીકણાં, સ્થિર, અને લગાર લોહી ઝરતાં ચકામાં થાય છે તેને મંડળ કહે છે. બન્ને કાન અને બન્ને હાથ જેમાં ક્ષીણ થઈ જાય તેને ચર્મદલ નામે કોઢ કહે છે.

કુષ્ઠની ઉત્પત્તિના હેતુ તથા તેનાં નામ.

वातपित्तादिदोषेण तथा पापवशेन च ।

भवन्ति तान्यनेकानि दुःस्वभोगाय देहिनाम् ॥ ૬ ॥

(૧૬૦)

કપાલં કાકણં શ્વિત્રં મંડલં કિટિભાલસમ્ ।

દદ્રૂ ચર્મદલં પામા પુંડરીકં શતવ્રણમ્ ॥ ૭ ॥

વિસ્ફોટોદુંબરં સિધ્ધા ચર્મકુષ્ટં વિપાદિકા ।

ઋષ્યજિહ્વો વિચર્ચિશ્ચ કુષ્ઠાન્યષ્ટાદશાંગિનામ્ ॥ ૮ ॥

વાયુ, પિત્ત, વગેરે દોષથી તથા પાપથી મનુષ્યને દુઃખરૂપી ક્ષણેના ભોગ આપવાને ઉપર કહ્યા તેવા અનેક પ્રકારના કોઠ થાય છે.

તે કોઠ મનુષ્યેને અઢાર પ્રકારના થાય છે તેનાં નામ (૧) કપાળ, (૨) કાકણ, (૩) શ્વિત્ર, (૪) મંડળ, (૫) કિટિભ, (૬) અલસ, (૭) દદ્રૂ, (૮) ચર્મદલ, (૯) પામા, (૧૦) પુંડરીક, (૧૧) શતવ્રણ, (૧૨) વિસ્ફોટ, (૧૩) ઉદુંબર, (૧૪) સિધ્ધ, (૧૫) ચર્મકુષ્ઠ, (૧૬) વિપાદિકા, (૧૭) ઋષ્યજિહ્વા, અને (૧૮) વિચર્ચિ.

કુષ્ઠના ઉપાય.

કુષ્ઠેલ્પે પ્રસ્રુતં કુર્યાચ્છૃંગાદસ્રં જલૌકયા ।

વમનં ચ બલં જ્ઞાત્વા વિધેયં સુવિરેચનમ્ ॥ ૯ ॥

નૃપાલ્યબાલવૃદ્ધાનાં મીરુણામપિ યોષિતામ્ ।

સુસ્નાયસ્યાદુપાયોયં રક્તાકૃષ્ટિર્જલૌકયા ॥ ૧૦ ॥

પથ્યા કરંજબીજાનાં નિશાસૈંધવકલિકતૈઃ ।

વિડંગસહિતૈઃ પિષ્ઠેર્લેપોમૂત્રેણકુષ્ઠદ્વત્ ॥ ૧૧ ॥

કુષ્ઠ સૈંધવસિદ્ધાર્થકૃમિઘૈગુંડકૈઃ સમૈઃ ।

દદ્રુમંડલકુષ્ઠઘ્નં લેપનં કાંજિકાન્વિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

સ્નુહ્યશ્વમારાર્કત્વગ્નિર્ભલ્વણોશીરવન્હિમિઃ ।

સમૂત્રં સ્તૈલમભ્યંગાત્પક્કં કુષ્ઠવિનાશનમ્ ॥ ૧૩ ॥

વિડંગાનિ સિતા તૈલં પથ્યાયોગજપિષ્પર્ણી ।

પ્રલિહ્ય સર્વકુષ્ઠાનિ જયન્ત્યતિ ગુરુણ્યપિ ॥ ૧૪ ॥

વિડંગત્રિફલાકૃષ્ણાચૂર્ણં લીઢં સમાંશકમ્ ।

હન્તિ કુષ્ઠં કૃમીન્ મેહાન્ નાડીવ્રણભગંદરાન્ ॥ ૧૫ ॥

૧ કોઠની બે શરૂઆતજ હોય તો શીંગડાવડે કે જળોવાડે બગડેલું લોહી વહેવરાવી મૂકવું. અને રોગીના બળ ઉપર વિચાર કરી-

(૧૬૧)

ને તેને વમન તથા વિરેચન આપવું. રાજ, શ્રીમંત, ખાળક, વૃદ્ધ, બીકણ, સ્ત્રી, એવાં માણસોને જળો મૂકીને લોહી ખેંચવવાનો ઉપાય સુખકારક છે.

૨ હરડે, કરંજનાં બીજ, હળદર, સિંધવ, વાવડીંગ, એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં એકઠાં વાટીને લેપ કરવાથી કોઢ મટે છે.

૩ ઉપલેટ, સિંધવ, સરસવ, વાવડીંગ, એ સર્વે સમાન લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને કાંજમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી દાદર (દરાઝ) અને મંડલ કુષ્ટ (જેમાં ચકામાં પડે છે તે કોઢ) મટે છે.

૪ થોર, કરેણ, અને આકડો, એ ઔષધોની છાલમાં સિંધવ તથા ચિત્રા મેળવીને તેનું કલ્ક ગાયના મૂત્રમાં કરી તે કલ્ક ગાયના મૂત્રમાં તેલ નાખીને પકવ કરવું. એ તેલ શરીરે ચોળવાથી કોઢ મટે છે.

૫ વાવડીંગ, સાકર, તેલ, હરડે, લોહચૂર્ણ, ગજપીપર, એ સર્વનું ચાટણ કરવાથી ઘણા ભારે કોઢ હોય તોપણ તે સઘળા મટે છે.

૬ વાવડીંગ, ત્રિકૂળા, પીપર, એ સર્વે સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેનું ચાટણ કરવાથી કોઢ, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ, અને ભગદર, નાશ પામે છે.

કુષ્ટવાળાનું પથ્ય.

શાલિકોદ્રવગોધૂમયવમુદ્રાદયોહિતાઃ ।

પુરાણાઃ કુષ્ઠિનામુક્તાઃ શાકજાંગલવર્જિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

૭ ડાંગર, કોદરા, ગહું, જવ, મગ, વગેરે અનાજ બૂનાં હોય તે કુષ્ટવાળાને હિતકારક કહેલાં છે. માત્ર શાક અને જંગલી પશુઓનાં માંસ વગેરે અહિતકારક છે.

વાતાદિ દોષથી થયેલા કોઢનાં લક્ષણ.

સકંઙ્ગ વેદનં શ્યામં કુષ્ઠં સ્યાદ્વાતદોષતઃ ।

સદાઘં લોહિતં કુષ્ઠં પિત્તદોષ સમુદ્ભવમ્ ॥ ૧૭ ॥

ગૌરં સુશીતલં ક્ષિગ્ધં નીલં વા શ્લેષ્મસંભવમ્ ।

ત્રિદોષજં ત્રિભિર્દોષૈરસાઘ્યં તત્તત્કીર્તિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

(૧૬૨)

વાયુના કોપથી જે કોઠ થાય છે તેમાં ચેળ આવે છે, વેદના થાય છે અને કાળા હોય છે. પિત્તના બિગાડથી જે કોઠ થાય છે તે રાતા હોય છે તથા તેમાં દાહ બળે છે. કફથી ઉત્પન્ન થયેલા કોઠ ઘોળા, ઠંડા, ચીકણા, અને નીલા રંગના હોય છે. ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા કોઠમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણો હોય છે, અને તે અસાધ્ય છે.

કુષ્ઠ ઉપર ચિંતામણિ યોગ.

શિવાપથ્યાવૃષાનિવલ્કલવ્યાધિઘાતકાઃ ।

પટોલાપાટલારાજી શાલ્મલી ચિત્રકામૃતા ॥ ૧૯ ॥

તુંબરઃ કટુકી દંતી કરંજોથ વિમ્બીતકઃ ।

માર્ગી વરુણ હત્યેષાં કાથઃ પેયસ્ત્રિસપ્તકમ્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રથમં પ્રથમે યામે ઘર્મઃ સેવ્યો ઽથ મોજનમ્ ।

શાલિતક્રેણ કર્તવ્યં નાન્હિ નિદ્રા વિધીયતે ॥ ૨૧ ॥

एवंकृते विनश्यन्ति सर्वकुष्ठानि देहिनः ।

ચિંતામણિરિતિચ્યાતો યોગોયં તત્ત્વવેદિભિઃ ॥ ૨૨ ॥

આમળાં, હરડે, અરડૂસી, લીમડાની છાલ, ઉપલેટ, પટોલ, પાડળ, ખાવચી, શીમળાની છાલ, ચિત્રો, ગળો, તુંબરૂ, કુટકી, દંતીમૂળ, કરંજ, બેહેડાં, ભારંગ, વરણાની છાલ, એ ઔષધોનો કવાથ એકવીશ દિવસ પીવો. દરરોજ સવારમાં પ્રથમ પરસેવો કાઢવો. પછી છાશ અને ભાત ખાવો. દિવસે ઊંઘવું નહિ. એ પ્રમાણે કરવાથી મનુષ્યોના સઘળા કોઠ નાશ પામે છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રના તત્ત્વને બાણનાર પુરૂષોએ આ યોગ્યને ચિંતામણિ એવું નામ આપેલું છે.

કુષ્ઠના સામાન્ય ઉપચાર.

बाकुची त्रिफला बन्धिर्भिह्लातं च शतावरी ।

सिंदुवारोश्वगंधा च निंबः पंचांगसंभवः ॥ ૨૩ ॥

માસૈકં ભક્ષિતં હન્તિ ચૂર્ણમેષાં સમાંશકમ્ ।

સર્વ કુષ્ઠાનિ વાતાશ્ચ રોગિણો નાત્રસંશયઃ ॥ ૨૪ ॥

मुस्ताग्नित्रिकटूशीरं विडंगं त्रिफला सह ।

ત્રિસપ્તમશિતં ચૂર્ણં મધ્વાજ્યાભ્યાં ચ કુષ્ઠજિત્ ॥ ૨૫ ॥

(१६३)

विडंगं त्रिफला कृष्णा भिल्लातं शंखपुष्पिका ।
 ब्राह्मी च बाकुची मंकुः चूर्णमेषां समांशकं ॥ २६ ॥
 मध्वाज्यभक्षितं हन्ति सर्वकुष्ठानि देहिनः ।
 आयुर्वृद्धिबलपूजां विदधाति न संशयः ॥ २७ ॥
 चक्रमर्दस्यपत्राणि लांगली चंद्रराजिकाः ।
 अर्काश्वमारमूलानि शिरीषस्तुलसीजटा ॥ २८ ॥
 मूलापानसयोर्बीजं मूलमंकोलसंभवम् ।
 मंकुस्तीक्ष्णः समं चूर्णं तक्रपीतं प्रलेपतः ॥ २९ ॥
 कांजिकेन द्रुतं हन्ति कुष्ठं दद्रुं च सिध्मकम् ।
 कुष्ठहृच्चैगुदीचूर्णं तैलगोमूत्रसंयुतम् ॥ ३० ॥
 चक्रमर्दो निशायुग्मं विडंगं दंति सैधवम् ।
 तृवृता बालकं निंबः पंचांगो बृहतीशिफा ॥ ३१ ॥
 त्रिफला कंगुणीमूलं करंजकुटजाविति ।
 सर्वकुष्ठहरं चूर्णं लेपादेषां गवांभसा ॥ ३२ ॥
 राजीवनालबीजानि विडंगं दंति सैधवम् ।
 शिरीषो बाकुची वह्निस्तुलसी च निशाद्वयम् ॥ ३३ ॥
 गृहधूमो वृषामूलं त्रिफलाश्वारिमूलिका ।
 सर्वकुष्ठहरं लेपाच्चूर्णं पिष्टं तुषांभसा ॥ ३४ ॥
 गुंजामूलं निशामंकुर्बाकुची चक्रमर्दकः ।
 कुटजोश्वारि एतेषां समांशं सूक्ष्मचूर्णकं ॥ ३५ ॥
 सप्ताहं तु स्थितं तच्च गोमूत्रे तस्य लेपतः ।
 सिध्मानि सर्वकुष्ठानि तिलकानि च यांति वै ॥ ३६ ॥
 यवक्षारः शिलाशंखस्तालकासीसगंधकं ।
 सिंदूरचूर्णमेतेषां समांशं तैलसंयुतम् ॥ ३७ ॥
 तापितं सूर्यरोचिर्भिल्लेपादस्य विनश्यति ।
 कंङ्क विचर्चिका कुष्ठं शिरःकुष्ठं च दारुणम् ॥ ३८ ॥
 तालकं लांगली मंकुः क्षीरं स्नुह्यर्कसंभवम् ।
 कुष्ठं हयारिमूलं च चूर्णमेषां समांशकम् ॥ ३९ ॥
 पक्कं गोमूत्रतैलाभ्यामभ्यंगादस्य नश्यति ।
 कंङ्क विचर्चिका कुष्ठं शिरःकुष्ठं च दारुणम् ॥ ४० ॥
 त्रिकटुः सैधवं दूर्वा तालं गोमूत्रसंयुतम् ।
 कुष्ठं विचर्चिकां कंङ्कं दद्रुं हन्ति प्रलेपतः ॥ ४१ ॥

(૧૬૪)

ચક્રમર્દૈ વિડંગં ચ દ્વયં ગોમૂત્રસંયુતમ્ ।
 પિષ્ટં પ્રલેપતો હન્તિ કુષ્ટં સ્વલ્પદિનોદ્ભવમ્ ॥ ૪૨ ॥
 લાંગલી નિંબપત્રાણિ વિડંગં વ્યાધિઘાતકઃ ।
 દન્ત્યગ્નિઃ કાંજિકાપિષ્ટં ચૂર્ણકં શ્વેતકુષ્ઠહૃત્ ॥ ૪૩ ॥
 શ્વેતાદ્રિકર્ણિકામૂલં પિષ્ટં પર્યુષિતાંભસા ।
 પ્રલેપાન્નાશયત્યેવ શ્વેતકુષ્ટં ચિરોદ્ભવમ્ ॥ ૪૪ ॥
 ગુંજાવન્હિર્વચાકુષ્ટં નિંબપર્ણં સકાંજિકં ।
 સંપિષ્ટં ચૂર્ણમેતેષાં પ્રલેપાન્નૈતકુષ્ઠહૃત્ ॥ ૪૫ ॥
 ચારુ બીજાન્યયશ્ચૂર્ણં ત્રિફલા ચ કટુત્રયમ્ ।
 તવરાજોઽશિતઃ સર્પિર્મધુના શ્વેતકુષ્ઠહૃત્ ॥ ૪૬ ॥
 પંચાંગીકણવીરસ્ય સિદ્ધં તૈલં ચ કુષ્ઠહૃત્ ।
 શીર્યતિ હસ્તપાદાશ્ચ કૃમિદોષેણ કુષ્ઠિનઃ ॥ ૪૭ ॥
 રાજકોશાતકી બીજં તિક્તનિંબમહૌષધમ્ ।
 ઇમિસ્તૈલેન પક્ષેનાભ્યંજયેત્ કુષ્ઠરોગિણઃ ॥ ૪૮ ॥

૧ ખાવચી, ત્રિક્ષ્ણા, ચિત્રો, લિલામાં, શતાવરી, નગોડ, આ-
 સંધ, મૂળ-પાંદડાં-ફૂલ-ફળ-છાલ એ પાંચે અંગ સહિત લીમડો,
 એ સર્વે સમાન ભાગે લેઇને એક મહિનો ખાવાથી રોગીના સઘળા
 પ્રકારના કોઠ તથા વાયુ મટે છે એમાં સંશય નથી.

૨ મોથ, ચિત્રો, શુંઠ, પીપર, મરી, વાળો, વાવડીંગ, ત્રિક્ષ્ણા,
 એ ઔષધોનું ચૂર્ણ એકવીશ દહાડા સુધી મધ અને ઘી સાથે
 ખાવાથી કોઠ મટે છે.

૩ વાવડીંગ, ત્રિક્ષ્ણા, પીપર, લીલામાં, શંખાવળી, બ્રહ્મી, ખા-
 વચી, મંકુ (?), એ ઔષધોનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરીને મધ તથા
 ઘી સાથે ખાવાથી મનુષ્યના બધા પ્રકારના કોઠ મટે છે. વળી આ
 ઔષધ આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે, શરીરમાં બળ આપે છે તથા શ-
 રીરનો વર્ણ સન્માન આપવા લાયક બનાવી દે છે, એમાં કશો સં-
 શય નથી.

૪ કુંવાડિયાનાં પાંદડાં, વઢવાડિયાનાં મૂળ, ખાવચી, આકડાનાં
 મૂળ, કરેણનાં મૂળ, સરસ, તુલસીનાં મૂળ, મૂળાનાં બીજ, ફણસનાં

(૧૬૫)

બીજ, આકોલનું મૂળ, મંકુ (?), મરી, એ ઔષધોનું સમાન લાગે ચૂર્ણ કરીને છાશમાં પીવું તથા તેજ ચૂર્ણને કાંજમાં મેળવીને તેનો લેપ કરવો. એથી કરીને કોઢ, દરાઝ તથા સિદ્ધ નામે કોઢ રોગ જલદીથી મટે છે.

૫ હીંગોરાંની મીજનું ચૂર્ણ કરીને તેને તેલ તથા ગાયના મૂત્રમાં મેળવી શરીરે ચોળવાથી કોઢ મટી જાય છે.

૬ કુંવાડિયો, હળદર, દાડહળદર, વાવડિંગ, દંતી મૂળ, સિંધવ, નસોતર, વાળો, મૂળ-છાલ-પાંદડાં-ફૂલ-ફળ એ પાંચે અંગ-સહિત લીમડો, રીંગણીનાં મૂળ, હરડે, બેઠાં, આમળાં, માલકાંકણીનું મૂળ, કરંજ, કડુ, એ સર્વે ઔષધો સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ગાયના મૂત્ર સાથે તેનો લેપ કરવાથી અથા પ્રકારના કોઢ મટે છે.

૭ કમળબીજ, વાવડિંગ, દંતીમૂળ, સિંધવ, સરસવૃક્ષની છાલ, આવચી, ચિત્રો, તુલસી, હળદર, દાડહળદર, ઘરનો ધૂમાસ, અરડૂસીનું મૂળ, ત્રિકુળા, કરેણુનું મૂળ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને તુષોદકમાં (આથેલા જવના પાણીમાં) વાટીને લેપ કરવાથી અથા પ્રકારના કોઢ મટે છે.

૮ ચણોડીનું મૂળ, હળદર, મંકુ, આવચી, કુંવાડિયો, કડુ, કરેણુનું મૂળ, એ ઔષધો સમાન લેઈને તેનું બારીક ચૂર્ણ કરીને સાત દહાડા ગાયના મૂત્રમાં રાખી મૂકવું. પછી તેનો લેપ કરવાથી સર્વ પ્રકારના કોઢ, સિદ્ધ, તલના જેવાં ચાઠાં, એ સર્વે મટી જાય છે.

૯ જવખાર, મનશિલ, શંખ, હરતાળ, હીરાકસી, ગંધક, સિંદૂર, એ ઔષધો સમાન લાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેલ મેળવવું. પછી સૂર્યના તડકામાં તેને તપાવવું, એનો લેપ કરવાથી ખસ, વિચરિકા, કોઢ, અને દાડહુ એવા માથાના કોઢ નાશ પામે છે.

૧૦ હરતાળ, વઢવાડિયાનાં મૂળ, મંકુ, થોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ઉપલેટ, કરેણુનું મૂળ, એ ઔષધો સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ

(૧૬૬)

કરી તેલ તથા ગાયના મૂત્રમાં તેને પકવ કરવું. તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે તેને ગાળી લેઈ તે તેલ શરીરે ચોળવાથી લૂખસ, વિચર્ચિકા, કોઢ, અને દાઝણુ એવા માથાના કોઢ નાશ પામે છે.

૧૧ શુઠ, પીપર, મરી, સિંધવ, દરો, હરતાળ, એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં યુક્ત કરીને લેપ કરવાથી કોઢ, વિચર્ચિકા, ખસ અને દરાઝ મટે છે.

૧૨ કુંવાડિયાનાં બીજ તથા વાવડીંગ, એ બેને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી થોડા દહાડાથી થયેલો કોઢ મટી જાય છે.

૧૩ વઢવાડિયાનાં મૂળ, લીમડાનાં પાંદડાં, વાવડીંગ, ઉપલેટ, દંતીમૂળ, ચિત્રો, એ સર્વને કાંજમાં વાટીને લેપ કરવાથી ઘોળો કોઢ મટે છે.

૧૪ ઘોળી ગરણીનાં મૂળ વાશી પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી ઘણા કાળથી થયેલો ઘોળો કોઢ જરૂર મટે છે.

૧૫ ચણોઠી, ચિત્રો, વજ, ઉપલેટ, લીમડાનાં પાંદડાં, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને કાંજમાં વાટી લેપ કરવાથી ઘોળો કોઢ મટે છે.

૧૬ કમળબીજ, લોહચૂર્ણ, હરડે, બેઠાં, આમળાં, શુઠ, પીપર, મરી, સાકર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધ તથા ઘી સાથે ખાવાથી ઘોળો કોઢ મટે છે.

૧૭ કરેણનાં મૂળ, છાલ, પાંદડાં, ફૂલ, અને ફળ લેઈને તેવડે સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોળવાથી કોઢ મટે છે.

૧૮ કોઢના રોગ વાળાને જીવડા પડીને તેથી હાથ પગ તૂટી પડે છે. એવા કોઢ, રોગ વાળાએ દોડકીનાં બીજ, કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં, અને શુઠ, એ ઔષધોથી પકવ કરેલું તેલ ચોળવું.

ખસના ઉપાય.

માहिषं नवनीतं च सिंदूरं मरिचान्वितम् ।

પામાં હન્તિ પ્રલેપેન પાપં વીરો યથાસ્મૃતઃ ॥ ૪૯ ॥

(૧૬૭)

શિલાતાલકકુષ્ઠાનિ નિશાલાંગલિકોદ્ભવમ્ ।
 ચૂર્ણં ગોમૂત્રસંપિષ્ઠં પામાં હન્તિ પ્રલેપતઃ ॥ ૫૦ ॥
 જયિનીમધુનિર્યાસં હરીતકી મરિચગંધર્ધસિદૂરમ્ ।
 વચયા સહ દધિસારં નિહંતિ સ્નર્જૂં ચ પામાં ચ ॥ ૫૧ ॥
 કનકભુજગવલ્લી માલતીપત્ર દૂર્વા
 રસગદકુનટીભિર્મિદિતસ્તૈલયુક્તઃ ।
 અપહરતિ રસેન્દ્રો કુષ્ઠકંઠૂં વિચર્ચિ
 સ્ફુટિત ચરણરંધ્રં શ્યામલત્વં ત્વચાયાઃ ॥ ૫૨ ॥

૧ જેમ મહાવીરસ્વામીનું સ્મરણ કરવાથી પાપ નાશ પામે છે તેમ, લેંશનું માખણ, સિંદૂર અને મરીનો લેપ કરવાથી ખસ મટે છે.

૨ મનશિલ, હરતાળ, ઉપલેટ, હળદર, વઢવાડિયાનું મૂળ, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્રમાં વાટીને ચોપડવાથી ખસ મટે છે.

૩ જયિની (લાબલુ કે કુંવાડીયાનાં બીજ ?), મહુડાનો રસ, હરડે, મરી, ગંધક, સિંદૂર, વજ એ સૌનું ચૂર્ણ દહીંની તર અથવા માખણમાં મેળવીને લેપ કરવાથી લૂખસ તથા ખસ મટે છે.

૪ ધંતૂરાનાં પાંદડાં, નાગરવેલનાં પાન, માલતીનાં પાંદડાં, દરો, એ સર્વને વાટીને તેનો રસ કાઢવો, તથા તેમાં ઉપલેટ, મનશીલ, પારો તથા તેલ નાખીને ઘુંટવું. એ ઐષધ ચોપડવાથી કોઠ, લૂખસ, વિચર્યાંકા, અને ત્વચાનું કાળાપણું, એ સઘળું મટી જાય છે. તેમજ પગ ફાટીને તેમાં છેદ પડ્યા હોય તેપણુ મટી જાય છે.

સિદ્ધ કોઠના ઉપાય.

કરંજકકલિબીજે વિઙ્ગં હૈવજસ્તથા ।
 શિરીષં કાંજિકાપિષ્ઠં ચૂર્ણં લેપેન સિદ્ધમ્ ॥ ૫૩ ॥
 કુષ્ઠ પત્રકકાસીસશિલામરિચચૂર્ણકં ।
 શિરીષતૈલમિશ્રં વા તામ્રપાત્રે ધૃતં ત્ર્યહમ્ ॥ ૫૪ ॥

(૧૬૮)

લેપનં સિધ્ધમ્હૃદ્ધૈતત્ કિં વા શીતેન વારિણા ।

સંગંધકયવક્ષારચૂર્ણં પિષ્ટં નિહન્તિ તત્ ॥ ૫૫ ॥

રંભાક્ષીરં નિશાચૂર્ણં દ્વયમેતત્પ્રલેપતઃ ।

સર્વાંગસંભવં સિધ્ધમં નાશયત્યાતિ વેગતઃ ॥ ૫૬ ॥

૧ કરંજનાં બીજ, ધંતૂરાનાં બીજ, વાવડીંગ, હીમજ, સરસવૃક્ષનાં બીજ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કાંજીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી સિધ્ધ કેાઢ મટે છે.

૨ ઉપલેટ, ખાખરનાં બીજ, હીકાકશી, મનશીલ, મરી, એ સૌનું ચૂર્ણ કરી સરસિયા તેલમાં નાખીને તે સઘળું ત્રણ દિવસ સુધી ત્રાંખાના વાસણમાં રહેવા દેવું. પછી તેનો લેપ કરવાથી સિધ્ધ કેાઢ મટે છે.

૩ અથવા ઠંડા પાણી સાથે ગંધક અને જવખારનું ચૂર્ણ વાટીને ચોપડવાથી તે પણ સિધ્ધમને મટાડે છે.

૪ કેળનો રસ અને હળદરનું ચૂર્ણ એ બે વાનાંનો લેપ કરવાથી આખે શરીરે થયેલા સિધ્ધ કેાઢ થોડાજ વખતમાં મટાડી દે છે.

વાતરોગ.

દશ વાયુનાં લક્ષણ.

ચૂર્ણીકરોતિ યઃ કુદ્ધો બ્રહ્માંડમતિમારુતઃ ।

પ્રાણ્યંગં મંજયંશ્ચિત્રમૌષધૈઃ સ નિવાર્યતે ॥ ૫૭ ॥

एकोपि स क्रियाभेदाद्दशधा भिद्यते तनौ ।

प्राणोपानः समानश्चोदानव्यानौधनंजयः ॥ ૫૮ ॥

ककरो देवदत्तश्च नागः कूर्मो दशानिलाः ।

निःश्वासोच्छ्वासकासैश्च प्राणो देहं समाश्रितः ॥ ૫૯ ॥

मलमूत्राद्यधोयस्मादपानयति देहिनः ।

अपानस्तेन कथितः कारणेन समीरणः ॥ ૬૦ ॥

रसरक्तादि गात्रेषु समुन्नयति देहिनाम् ।

स समानः स्मृतो वायुरूर्ध्वमार्गप्रवर्त्तकः ॥ ૬૧ ॥

(૧૬૯)

વદનં નયનં ગાત્રં યઃ સ્પંદયતિ દેહિનામ્ ।
 સ ઉદાનઃ સ્મૃતો વાયુરુર્ધ્વમાર્ગે પ્રવર્તતે ॥ ૬૨ ॥
 વિકૃતં વિદધાત્યંગં વિદ્વેષં વિષયેષુ ચ ।
 વ્યાધિપ્રકોપનશ્રાયં વાર્ધિકો વ્યાનમારુતઃ ॥ ૬૩ ॥
 પ્રાણો હૃદિ ગુદેપાનઃ સમાનો નાભિમંડલે ।
 ઉદાનઃ કંઠદેશસ્થો વ્યાનઃ સકલસંધિષુ ॥ ૬૪ ॥
 ઘોષે ધનંજયો જ્ઞેયઃ કંદને કૃકરસ્તથા ।
 જુંભાયાં દેવદત્તશ્ચ ઉદ્ગારે નાગનામકઃ ॥ ૬૫ ॥
 ઉન્મીલને ભવેત્કૂર્મો દશૈવં મારુતઃ સ્થિતાઃ

જે મહાન્ વાયુ કોપ પામ્યો હોય તો તે પ્રાણીઓનાં અંગને-
 જ ભાગી નાખે છે, એટલુંજ નહિ, પણ આખા બ્રહ્માંડનો પણ
 તે ચૂરેચૂરો કરી નાખે છે; એ વાયુને ઔષધોવડે અટકાવી શકાય
 છે એ આશ્ચર્યકારક છે.

એ વાયુ એક છતાં પણ તેની જુદી જુદી ક્રિયાઓ ઉપરથી શ-
 રીરમાં તેના દશ ભેદ માનેલા છે, અને તેને પ્રાણ, અપાન, સમા-
 ન, ઉદાન, વ્યાન, ધનંજય, કૃકર, દેવદત્ત, નાગ અને કૂર્મ, એવા
 દશ વાયુ છે એમ કહે છે. શરીરને આશરે રહેલો પ્રાણવાયુ નિઃ-
 શ્વાસ, ઉર્ધ્વાસ અને ખાંસી ઉત્પન્ન કરે છે. મનુષ્યના શરીરમાં મ-
 ણમૂત્ર વગેરેને નીચેના માર્ગથી બહાર કાઢી નાખે છે તે કારણથી
 તે વાયુ ને અપાન કહે છે. મનુષ્યોના શરીરમાં રસ, લોહી, વગેરે-
 ને જે ઉંચે ચઢાવે છે તેને સમાનવાયુ કહે છે; એ વાયુ ઉપરના
 માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારો છે. જે વાયુ મનુષ્યના મુખને, નેત્રને
 અને શરીરને ફરકાવે છે, તે વાયુને ઉદાન વાયુ કહે છે; એ વાયુ
 ઉપરના માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારો છે. જે વાયુ અંગને વિરૂપ
 કરી નાખે છે, વિષયો ઉપર અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા વ્યાધિ-
 ઓને વધારી દે છે, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રબળ થનારો વાયુ વ્યાન
 બાણવો. પ્રાણ વાયુ હૃદયમાં રહે છે, અપાન વાયુ ગુદામાં રહે છે,
 સમાન વાયુ નાભિમંડળમાં રહે છે, ઉદાન વાયુ કંઠદેશમાં રહે છે
 અને વ્યાન વાયુ શરીરના તમામ સાંધાઓમાં રહે છે. અવાજ કર-

(૧૭૦)

વામાં ધનંત્ય વાયુ બાણવે, રડવામાં કૃકર, અગાસામાં દેવદત્ત,
ઓડકારમાં, નાગ અને આંખો ઉઘાડવામાં કૂર્મ વાયુ બાણવે. એ-
પ્રમાણે દશ વાયુ રહેલા છે.

દશ નાડીનાં નામ.

ईडाथ पिङ्गलाख्या वा सुषुम्णा हस्तिजिह्विका ॥ ६६ ॥

અલંમુખા યશા મૂષા કંધારી શિખિની કુહુઃ ।

वेहमध्यगता एता मुख्याः स्युर्दशनामतः ॥ ६७ ॥

સર્વેપિ મારુતા આસુ સંચરંતિ ક્રિયાવશાત્ ।

तद्रोगशमनं वच्मि संक्षेपाद्धेतुपूर्वकम् ॥ ६८ ॥

ઇડા, પિંગળા, સુષુમ્ણા, હસ્તિજિહ્વિકા, અલંમુખા, યશા,
મૂષા, કંધારી, શિખિની, કુહુઃ, એવાં નામની દેહમાં રહેલી દશ ના-
ડીઓ મુખ્ય છે. સઘળા પ્રકારના વાયુઓ પોતપોતાની ક્રિયા પ્રમા-
ણે તે નાડીઓમાં ફરે છે. હવે એ વાયુના રોગના પ્રથમ સંક્ષેપમાં
હેતુ કહીને તેના રોગને શમાવવાનો પ્રકાર કહું છું.

વાયુનાં લક્ષણો.

आलस्यं भ्रममोहकंपजडता सर्वाङ्गसंघिव्यथा

रोमांचो वदनं विवर्णमरसं शोषस्तथा तालुनः ।

शैथिल्यं वपुषो त्वचः परुषता मंदाग्निरुष्णव्यथा

उनिद्रा स्वल्पमलो जडा च रसना वातप्रकोपेणिनाम् ॥ ६९ ॥

જ્યારે વાયુ કોપે છે ત્યારે મનુષ્યને આળસ, ભ્રમ, મોહ, કંપ,
જડપણું, અને શરીરના સઘળા સાંધાઓમાં પીડા થાય છે; શરી-
રનાં રૂવાં ઉભાં થાય છે, મુખનો વર્ણ બદલાઈ જાય છે તથા તે કોરૂં
પડી જાય છે; તાળવે શોષ પડે છે; શરીર શિથિલ થઈ જાય છે;
શરીરની આમડી કરકરી લાગે છે; જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય છે; ગર-
મીની પીડા થાય છે; ઉંઘ આવતી નથી; ઝાડો કમી થાય છે; અને
જીભ જડ થઈ જાય છે.

વાતરોગના ઉપાય.

विश्वैरंडशिफा दारु गङ्गुची सिंहराष्ट्रिका ।

एतत्काथोत्थिसंधिस्थं हन्ति वातं निषेवितः ॥ ૭૦ ॥

(१७१)

रास्नैरंडशिफा दारु वचा शुंठी दुरालभा ।
 अभयातिविषा मुस्ता शतमूली वृषामृता ॥ ७१ ॥
 अमोषांकाथपानेन कासः श्लेष्मा च संधिगः ।
 मज्जास्थिस्नायुसर्वांगवायुर्नश्यति निश्चितम् ॥ ७२ ॥
 रास्ना शतावरी दारुकं कोली लांगली कणा ।
 रक्तचंदनमंजिष्ठा वृद्धिः सैधवपद्मकं ॥ ७३ ॥
 अश्वगंधामृतापाठा मुस्तैला शालिपिप्पली ।
 शतपुष्पाजमोदा च शुंठी कुष्ठं समांशतः ॥ ७४ ॥
 सघृतं चूर्णमेतेषां भक्षितं तप्तवारिणा ।
 त्वगस्थिस्नायुसंधिस्थं मारुतं हन्ति वेगतः ॥ ७५ ॥
 अजमोदाभ्रकं रास्ना गडूची विश्वभेषजं ।
 शतपुष्पाश्वगंधा च शतमूली समांशतः ॥ ७६ ॥
 सुश्लक्ष्णचूर्णमेतेषां भक्षितं सर्पिषा सह ।
 हृत्पृष्ठकटिकोष्ठस्थं मारुतं हन्ति वेगतः ॥ ७७ ॥
 विश्वैरंडशिफा शुंठी दारु कुष्ठं च सैधवम् ।
 रास्नामृतोद्भवं चूर्णं गुग्गुलुर्द्विगुणोत्तरः ॥ ७८ ॥
 एकैका गुटिका तस्य प्रत्यहं भक्षिता सती ।
 पथ्याशिनोतिवेगेन हन्ति विभ्रममारुतम् ॥ ७९ ॥
 शिशुछल्ली कणा रास्ना शुंठी गोक्षुरसैधवम् ।
 वन्हिरैरंडमूलं च चूर्णमेषां समांशतः ॥ ८० ॥
 गुटिका प्रत्यहं तासामेकैकाशनतो ध्रुवम् ।
 सर्वांगकुपितं वायुं शमयत्यतिवेगतः ॥ ८१ ॥
 कणामूलं कणादारु विडंगं वन्हिसैधवम् ।
 शतपुष्पाजमोदा च मरिचं समचूर्णकम् ॥ ८२ ॥
 गुडान्वितस्य तस्याथ गुटिका एकविंशतिः ।
 भक्षितास्तास्त्रिसप्ताहं मारुतं घ्नन्तिसर्वतः ॥ ८३ ॥
 कटुकींद्रयवापाठा पावकोतिविषा निशा ।
 एतेषां चूर्णमुष्णाभःपीतं हन्त्यनलान् बहून् ॥ ८४ ॥
 यवान्नीचूर्णसंमिश्रं शृंगवेररसस्तनौ ।
 मर्दनान्नस्यतो हन्ति कुपितं मारुतं ध्रुवम् ॥ ८५ ॥
 शुंठीमरिचदारुणां चूर्णकाथस्यपानतः ।
 सर्वे वाता विनश्यन्ति देहोपद्रवकारिणः ॥ ८६ ॥

(૧૭૨)

શુંઠી કળા કળામૂલં વિડંગં દારુ સૈંધવમ્ ।
 રાસ્ના વૃદ્ધિર્યવાની ચ મરિચાન્યભયા સમમ્ ॥ ૮૭ ॥
 દ્વિગુણો ગુગ્ગલશ્ચૂર્ણમાજ્યભુક્ત નિહન્તિ ચ ।
 વાતં વિસૂચિકાં ગુલ્મં શૂલં કંપં તથો ધ્વસીમ્ ॥ ૮૮ ॥
 દારુ કુષ્ઠં તથા રાસ્ના વિશ્વાગ્નિર્વૃહતી પુરઃ ।
 ભાગોત્તરમિદં સર્વં રંભાનિર્યાસપાચિતમ્ ॥ ૮૯ ॥
 સ ક્વાથો દુગ્ધતૈલાભ્યાં પક્વોસ્થાભ્યંગતો ધ્રુવમ્ ।
 સર્વે વાતા વિનશ્યન્તિ પ્રત્યંગેભ્યંગકારિણઃ ॥ ૯૦ ॥
 બહ્નુપ્રિકામૂલરસોથ તૈલં દુગ્ધં પલં પ્રસ્થયુગં ક્રમેણ ।
 સુશ્વેત પુષ્પાનવદેવદારુશૈલેયમાંસીમિલિતં સમાંશં ॥ ૯૧ ॥
 તૈલાવશેષં કથિતં સમસ્તં નારાયણં તૈલમિદં વદન્તિ ।
 નાનાનિલૈઃ પીડિતમાનુષાણામભ્યંગયોગાદ્દ્રુતમેતદેવ ॥ ૯૨ ॥
 ઘરુણૈરંડવાતારિર્મુડીશિમ્બુશતાવરી ।
 કાંડવલી બૃહત્યૌ દ્વૌ નાગકર્ણશિફાદયઃ ॥ ૯૩ ॥
 ઇતત્તૈલપ્રલેપેન મઝ્જાસ્થિસ્નાયુસંધિગઃ ।
 સર્વાંગકુપિતો વાયુર્ધનિશ્ચયત્યતિવેગતઃ ॥ ૯૪ ॥

૧ શુંઠ, દીવેલાનાં મૂળ, દેવદાર, ગળો, રાતા સરગવાનું છોડું, રીંગણીનાં મૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ સેવવાથી હાડકાના સાંધામાં રહેલો વાયુ મટે છે.

૨ રાસના, દીવેલાનાં મૂળ, દેવદાર, વજ, શુંઠ, ધમાસો, હર-કે, અતિવિષ, મોથ, શતાવરી, અરડૂસી, ગળો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી ખાંસી, કફ, સંધિગવાયુ, મળ-હાડકા-સ્નાયુ અને સઘળા અંગમાંનો વાયુ નિશ્ચય નાશ પામે છે.

૩ રાસના, શતાવરી, દેવદાર, કંકોલ, વઢવાડિયાનાં મૂળ, પીપર, રતાંજળી, મજીઠ, વૃદ્ધિવૃક્ષ, સિંધવ, પદ્મકાષ્ઠ, આસંધ, ગળો, પાહાડમૂળ, મોથ, એલચી, શેરડીનાં મૂળ, પીપર, સવા, અજમોદ, શુંઠ, ઉપલેટ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેવાં. એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ઘી અને ઉના પાણી સાથે ખાવાથી ત્વચા, હાડકાં, સ્નાયુ, અને સાંધામાં રહેલો વાયુ જલદીથી મટી જાય છે.

(૧૭૩)

૪ અજમોદ, અબ્ધકલસ્મ, રાસ્ના, ગળો, શુઠં, સવા, આસંધ, શતાવરી, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઇને તેનું ઘણું ખારીક ચૂર્ણ કરીને ઘી સાથે ખાવાથી હૃદય, પીઠ, કટિ, અને કોઠામાંનો વાયુ જલ-દ્વીથી નાશ પામે છે.

૫ શુઠં, દીવેલાનાં મૂળ, શુઠં, દેવદાર, ઉપલેટ, સિંધવ, રાસ્ના, ગળો, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. એ સઘળાથી બમણો ગુગળ નાખવો. પછી તેની ગોળીઓ કરી તેમાંથી એક એક ગોળી દરરોજ ખાવી અને પથ્થ પાળવું તેથી ચકરી વાયુ જલદીથી મટી જાય છે.

૬ સરગવાની છાલ, પીપર, રાસ્ના, શુઠં, ગોખરૂં, સિંધવ, ચિત્રો, દીવેલાનું મૂળ, એને સમાન લેઇ ચૂર્ણ કરી તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી દરરોજ એક એક ખાવાથી સઘળે અંગે કોપેલા વાયુને ઘણી ત્વરાથી શમાવે છે એ નિશ્ચય જાણવું.

૭ પીપરીમૂળ, પીપર, દેવદાર, વાવડીંગ, ચિત્રો, સિંધવ, સવા, અજમોદ, મરી, એ સર્વને સમાન ભાગે લેઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી તેની એકવીશ ગોળી કરવી. એ ગોળીઓ એકવીશ દહાડા ખાવાથી સઘળા અંગમાંથી વાયુને મટાડે છે.

૮ કટુકી, ઇંદ્રજવ, પાહાડમૂળ, ચિત્રો, અતિવિખ, હળદર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી ઘણા પ્રકારના વાયુઓને મટાડે છે.

૯ જવાન અજમાનું ચૂર્ણ અને આદાનો રસ એકઠો કરીને શરીરે મર્દન કરવાથી તથા તેને સુંઘવાથી કોપેલા વાયુને નિશ્ચય શમાવે છે.

૧૦ શુઠં, મરી, દેવદાર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને ખાવાથી કે ક્વાથ કરીને પીવાથી દેહને ઉપદ્રવ કરનારા સઘળા પ્રકારના વાયુ નાશ પામે છે.

૧૧ શુઠં, પીપર, પીપરીમૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રા-

૧ આ યોગમાં શુઠં બેવાર કહી છે માટે બમણી લેવી, એવો વૈદોનો અભિપ્રાય છે.

(૧૭૪)

સ્ના, વૃદ્ધિવૃક્ષ, જવાન, મરી, હરડે, એ સર્વે સમાન ભાગે લેવું. ગુગળ બમણો લેવો. એ સર્વેનું ચૂર્ણ ઘી સાથે ખાવાથી વાયુ, વિસ્ફોટિકા, (મૂર્છા), ગુદ્મ, (ગોળો), શૂળ, કંપ, અને ઉધ્વસી નામે રોગ, એ સર્વેને મટાડે છે.

૧૨ દેવદાર, ઉપલેટ, રાસ્ના, શુંઠ, ચિત્રો, રીંગણી, ગુગળ, એ સર્વે એક એક ભાગ ચઢતું લેધને તેને કેળના રસમાં પકવ કરવું, એટલે કેળના રસમાં તેનો ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથમાં દૂધ તથા તેલ નાખીને તેલ પકવ કરવું અને શરીરે ચોળવું. એ તેલ પોતાના પ્રત્યેક અંગ ઉપર ચોળવાથી સઘળા પ્રકારના વાયુ નાશ પામે છે.

૧૩ શતાવરીના મૂળનો રસ ચાર તોલા, તેલ ચોસઠ તોલા, અને દૂધ ચોસઠ તોલા લેવું, ઘોળી નગોડ, નવો દેવદાર, શિલાજીત, મોરમાંસી, એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લેધને તેનું કલ્ક કરીને તેમાં નાખવું. પછી તેલ શેષ રહેતાં લગી તેને ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવું. એ તેલને નારાયણ તેલ કહે છે. જે માણસે અનેક પ્રકારના વાયુના રોગથી પીડાયલા હોય તેઓના આ તેલ શરીરે ચોળવાથી અનેક પ્રકારના વાયુના રોગ જલદી મટી જાય છે.

૧૪ વરણો, દીવેલો, ઘોળી નગોડ, ઘોડીઓકલાર, સરગવો, શતાવરી, કાંડવેલ, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, રાતા એરંડાનું મૂળ, એ ઓષધોથી તેલ સિદ્ધ કરીને તેનો લેપ કરવાથી મજ્જા, અસ્થિ, સ્નાયુ, અને સંધિમાં રહેલો વાયુ તથા આખે અંગે કોપેલો વાયુ જલદીથી નાશ પામે છે.

વૃદ્ધવાતારિ તેલ.

दुग्धं प्रस्थद्वयं तैलप्रस्थमेवं तथा रसः ।

शतावर्या वचा कुष्ठं चंदनं देवदारु च ॥ ९५ ॥

कंकोला विदुला रास्ना मंजिष्ठैलारुदंतिका ।

शैलेयमश्वगंधा च मांसी चिकणिकाखिलम् ॥ ९६ ॥

अर्द्धार्द्धं पलमानं स्यात्पक्वं मृद्वग्निना शनैः ।

एकांगशुष्कमज्जास्थि भग्नसांध्यं नृणां तथा ॥ ९७ ॥

(૧૭૫)

કુબ્જવામનપંગૂનાં પાનાદભ્યંગતસ્તથા ।**વાતાશ્નાનાવિધાન્ હન્તિ તૈલમેતન્નસંશયઃ ॥ ૧૮ ॥**

૧૫ એકસો અઠાવીશ તોલા દૂધ, ચોસઠ તોલા તેલ, શતાવરીનો રસ ચોસઠ તોલા, વજ, ઉપલેટ, ચંદન, દેવદાર, કંકોલ, સાતલા, રાસ્ના, મજીઠ, એલચી, રૂદતી, શિલાજીત, આસંધ, મોરમાંસી, ચીકણી, એ સર્વે એ એ તોલા લેવું. પછી તેનું કલ્ક કરીને તેલમાં નાખી તેલ ધીમે તાપે ધીમેથી પકવ કરવું. એ તેલ ચોળવાથી તથા પીવાથી એકાંગ વાયુ, અસ્થિ સૂકાઈ કે ભાગી ગયું હોય તે, સાંધો ભાગી ગયો હોય તે, અંગ વાંકું, ઠીંગણું, પાંગળું થઈ ગયું હોય તે, એ સર્વે મટે છે. એ તેલ અનેક પ્રકારના વાયુના રોગને મટાડે છે એમાં કાંઈ સંશય નથી.

इति परमजैनाचार्यश्रीउमास्वातिवाचकशिष्यश्रीकंठविरचिते हितोपदेशनाम्नि
कुष्ठपामासिध्मवातरोगप्रतिकारो नवमः समुद्देशः ॥ ९ ॥

બાલરોગ પ્રતીકારઃ

બાળકોના તાવ વગેરેના ઉપાય.

લાજાયષ્ટિસ્તથામાંસી તવરાજો રસાંજનમ્ ।

ચૂર્ણમેષાં જ્વરં હન્તિ શિશૂનાં મધુનાશિતમ્ ॥ ૧ ॥

લાજાજતુશિલામાંસી મધુકૈશ્વર્ણિતૈઃ સમૈઃ ।

મધુયુકૈઃ શિશોર્લેહઃ સર્વજ્વરનિવારણઃ ॥ ૨ ॥

પિષ્પલ્યતિવિષાશુંગી ચૂર્ણલેહો મધૂક્ષિતઃ ।

ક્ષૌદ્રેણાતિવિષા ચૈકા જ્વરકાસવમીહરા ॥ ૩ ॥

માંસી રસાંજનં લાજા કળા કર્કટશુંગિકા ।

ચૂર્ણમેષાં સમાંશં ચ મધુના સહ ભક્ષિતમ્ ॥ ૪ ॥

શિશૂનાં નાશયત્યેવ શ્વાસં હર્દિસ્તથા જ્વરમ્ ।

મધુપીતં તવક્ષીરં શિશોઃ કાસવિનાશનમ્ ॥ ૫ ॥

સર્પનિર્મોકનિર્માલ્યકેશાશ્રથ્વે તસર્ષપાઃ ।

મંત્રૈસ્તુધૂપિતોધૂપઃ શિશૂનાં ગ્રહદોષહત્ ॥ ૬ ॥

(१७६)

ओम् नमो भगवते श्रीपार्श्वनाथाय श्रीबीराय नमः । ओम् सत्यं सत्यवते
स्वाहा ॥ इतिमंत्रः ॥

पुराहिकृत्तिनिर्गुडीवचाकुष्टं समांशकम् ।
कनकाज्यमयं धूपो बालकग्रहनाशनः ॥ ७ ॥
भार्गी च बालकं दारु चूर्णमेषां समांशतः ।
शिशूनां वारिणा पिष्टं पीतं सर्वज्वरापहम् ॥ ८ ॥
गोजिह्वा धातुकीरोधौ विडं दैत्या समाक्षिकः ।
लेहः काथोऽथवा हन्ति बालातीसारमुल्बणम् ॥ ९ ॥
शंखयष्ट्यंजनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ।
श्यामारसांजनं मुस्ता चूर्णमेषां समांशतः ॥ १० ॥
बालातीसारहृद्भुक्तं सद्यः शर्करयासह ।
काकोली गजकृष्णा च लोघ्रमेषां समांशतः ॥ ११ ॥
काथो मध्वन्वितः पीतो बालातीसारहृन्मतः ॥ १२ ॥
श्यामारसांजनं चूतफलास्थि समचूर्णकम् ।
हन्ति छर्दिमतीसारं मधुना सह भक्षितम् ॥ १३ ॥
लाजा सैधवयोश्चूर्णं बीजपूररसान्वितम् ।
भक्षितं नाशयत्येवं शिशूनां छर्दिमुल्बणाम् ॥ १४ ॥
लाजाः सैधवमाम्रास्थि चूर्णमेषां समांशतः ।
हन्ति छर्दिमतीसारं मधुना सह भक्षितम् ॥ १५ ॥
तवरजः कणाचूर्णं सैधवेला कटुत्रयम् ।
निरोधं हन्ति बालानां मधुना सह भक्षितम् ॥ १६ ॥
पिष्पल्यतिविषा मांसी तथा कर्कटशृंगिका ।
तश्चूर्णं मधुना भुक्तं छर्दिकासविनाशकम् ॥ १७ ॥
विश्वैलासैधवं हिंगु भारंगी चूर्णकं मधु ।
पिष्टमाज्यान्वितं भुक्तं शिशूनां वातशूलहृत् ॥ १८ ॥
गोक्षुरः सैधवं शुंठी दारु मुस्ता वचाश्मभित् ।
विडंगं चूर्णकं भुक्तं सर्पिषा वातशूलहृत् ॥ १९ ॥
राजिका गृहधूमेद्रयवास्तक्रेण चूर्णिताः ।
पामां विचार्वकां सिध्मं बालानां घ्नन्ति लेपतः ॥ २० ॥
हरीतकीवचाकुष्टचूर्णकं समभागतः ।
मधुना भक्षितं हन्ति बालानां तालुकंटकम् ॥ २१ ॥

(૧૭૭)

રસાંજનં શિલા શંખનાભિપિષ્પલીચૂર્ણકમ્ ।

બાલનેત્રહં હન્તિ મધુના લોચનાંજનાત્ ॥ ૨૨ ॥

દાડિમી ગૈરિકં ચૂર્ણં મુસ્તા લોઘ્રં સમાંશતઃ ।

અજાક્ષીરેણ લેપોક્ષિપુટયોરક્ષિરોગહૃત્ ॥ ૨૩ ॥

અજાક્ષીરેણ સંપિષ્ટદાર્ઘીમુસ્તકગૈરિકૈઃ ।

બહિરાલેપનં કાર્યમક્ષિરોગવિનાશનમ્ ॥ ૨૪ ॥

બ્રાહ્મો દુરાલભા કુષ્ઠં શિરીષઃ સૈંધવં કણા ।

કાકોલી ચૂર્ણકૈઃ પક્કં નવનીતેન ગોઃ સમમ્ ॥ ૨૫ ॥

ઘૃતં તુ પાનતઃ કુર્યાદાયુર્મેધા તથા સ્મૃતિમ્ ।

રક્ષોભૂતમયં હન્તિ બાલાનાં સર્વરોગહૃત્ ॥ ૨૬ ॥

પાઠાયવાઃ સૈંધવશિશુપથ્યા કટુત્રયં ગોનવનીતપક્કમ્ ।

પત્તઘૃતં પાનતઃ પવકુર્યાન્મર્તિ સ્મૃતિં ગાત્રબલં શિશૂનામ્ ॥ ૨૭ ॥

૧ ડાંગરની ધાણી, જેઠીમધ, મોરમાંસી, સાકર, રસાંજન, એ ઐષધોના ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવાથી બાળકોનો તાવ મટે છે.

૨ ડાંગરની ધાણી, શિલાજિત, મોરમાંસી, જેઠીમધ, એ સર્વ સમાન લેઈને ચૂર્ણ કરી મધ સાથે બાળકને ચટાડવાથી તેના સર્વ પ્રકારના તાવ નાશ પામે છે.

૩ પીપર, અતિવિષ, કાકડાસીંગ, એ ઐષધોના ચૂર્ણને મધ સાથે ચટાડવાથી બાળકનો તાવ મટે છે.

૪ એકલી અતિવિષની કળી વાટીને મધ સાથે ચટાડવાથી બાળકનો તાવ, ઉલટી, તથા ખાંસી મટે છે.

૫ મોરમાંસી, રસાંજન, ડાંગરની ધાણી, પીપર, કાકડાસીંગ, એ ઐષધો સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે પાવાથી બાળકોનો શ્વાસ, ઉલટી તથા તાવ નાશ પામે છે.

૬ તપખીરનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે પાવાથી બાળકની ખાંસી મટે છે.

૭ સાપની કાંચળી, માથાના ઉતરેલા વાળ, ધોળા સરસવ, એ વસ્તુઓનો નીચેના મંત્રથી ધૂપ કરવાવડે બાળકનો ગ્રહદોષ નાશ પામે છે.

(૧૭૮)

ઓમ્ નમો ભગવતે શ્રીપાર્શ્વનાથાય શ્રીવીરાય નમઃ । ઓમ્ સત્યં સત્યવતે
સ્વાહા ॥ ઇતિમંત્રઃ ॥

૮ ગુગળ, સાપની કાંચળી, નગોડ, વજ, ઉપલેટ, ધંતુરાનાં
ખીજ, ઘી, એ સર્વે સમાન લેઈને તેનો ધૂપ કરવાથી ખાળકોનો
અહુદોષ નાશ પામે છે.

૯ ભારંગ, વાળો, દેવદાર, એ ઐષધો સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ
કરી પાણીમાં વાટી પાવાથી ખાળકોના સર્વ પ્રકારના તાવ મટે છે.

૧૦ ગળજીલી (લોંચ પાથરી) ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર, બિડ-
લવણ, મેરમાંસી, એ ઐષધોનો કવાથ અથવા અવલેહ મધ સાથે
આપવાથી ખાળકોનો મોટો અતિસાર નાશ પામે છે.

૧૧ શંખ, જેઠીમધ, સુરમો, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ કરીને લગા-
વાથી ખાળકોની ગુદા પાકી હોય તે મટી જાય છે.

૧૨ પીપર, રસાંજન, મોથ, એ ઐષધોનું સમભાગે ચૂર્ણ
કરીને સાકર સાથે ખાવાથી તત્કાળ ખાળકોનો અતિસાર મટે છે.

૧૩ કાકોલી, ગજપીપર, લોધર, એ ઐષધોનો કવાથ સમ-
ભાગે કરીને પીવાથી ખાળકોનો અતિસાર મટે છે.

૧૪ પીપર, રસાંજન, કેરીના ગોટલાની ગોટલી, એ ઐષ-
ધોનું ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે ખાવાથી ખાળકોની ઉલટી તથા ઝાડો
બંધ થાય છે.

૧૫ ડાંગરની ધાણી તથા સિંધવનું ચૂર્ણ કરીને ખીજોરાના ર-
સમાં ખાવાથી ખાળકોની અતિઘણી ઉલટીને જરૂર મટાડે છે.

૧૬ ડાંગરની ધાણી, સિંધવ, કેરીની ગોટલી, એ ઐષધોનું
સમભાગે ચૂર્ણ કરી તેને મધ સાથે ખાવાથી ઉલટી અને અતિસાર
મટે છે.

૧૭ સાકર, પીપરનું ચૂર્ણ, સિંધવ, એલચી, શુક, પીપર,
મરી, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી ખાળકોને ઝાડો ક-
બજ થયેલો મટે છે.

(૧૭૬)

૧૮ પીપર, અતિવિખ, મોરમાંસી, કાકડાસીંગ, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટવાથી ઉલટી અને ખાંસી નાશ પામે છે.

૧૯ શુઠ, એલચી, સિંધવ, હીંગ, ભારંગ, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધ તથા ઘી સાથે ખાવાથી ખાળકોનું વાતશૂળ મટે છે.

૨૦ ગોખરું, સિંધવ, શુઠ, દેવદાર, મોથ, વજ, પાષાણુભેદ, વાવડીંગ, એ ઐષધોનું ચૂર્ણ કરીને ઘી સાથે ખાવાથી વાયુનું શૂળ મટે છે.

૨૧ રાઈ, ઘરનો ધૂમાસ, ઇંદ્રજવ, એ ઐષધોને છાશમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી ખાળકોની ખસ, વિચરિકા, અને સિદ્ધિ નામે કોઢ મટે છે.

૨૨ હરડે, વજ, અને ઉપલેટનું સમભાગે ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે ચટાડવાથી ખાળકોનો તાલુકંટક (ગળું પડે છે તે) રોગ મટે છે.

૨૩ રસાંજન, મનશિલ, શંખની નાલિ, અને પીપરનું ચૂર્ણ, એ ઐષધોને બારીક ઘુટીને મધ સાથે આંખે આંજવાથી ખાળકોના આંખના રોગ મટે છે.

૨૪ દાદમ, ગેરૂ, મોથ, લોધર, એ સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરી બકરીના દૂધ સાથે આંખની ઉપર લેપ કરવાથી આંખના રોગ મટે છે.

૨૫ દારૂહળદર, મોથ, ગેરૂ, એ ઐષધોને બકરીના દૂધ સાથે વાટીને આંખોની બહાર લેપ કરવાથી આંખના રોગ મટે છે.

૨૬ બ્રાહ્મીના વેલા, ધમાસો, ઉપલેટ, સરસવૃક્ષની છાલ, સિંધવ, પીપર, કાકોલી, એ ઐષધોનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી ગાયના માખણમાં નાખીને તેને પકવ કરી ઘી કરવું. એ ઘી પીવાથી ખાળકોના આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, બુદ્ધિ વધે છે, સ્મરણ શક્તિ સારી થાય છે, રાક્ષસ તથા ભૂત વગેરેનો ભય નાશ પામે છે, તથા સઘળા પ્રકારના રોગ દૂર થાય છે.

(૧૮૦)

૨૭ પાહાડમૂળ, ઇંદ્રજવ, સિંધવ, સરગવો, હરડે, શુંક, પી-
પર, મરી, એ ઐષધના ચૂર્ણમાં ગાયત્રી માખણ નાખીને પકવ કરી
ધી તૈયાર કરવું. એ ધી પીવાથી બાળકોની બુદ્ધિ સ્મરણશક્તિ,
તથા શરીરનું બળ વધે છે.

શ્રીઓના રોગના ઉપાય.

બાલકં તવરાજશ્ચ ચંદનં તંદુલાંભસા ।
પીતં હન્તિ ત્રયં રક્તપ્રદરં દુર્ધરં સ્ત્રિયઃ ॥ ૨૮ ॥
તંદુલીયકમૂલોત્તમં તવરાજો રસાંજનમ્ ।
તંદુલાંભોયુતં હન્તિ અત્યુગ્રં પ્રદરં સ્ત્રિયઃ ॥ ૨૯ ॥
ચંદનં દુગ્ધસર્પિભ્યો સુપકં શીતલં કૃતમ્ ।
તવરાજમધૂપેતં પીતં સ્ત્રીપ્રદરાપહમ્ ॥ ૩૦ ॥
સ્વર્ણગૈરિકજંબામ્નચૂર્ણં કાદંબ ઉત્પલમ્ ।
પીતં તંદુલતોયેન સમધુપ્રદરાપહમ્ ॥ ૩૧ ॥
અનંતાયાઃ ફલિન્યા વા ચંદનં નાગકૈસરમ્ ।
અસુગ્દરનિરોધાય પિબેત્કલકં પ્રસન્નયા ॥ ૩૨ ॥
તંદુલાંભસ્સુ પિષ્ટાનિ શિવાલીજાનિ પાનતઃ ।
શોણિત પ્રદરં ઘ્નન્તિ દુર્ધરં યોષિતઃ ક્રમાત્ ॥ ૩૩ ॥

૧ વીરણવાળો, સાકર, ચંદન, એ ત્રણનું ચૂર્ણ કરી તેને ચો-
ખાના ધોવરામણ સાથે પીવાથી શ્રીઓનું કષ્ટસાધ્ય પ્રદર પણ
મટે છે.

૨ તાંદળબનાં મૂળનો રસ, સાકર, રસાંજન, એ ઐષધો ચો-
ખાના ધોવરામણ સાથે પીવાથી શ્રીઓનું ઘણું લયંકર પ્રદર મટે છે.

૩ દૂધ અને ધીમાં સફેદ ચંદન નાખીને ધી સારી રોતે પકવ
કરી તે ધી ઠંડું થયા પછી મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી શ્રીનું
પ્રદર (લોહીવાહ) મટે છે.

૪ સોનાગેર, બાખૂડાની, આંખાની તથા કદંબની છાલનું ચૂર્ણ,

(૧૮૧)

કમળ, એ સર્વને ચોખાના ધોવણુ સાથે તથા મધ સાથે પીવાથી સ્ત્રીનું પ્રદર મટે છે.

૫ ગળોનું કે કાળા ઉમૈડાનું કલ્ક કરી તેમાં ચંદન અને નાગ-કેસર મેળવી પ્રસન્ના નામે મધ સાથે તે પીવાથી લોહીવાહ બંધ થાય છે.

૬ ચોખાના ધોવરામણમાં આમળાંનાં બીજ વાટીને પીવાથી ન અટકતો હોય એવો સ્ત્રીઓનો લોહીવાહ ધીમે ધીમે મટી જાય છે.

ગર્ભરોગના ઉપાય.

ભૂમિકુષ્માંડકં યષ્ટિ શતમૂલી સમં ત્રયમ્ ।

કાથો મધુસમાપીતો હન્તિ ગર્ભવ્યથાં સ્ત્રિયઃ ॥ ૩૪ ॥

કુંભકારકરાકૃષ્ટ મૃત્તિકાપૂગમાત્રતઃ ।

અજાક્ષીરેણ સા પીતા હન્તિ ગર્ભવ્યથાં સ્ત્રિયઃ ॥ ૩૫ ॥

કાથેનોદકકંદાનાં શાલિપિષ્ઠં સશર્કરમ્ ।

પિવેદ્ગર્ભપરિસ્થાવે તવક્ષીરં પ્રસાધિતમ્ ॥ ૩૬ ॥

મરિચં પિષ્પલી શુઠી ચવક્ષારોથ પંગુલી ।

કૂષ્માંડી વલ્લિજઃ ક્ષારો ભારંગી શતપુષ્પિકા ॥ ૩૭ ॥

અષ્ટાવશેષિતઃ કાથ પતચ્છૂર્ણસમન્વિતઃ ।

પ્રસૂતિસમયે જાતં રોગં હન્તિ નિષેવિતઃ ॥ ૩૮ ॥

૧ લોંચ કેડોળું, જેઠીમધ, શતાવરી, એ સમાન ભાગે લેઈને તેનો કવાથ કરી મધ સાથે પીવાથી સ્ત્રીઓની ગર્ભ સંબંધી પીડા નાશ પામે છે.

૨ કુંભારના હાથ ઉપરથી લોહી નાખેલી માટી એક સોપારી જેટલી લેઈને તેને બકરીના દૂધમાં પીવાથી સ્ત્રીઓની ગર્ભ સંબંધી પીડા નાશ પામે છે.

૩ શીંગોડાનો કવાથ કરી તેમાં ચોખાનો લોટ, સાકર અને તવખીર નાખીને પકવ કરીને તે પીવાથી ગર્ભપાત થતો અટકે છે.

૪ મરી, પીપર, શુક, જવખાર, પંચુલી (?), કેહોળી,

(૧૮૨)

મરી, જવખાર, ભારંગ, સવા, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈ તેનો સોળગણા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કવાથ કરી તેમાં એજ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી પ્રસૂતિ સમયે થયેલા રોગને મટાડે છે.

આર્તવરોધ અને રક્તગુદ્મના ઉપાય.

સિતાહ્વાચિરબિલ્વોથ દારુ ભાર્ગી કણોદ્ભવઃ ।

કલ્કઃ પીતો હરેદ્ગુલ્મં તિલક્ષારેણરક્તજં ॥ ૩૯ ॥

તિલક્ષારગુડવ્યોષધૃતંભાર્ગીયુતં પિબેત્ ।

પાનં રક્તમવે ગુલ્મે નષ્ટે પુષ્પે તુ યોષિતામ્ ॥ ૪૦ ॥

ત્રિકટુબ્રહ્મદંડીનાં તિલકાથેન ચૂર્ણકમ્ ।

રક્તગુલ્મં હરેત્પીતં પુષ્પરોધં ચ યોષિતામ્ ॥ ૪૧ ॥

તુંબીવીજં યવક્ષારો દંતી કિષ્કં કણા ગુડઃ ।

કામસ્ય ચ ફલં વૃત્તિર્વજ્રીક્ષીરેણ નિર્મિતા ॥ ૪૨ ॥

યોનિમધ્યે સ્થિતા પુષ્પં જનયત્યેવ યોષિતામ્ ।

૧ ઘોળી તુળસી, ગંધાતો કરંજ, દેવદાર, ભારંગ, પીપર, એ ઔષધોનું કલ્ક કરીને તે તલના ક્ષાર સાથે પીવાથી રક્તગુદ્મ મટે છે.

૨ તલનો ક્ષાર, ગોળ, શુંઠ, પીપર, મરી, ભારંગ, એ સહુનું ચૂર્ણ કરી ઘી સાથે પીવું. એ ઘી પીવાથી રક્ત ગુદ્મ મટે છે તથા સ્ત્રીઓનો આર્તવ નાશ પામ્યો હોય તે પાછો શરૂ થાય છે.

૩ શુંઠ, પીપર, મરી, બ્રહ્મદંડી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ તલના કવાથ સાથે પીવાથી રક્ત ગુદ્મ મટે છે તથા સ્ત્રીઓનો આર્તવ અંધ થયો હોય તે શરૂ થાય છે.

૪ તુંબીવીજનાં બીજ, જવખાર, દંતીમૂળ, સુરાળીજ, પીપર, ગોળ, મીઠળ, એ ઔષધોને વાટીને તેની બત્તી થોરના દૂધમાં કરવી. એ બત્તી યોનિમાં રાખવાથી સ્ત્રીઓને આર્તવ આવે છે.

૧ ચોખા વગેરે જે દ્રવ્ય નાખીને દારૂ ગાળવામાં આવે છે તે-દારૂ ગાળી ક્ષીધા પછી તળિયે રહેલો ભાગ.

(१८३)

गर्भधारिणी उपाय.

गर्भश्च जायते सर्पिर्मुशलीपानमात्रतः ॥ ४३ ॥
 ऋतौ कसेरुकं शुंडी सर्पिर्दिनचतुष्टयम् ।
 क्षीरपिष्टं स्त्रियोगर्भं ग्राहयेन्नरसंगमे ॥ ४४ ॥
 पद्मोत्पल शिफाक्षीरं शैलूकं सैधवं मधु ।
 गर्भपुष्टिकरं भुक्तं किंवा कोरंटमूलिका ॥ ४५ ॥
 निशा शर्करया पद्मकंदेन मधुनान्वित ।
 भक्षिता वारयत्येव पतंतं गर्भमंजसा ॥ ४६ ॥
 लज्जालुधातुकीपुष्पमुत्पलं मधुलोध्रकं ।
 जातस्थया स्त्रिया पीतं गर्भपातं निवारयेत् ॥ ४७ ॥
 समभाग सितायुक्तं शालितंदुलचूर्णकम् ।
 उदुंबरी शिफाक्वाथः पीतोगर्भं च रक्षति ॥ ४८ ॥
 गर्भिणी गर्भतो रक्तं स्तंभयेन्निपतद्दुतम् ।
 पारापतमलः पीतखयहं तंदुलवारिणा ॥ ४९ ॥
 पाठापामार्गमूलाभ्यां योनिमध्यविलेपनात् ।
 प्रसूतिर्जायते शीघ्रं दुःखं दुःप्रसवे स्त्रियः ॥ ५० ॥
 घीरा लांगलिका दंती वृषा पाषाणभेदकः ।
 मूढगर्भासु दातव्यो लेपः सुखप्रसूतये ॥ ५१ ॥
 जरायुतं मृतं गर्भं न पतंतौ जरामपि ।
 योषितां पातयत्येव पादस्थोत्तरणीशिफा ॥ ५२ ॥
 विशालाज्यपयोयुक्ता लेपतो योनिशूलहृत् ।
 हृच्छले बीजपूरस्य रसः सैधवसंयुतः ॥ ५३ ॥
 परंढतैलसंयुक्तमुंडीमूलस्य लेपतः
 नवप्रसूतनारीणां योनिशूलं प्रशाम्यति ॥ ५४ ॥
 योनिशूलहरं पीतं सर्पिः कर्पासबीजयुक् ।
 मरुमांसेन पक्वं वा तैलं योनिप्रलेपनात् ॥ ५५ ॥
 एक एव यवक्षारो योनिशूलं निवर्त्तयेत् ।
 सर्पिषा चोष्णतोयेन पीतः शीतं यथानलः ॥ ५६ ॥
 शालितंदुलपिष्टेन दुग्धपीतेन योषिताम् ।
 भूरि दुग्धं भवेत्सप्तदिनं क्षीरान्न भोजने ॥ ५७ ॥
 स्तनपीडा शमं याति विशालामूललेपतः ।

(૧૮૪)

કુમારીકંદલેપો વા સહરિદ્રોતિ વેગતઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રવિશેન્નિર્ગતા યોનિ કારિહ્લીકંદલેપતઃ ।

શિથિલાપિભદ્રાઢા શાક્રગોપાજ્યલેપનાત્ ॥ ૫૯ ॥

૧ મુશલીનું ચૂર્ણ અને ઘી પીવાથી સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે.

૨ ઋતુકાળમાં મોથ, અને શુઠને દૂધમાં વાટીને તેમાં ઘી મેળવીને ચાર દહાડા ખાવાથી પુરૂષના યોગે સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહે છે.

૩ કમળ અને ઘોળા કમળનો કંદ દૂધ, શેલવટ, સિંધવ અને મધ એકત્ર કરીને ખાવાથી ગર્ભને પુષ્ટિ મળે છે.

૪ અથવા કાંટાસળિયાનાં મૂળ, હળદર, સાકર, કમળનો કંદ, એ સર્વને મધ સાથે ખાવાથી પડતો ગર્ભ તત્કાળ અટકે છે.

૫ લાન્નળુ, ધાવડીના ફૂલ, કમળ, મધ, લોધર, એ ઐષધોનું કંદક ગર્ભવતી સ્ત્રી પીએ તો ગર્ભપાત થાય છે.

૬ સાકર અને ચોખાનો લોટ સમાન ભાગે લેઈને તેને કાળા ઉમૈડાના કવાથમાં નાખીને પીવાથી ગર્ભનું રક્ષણ થાય છે.

૭ કબુતરની હુગાર ચોખાના ધોવરામણ સાથે ત્રણ દહાડા પીવાથી ગર્ભવતી સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનમાંથી લોહી વેહેતું એકદમ બંધ થાય છે.

૮ પહાડ મૂળ અને અંધેડાનું મૂળ ઘસીને તેનો યોનિની અંદર લેપ કર્યાથી સ્ત્રીને દુઃખે કરીને પ્રસવ થતો હોય અને વેદના થતી હોય તે મટીને તત્કાળ પ્રસવ થાય છે.

૯ શતાવરી, વઢવાડિયાનું મૂળ, ઢંતીમૂળ, અરડૂસીનું મૂળ, પાષાણુલેદ, એ ઐષધનો લેપ યોનિમાં કરવો, તેથી સ્ત્રીને ગર્ભ ગંઠાઈ ગયો હોય તેને સુખેકરીને પ્રસવ થાય છે.

૧૦ ગર્ભ મેલી સાથે મરી ગયો હોય, અથવા ગર્ભ જન્મ્યા પછી મેલી ન પડતી હોય તો ગર્ભવતીને પગે ઉત્તરણીનાં મળ બાંધવાથી મરેલો ગર્ભ કે મેલી પડે છે.

(૧૮૫)

૧૧ દૂધ તથા ઘી સાથે ઇંદ્રવારણીનાં મૂળ વાટીને લેપ કરવાથી યોનિશૂળ મટે છે. હૃદયમાં શૂળ મારતું હોય તો સિંધવ સાથે બીજેરાનો રસ પીવાથી તે મટે છે.

૧૨ ઓડિયાકલારનાં મૂળ હીવેલમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી નવીન પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીઓનું યોનિશૂળ મટે છે.

૧૩ કપાસનાં બીજની સાથે ઘી પીવાથી યોનિનું શૂળ મટે છે.

૧૪ અથવા મરૂભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓના માંસમાં પકવ કરેલા તેલનો લેપ કરવાથી યોનિશૂળ મટે છે.

૧૫ એકલો જવખાર જો ઘી તથા ગરમ પાણી સાથે પીવામાં આવે તો, અગ્નિ જેમ ટાઢને દૂર કરે છે તેમ તે યોનિશૂળને દૂર કરે છે.

૧૬ દૂધની સાથે ચોખાનો લોટ સાત ઢહાડા ખાય અને દૂધ-ભાતનું ભોજન કરે તો સ્ત્રીઓને દૂધ ઘણું આવે.

૧૭ ઇંદ્રવારણીનું મૂળ સ્તન ઉપર ચોપડવાથી અથવા કુવારનો ગર્ભ હળદર સહિત સ્તન ઉપર ચોપડવાથી સ્તનની પીડા જલદી શમી જાય છે.

૧૮ કારેલીના કંદનો લેપ કરવાથી યોનિ બહાર નીકળી હોય તે પાછી પ્રવેશ કરે છે; અને ઇંદ્રગોપવટે' સિદ્ધ કરેલું ઘી ચોપડવાથી તે શિથિલ હોય તો મજબૂત થાય છે.

મ્રણ તથા શસ્ત્રઘાત વગેરેના ઉપાય.

વ્રણસંરોહણોલેપઃ ઘૃતક્ષીરદ્રુમાંકુરૈઃ ।

ત્રિફલાવટ્શૃંગાશ્ચ ત્રાયંતીલોધ્રજોયથા ॥ ૬૦ ॥

અર્જુનોદુંબરાશ્વત્થલોધ્રજંબૂત્વચઃ સમા ।

યટ્થી કટુફલં લાક્ષાચૂર્ણકં વ્રણરોહણમ્ ॥ ૬૧ ॥

વાણપુંસાશિફાદંત ચર્વિતાતદ્રસોથવા ।

મહિષ્યાઃ પૂત્રજન્મોત્થવર્ષોલેપો વિનાશકૃત્ ॥ ૬૨ ॥

ચર્વિતો દંતિચૂર્ણેન સહદેવીરસોથવા ।

શ્વેતવસ્ત્રેણસંબદ્ધો નવોદ્ઘાતવિરોહકૃત્ ॥ ૬૩ ॥

૧ એ લાલરંગનાં જીવડાં ચોખાસામાં થાય છે, તેને લોકો પરમેશ્વરની ગાયો કહે છે.

(૧૮૬)

લજ્જાપાટેષુપુંચાણામેકૈકં જલમર્દિતમ્ ।

મૂલમાલેપમાત્રેણ શસ્ત્રઘાતપ્રરોહકૃત્ ॥ ૬૪ ॥

કાકજંઘપ્રલેપો વા શસ્ત્રઘાતે દિનત્રયાત્ ।

પાકં પૂયં વિના રોહં નયત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૬૫ ॥

ત્રિવૃન્મધુતિલાદંતી નિવપત્રૈઃ સસૈંધવૈઃ ।

દુષ્ટવ્રણવિનાશાય લેપોત્યંતવિશોધનઃ ॥ ૬૬ ॥

૧ જેમાંથી દૂધ નીકળતું હોય એવા ઝાડના અંકુર તથા ઘી એ બેને મિશ્ર કરીને લેપ કરવાથી ગૂમડાં વગેરેને રૂઝ આવે છે. તેમજ ત્રિફલા, વડની ટીશીઓ, ત્રાયમાણુ, અને લોધરનો લેપ પણ તેજ ગુણુ કરે છે.

૨ સાદડ, ઉમૈડો, પીપળો, લોધર, બા'બૂડો, એ વૃક્ષોની છાલ સરખે ભાગે લેવી તથા તેમાં જેઠીમધનું લાકડું, કાયફળ અને લાખ નાખી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ વ્રણને રૂઝ આણે છે.

૩ શરપ'ખાનાં મૂળ દાંતે ચાવીને તેનો રસ વ્રણ ઉપર ચોપડવાથી તથા તેના દૂધા વ્રણ ઉપર બાંધવાથી વ્રણ રૂઝે છે.

૪ અથવા લેંશને પ્રસવ થાય તે વખતનું તેનું છાણુ લાવીને તેનો લેપ કરવાથી વ્રણને રૂઝ આવે છે.

૫ સહદેવીના મૂળને દાંતે ચાવીને તેનો રસ કાઢી તથા તેમાં દંતીમૂળનું ચૂર્ણ મેળવી તેને ઘોળા વસ્ત્રવડે વ્રણ ઉપર બાંધવાથી તરતનો ઘા પડ્યો હોય તેને રૂઝ આવે છે.

૬ લાબળુ, પાહાડમૂળ, કે શરપ'ખો, એ ત્રણમાંથી ગમે તે એકનું મૂળ પાણીમાં વાટીને લેપ માત્ર કરવાથી શસ્ત્રઘાત થયો હોય તેને રૂઝ આવે છે.

૭ શસ્ત્ર વાગ્યું હોય તે ઉપર કાકજંઘા (કાગવૃક્ષ ?) નો લેપ ત્રણ દહાડા કરવાથી પકળ્યા સિવાય કે પડ્ થવા દીધા સિવાય અંકુર આણે છે એમાં સંશય નથી.

૮ નસોતર, મધ, તલ, દંતીમૂળ, લીમડાનાં પાંદડાં, સિંધવ, એ ઐષધોનો લેપ ન રૂઝે એવું ચાંદુ હોય તેમાંથી મળ કાઢી નાખીને તેને રૂઝ આણે છે.

(૧૮૭)

નાડીવ્રણના ઉપાય.

આવહ્લીમૂલિકાઁઢૈર્નિશાઁઢૈઃ સમન્વિતઃ ।
 પક્કં તૈલં પ્રલેપેન શમં નાડીવ્રણં નયેત્ ॥ ૬૭ ॥
 સર્જિકા સૈંધવં દંતી નીલીમૂલં ફલાનિ ચ ।
 મૂત્રે ચતુર્ગુણે સિદ્ધં તૈલં નાડીવ્રણાપહમ્ ॥ ૬૮ ॥
 વ્રણપીપ્પલ્લવચૂરકર્ણમોટા કુબેરકા ।
 સકૃત્પ્રલેપમાત્રેણ સતીવ્રણરોહણઃ ॥ ૬૯ ॥
 પ્રિયંગુગુલિકાચૂર્ણં ભક્ષિતં માહિષં દધિ ।
 કોદ્રવાન્નં ચ સંભુક્તં નાડીવ્રણવિનાશકૃત્ ॥ ૭૦ ॥
 ત્રિફલાયાઃ કષાયેણ ભૃંગરાજરસેન વા ।
 વ્રણપ્રક્ષાલનં કુર્યાદુપદંશપ્રશાંતયે ॥ ૭૧ ॥
 મેઘનાદશિફાતાલા સમાંશાપુટપાચિતા ।
 તન્મધ્યાપૂરિતાનાડી શમંયાતિ ચિરોદ્ભવા ॥ ૭૨ ॥
 ઘૃતસિદ્ધાર્થ તૈલાભ્યાં યુતાદેવી પ્રલેપતઃ ।
 ભૂજયંતી શિફાવાતનાડીવ્રણવિનાશિની ॥ ૭૩ ॥
 ગુગુલુચ્છિફલા વ્યોષૈઃ સમાંશૈઘૃતયોગતઃ ।
 નાડીદુષ્ટવ્રણઃ શૂલભગંદરવિનાશકૃત્ ॥ ૭૪ ॥
 બહુકાંજિકપિષ્ઠા સા શાલ્કોટકતરુત્વચઃ ।
 પ્રલેપનસ્તુનાડીનાં વ્રણશોફવિનાશકૃત્ ॥ ૭૫ ॥
 પત્તવા સિઘ્નથનિશાયષ્ટિકરંજફલપલ્લવૈઃ ।
 પટોલમાલતીર્નિબપત્રૈર્વ્રણ્યં ઘૃતંસ્મૃતમ્ ॥ ૭૬ ॥
 શાલી મુદ્ગયવાનઘાજ્જાંગલં ચ સદાવ્રણી ।
 દક્ષક્ષીરાન્નગુર્વન્નં મૈથુનં પરિવર્જયેત્ ॥ ૭૭ ॥

૧ આવળના મૂળના કકડા તથા હળદરના કકડા મિશ્ર કરીને તેમને તેલમાં નાખીને લેપ કરવાથી નાડીવ્રણ શમી જાય છે.

૨ સાજીઆર, સિંધવ, દંતીમૂળ, ગળીના મૂળ, હરડે-બેઠાં-આમળાં (ત્રિકલા), એ સર્વેનો કલક કરી તેલમાં નાખી તે તેલ ચાર ગણા ગાયના મૂત્રમાં સિદ્ધ કરી ચોપડવાથી નાડીવ્રણ દૂર થાય છે.

૩ ખડખૂચનાં પાંદડાં, ધંતૂરાનાં પાનાં, આવળની પાલી, નાંદ-

(૧૮૮)

રૂખીનાં પાનાં, એ સર્વને વાટીને એકજ વાર લેપ કરવાથી ગમે તેવું તીવ્ર વ્રણ થયું હોય તેને રૂઝ આવે છે.

૪ કાંગ અથવા કોદર સાથે દહીં ખાવાથી નાડીવ્રણ નાશ પામે છે.

૫ ચાંદી થયેલી મટવા માટે ત્રિક્લનાના કવાથથી કે ભાંગરાના રસથી વ્રણને ઘોવું.

૬ તાંદળજાનાં મૂળ તથા તાલા (મુરા ?) એ બન્ને સમાન ભાગે લેઈને પુટપાક કરીને નાડીવ્રણમાં પૂરવાથી તે ઘણા કાળનું હોય તોપણ મટી જાય.

૭ ઘી તથા સરસિયા તેલમાં દેવી (વાંઝણી કંટોલી ?) તથા ભૂજયંતી (ભોંયસમડી) ના મૂળને વાટીને લેપ કરવાથી વાયુથી થયેલા નાડી વ્રણનો નાશ થાય છે.

૮ ગુગળ, ત્રિક્લ, શુઠ, પીપર, મરી, એ સઘળાં સમાન લેઈને તેને ઘીમાં કાલવીને લેપ કરવાથી નાડીવ્રણ, દુષ્ટ વ્રણ તથા તેમાં થતું શૂળ, અને ભગદરને મટાડે છે.

૯ સાગના ઝાડની છાલને ઘણી કાંજમાં વાટીને લેપ કરવાથી નાડીવ્રણનો સોજો નાશ પામે છે.

૧૦ મીણ, હળદર, જોડીમધ, કરંજનાં ફળ તથા પાંદડાં, પટોલ, માલતી, અને લીમડાનાં પાંદડાં, એ સહુ નાખીને સિદ્ધ કરેલું ઘી (ઘીનો મલમ) વ્રણને રૂઝ આણે છે.

૧૧ વ્રણ વાળાએ ચોખા, મગ, જવ અને જંગલી પશુઓનાં માંસ ખાવાં; ફૂકડો, દૂધ તથા ભારે ખોરાક ખાવો નહિ, અને મૈથુન કરવું નહિ.

અસ, દાદર, ઘવડો, વગેરેના ઉપાય.

चक्रमर्दशिफादूर्वा सैधवं च हरीतकी ।

पृषां समांशकं चूर्णं तक्रकांजिकमर्दितं ॥ ૭૮ ॥

(૧૮૬)

વિસર્પે હન્તિ લેપેન રક્તમંડલકં તથા ।

કંઠ્ઠં દદ્દ્રૂંશ્ચ વેગેન સ્વસરં ચાતિદારુણમ્ ॥ ૭૧ ॥

મુસ્તારિષ્ઠપટોલાયાઃ ક્વાથઃ સર્વવિસર્પજિત્ ।

ધાત્રી પટોલર્નિવાનાં સમધુર્ઘૃતસંયુતઃ ॥ ૮૦ ॥

સિદૂરપિષ્પલીચૂર્ણયુતં તૈલં સુપાચિતમ્ ।

વિસર્પે હન્તિ લેપેન રક્તવાતસમુદ્ભવમ્ ॥ ૮૧ ॥

મુસ્તારિષ્ઠપટોલાયાઃ શૂલં રક્તં ચ ધીમંડમ્ ।

શિરીષોશીરનાગાહ્વ હિંગૂનાં વા વિલેપનમ્ ॥ ૮૨ ॥

કુષ્ઠવન્હિર્નિશાતાલં લાંગલી ચ મનઃ શિલા ।

ગોમૂત્રપિષ્ઠમાલેપાત્કંઠં હન્તિ ચ દદ્દ્રુકામ્ ॥ ૮૩ ॥

લલનં વટસંમિશ્રં જટાયુષ્ઠંકણાન્વિતઃ ।

સિતાનિબુરસૈર્મર્ચસકૃદ્દુવિનાશકૃત્ ॥ ૮૪ ॥

૧ કુવાડિયાનાં મૂળ, દરે, સિંધવ, હરડે, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ કરીને છાશ તથા કાંજમાં તેનું મર્દન કરવું. પછી તેનો લેપ કરાથી વિસર્પ રોગ, રાતાં આમઠાં, ખસ, દાદર, (દરાઝ) અને દારૂણ એવો ધવડો, એ સર્વે જલદીથી મટી જાય છે.

૨ મોથ, અરીઠો, અને પટોલનો ક્વાથ પીવાથી સઘળા પ્રકારના વિસર્પ રોગ મટી જાય છે.

૩ આમળાં, પટોળ, અને લીમડાનો ક્વાથ મધ તથા ઘી સાથે પીવાથી બધા વિસર્પ મટે છે.

૪ સિંદૂર અને પીપરના ચૂર્ણમાં તેલ નાખીને તે પકવ કરવું. એ તેલ ચોપડવાથી રક્તવાત (રતવા) થી ઉત્પન્ન થયેલો વિસર્પ રોગ મટી જાય છે.

૫ મોથ, અરીઠો અને પટોલનો લેપ કરવાથી અથવા સરસ-વૃક્ષની છાલ, વીરણવાળો, નાગકેસર, અને હિંગનો લેપ કરવાથી શૂળ તથા રાતાં ઢીંમણાં મટે છે.

૬ ઉપલેટ, ચિત્રો, હળદર, હરતાલ, વઢવાડિયાનાં મૂળ, મન-શિલ, એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી ખસ તથા દરાઝ મટે છે.

(૧૯૦)

૭ રાળ, ગંધક, શુગળ, ટંકણ, સાકર, એ સર્વે મિશ્ર કરી લીં-
ચુના રસમાં મર્દન કરી એક વાર લેપ કરવાથી દરાજ નાશ પામે છે.

અર્બુદના ઉપાય.

સવિડંગો યવક્ષારઃ શુંઠી ગંધકસંયુતઃ ।

શરટાસ્ટગ્યુતો લેપો દ્રાવયત્યર્બુદં ક્ષણાત્ ॥ ૮૫ ॥

શિશુમૂલકબીજાનિ સસિદ્ધાર્થાતસી મયી ।

યવામ્લતક્રપિષ્ઠાનિ ઘ્નન્તિ લેપેન ચાર્બુદમ્ ॥ ૮૬ ॥

ઉત્તુંડં કિતવંમૂલમુત્તરં વિધિનોઘૃતમ્ ।

અર્બુદં ગંડમાલાં ચ સુદૃઢાં હન્તિ લેપતઃ ॥ ૮૭ ॥

૧ વાવડીંગ, જવખાર, શુંઠ, ગંધક, એ સર્વના ચૂર્ણને કાચ-
ડાના લોહીમાં મેળવી લેપ કરવાથી એક ક્ષણમાં અર્બુદ પીગળી
જાય છે.

૨ સરગવાનાં બીજ, મૂળાનાં બીજ, સરસવ, અળસી, એલ-
ચી, એ સર્વને જવની કાંજી તથા છાશમાં વાટીને લેપ કરવાથી અ-
ર્બુદ રોગ નાશ પામે છે.

૩ પોતાના ઘરથી ઉત્તર દિશાએ ઉગેલા ઉંચા મોઢાના ફૂલવા-
ળા ધંતુરાનું મૂળ વિધિપૂર્વક લાવીને લેપ કરવાથી ઘણી કઠણ ગં-
ડમાળા તથા અર્બુદ મટે છે.

રક્તપિત્ત વગેરેના પ્રતીકાર.

રક્તપિત્તમપસ્મારઃ પાંડુરોગોઽગ્નિદીપનમ્ ।

વન્હિદગ્ધપ્રતીકારવાતપિત્તામમારુતઃ ॥ ૮૮ ॥

સૂચિતા ઇહ શબ્દેનામૂત્રસૂત્રે સમાસતઃ ।

તેષાં પ્રતિક્રિયાં વન્મિ શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યાયથાક્રમમ્ ॥ ૮૯ ॥

રક્તપિત્ત, અપસ્માર, પાંડુરોગ, જઠાગ્નિનું પ્રદીપન, અગ્નિમાં
ઢાઢેલાના ઉપાય, વાતપિત્ત, આમવાયુ, એ રોગો આ ગ્રંથમાં પા-
છળ સંક્ષેપમાં શબ્દ માત્રે કરીને સૂચવેલા છે. એ રોગના ઉપાય
હવે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અનુક્રમે કહું છું.

(૧૯૧)

રક્તપિત્તના ઉપાય.

વાતકસ્વરસશ્ચૈવ શર્કરા મધુમિશ્રિતા ।

કામલં રક્તપિત્તં ચ પીતો હન્તિ દિનત્રયં ॥ ૯૦ ॥

વિષપત્રાણિ નિષ્પિષ્ય રસઃ સમધુશર્કરઃ ।

પીતોનેનશમં યાતિ રક્તપિત્તં સુદારુણમ્ ॥ ૯૧ ॥

પક્ષોદુંબરકાશ્મર્યપથ્યાસ્વર્જૂરગોસ્ત્રની ।

મધુનાગ્નિ સંલીઢા રક્તપિત્તં પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૯૨ ॥

વાસકો મધુના મિશ્રો મક્ષિતો રક્તપિત્તહત્ ।

૧ ગરણીનો સ્વરસ, સાકર તથા મધ સાથે મેળવીને ત્રણ હાડા પીવાથી કમળો અને રક્તપિત્ત મટે છે.

૨ વિષપત્ર (ઇંદ્રવારણીનાં પાનાં ?) ને વાટીને તેનો રસ મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી મહાદાઙ્ગુ રક્તપિત્ત શમી જાય છે.

૩ પાકાં ઉમૈડાં, શીવણુનું ફળ (કે કાયફળ ?), હરડે, ખજૂર, દ્રાક્ષ, એ સર્વેનું કલક કરીને મધ સાથે આટવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

૪ અરડૂસાનો રસ મધ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

પાંડુરોગના ઉપાય.

મધુયષ્ટિ સિતાયુક્તા પાંડુરોગવિનાશની ॥ ૯૩ ॥

ફલત્રિકામૃતાવાસા તિક્તાભૂર્નિબ નિંબજઃ ।

કાથો મધુયુતો હન્તિ પાંડુરોગં સકામલમ્ ॥ ૯૪ ॥

૧ સાકર સાથે જેઠીમધ ખાવાથી પાંડુરોગ નાશ પામે છે.

૨ હરડે, ખેઠાં, આમળાં, ગળો, અરડૂસો, કડુ, કરિયાતુ, લીમડો, એ ઔષધોનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી કમળા સહિત પાંડુરોગનો નાશ કરે છે.

પાંડુરોગનાં લક્ષણો.

કૃષ્ણામ્બો વાતપાંડુઃ સ્યાત્તદુષ્ક્રવસંગતઃ ।

પિત્તપાંડુશ્ચ તદ્રોગી પીતમૂત્રાક્ષિવિદૂલિવિઃ ॥ ૯૫ ॥

ધ્વેતામં કફપાંડુત્વં તદ્વિકારાનુબંધિ ચ ।

વિજ્ઞેયઃ સર્વરૂપશ્ચ પાંડુરોગસ્ત્રિદોષજઃ ॥ ૯૬ ॥

(૧૯૨)

વાયુથી થયેલા પાંડુરોગીનો વર્ણ કર્યો હોય છે, તથા વાયુના ઉપદ્રવ પણ તે સાથે જોવામાં આવે છે; પિત્તપાંડુવાળા રોગીનાં મૂત્ર, નેત્ર, આંડો, અને વર્ણ પીળાં હોય છે; કફપાંડુ રોગીનો વર્ણ ઘોળો હોય છે તથા બીજા કફના ઉપદ્રવો પણ તે સાથે જણાય છે. જે પાંડુરોગમાં બધા દોષનાં ચિન્હ જોવામાં આવે તેને ત્રિદોષપાંડુ કહે છે.

અસાધ્ય પાંડુરોગીનાં લક્ષણો.

રક્તક્ષયાન્વિતઃ ક્ષીણઃ છર્દિ શોફાદ્યુપદ્રુતઃ ।

પીતભાવસમાલોકી પાંડુરોગી ત્યજત્યસૂન ॥ ૧૭ ॥

જે પાંડુરોગવાળાના શરીરમાંથી લોહી કમી થઈ ગયું હોય; શરીરે સૂકાઈ ગયો હોય; ઉલટી, સોજો વગેરે ઉપદ્રવો થયા હોય; અને તમામ પદાર્થને પીળા જોતો હોય; તે પાંડુરોગી મૃત્યુ પામે છે.

અપસ્મારના ઉપાય.

કેશરીમૂલસંઘૃષ્ટસૌવીરીમૂલનસ્યતઃ ।

અપસ્મારઃ શમં યાતિ યથા દુષ્ટો નિપીડિતઃ ॥ ૧૮ ॥

યદ્દિ હિંગુ વચા ચક્રા શિરીષ લશુનામયૈઃ ।

આજમૂત્રૈરપસ્મારો સોન્માદે નાવનાંજને ॥ ૧૯ ॥

શંખપુષ્પી વચા કુષ્ઠૈઃ સિદ્ધં બ્રાહ્મીરસે ઘૃતમ્ ।

પુરાણં હન્ત્યપસ્મારં સોન્માદં મેધ્યમુત્તમમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

કુષ્માન્ડકરસે સિદ્ધં પોડશાંશં સયષ્ટિકં ।

ઘૃતં જયત્યપસ્મારં સિદ્ધાઘ્યં નામનામતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

સુમનાતાર્ક્ચજં વિશ્વા શકૃત્પારાપતસ્ય ચ ।

અંજનં હન્ત્યપસ્મારં સોન્માદં ચ વિશેષતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

શિશુકુષ્ઠશિલાજીરલશુનવ્યોષહિંગુભિઃ ।

વસ્તમૂત્રે સૃતં તૈલં નાવનં સ્યાદપસ્મૃતૌ ॥ ૧૦૩ ॥

હરિદ્રા હિંગુ નિર્ગુંડીમૂલસ્ય રસનાવનાત્ ।

ઉન્માદાદપ્યપસ્મારન્માનવો મુચ્યતે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

૧ જેમ દુષ્ટ માણસને પીડા કરવાથી તે શમી જાય છે તેમ,

(૧૯૩)

ખીજોરના મૂળ સાથે ખોરડીનું મૂળ ઘસીને તેનું નસ્ય આપવાથી અપસ્માર શમી જાય છે.

૨ જેઠીમધ, હિંગ, વજ, કાકડાસીંગ, સરસવૃક્ષ, લસણ, ઉપ-લેટ, એ ઔષધોને બકરાના મૂત્રમાં વાટીને પાણી ગાળી લેઈ તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી તથા આંખમાં આંજવાથી અપસ્માર તથા ઉન્માદ રોગ મટે છે.

૩ શખાવળી, વજ ઉપલેટ, એ ઔષધોના કલ્કવડે બ્રાહ્મીના રસમાં ધી સિદ્ધ કરવું. એ ધી ઘણા કાળના બૂના અપસ્મારને તથા ઉન્માદ રોગને મટાડે છે. વળી તે બુદ્ધિ વધારવામાં પણ ઉત્તમ છે.

૪ કોહોળાના રસમાં જેઠીમધના કલ્ક સહિત સોળમે ભાગે ધી નાખીને તે સિદ્ધ કરવું. એ સિદ્ધધૃત કહેવાય છે અને તે અપ-સ્મારને મટાડે છે.

૫ મોટો કરંજ, રસાંજન, શુંઠ, કબુતરની હુગાર, એ ઔષ-ધોનું અંજન કરવાથી અપસ્માર મટે છે; અને ઉન્માદ (ઘેલછા) વિશેષે કરીને મટે છે.

૬ સરગવો, ઉપલેટ, મનશિલ, જીરું, લસણ, શુંઠ, પીપર, મરી, હીંગ, એ ઔષધોનું કલ્ક કરી તેવડે બકરાના મૂત્રમાં તેલ પકવવું. એ તેલનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાથી અપસ્માર મટે છે.

૭ હળદર, હીંગ, અને નગોડના મૂળનો રસ એકત્ર કરીને તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી મનુષ્ય અપસ્મારથી તથા ઉન્માદથી જરૂર છૂટે છે.

ભૂખ લાગવાનું ચૂર્ણ.

યવક્ષારાન્વિતાશુંઠીચૂર્ણ લીઢં ઘૃતાન્વિતમ્ ।

ઉષ્ણેન વારિણાપીતમેતચૂર્ણં ક્ષુધાકરમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

યવાની વ્યોષ સિંધૂત્થ જીરકદ્વયહિંગુભિઃ ।

હિંગવષ્ટકમિદં સાજ્યં મુક્તં વાતજિદશ્નિકૃત્ ॥ ૧૦૬ ॥

કળા સિંધુશિવાવન્હિચૂર્ણમુષ્ણેન વારિણા ।

પીતં પ્રાતઃ ક્ષુધં કુર્યાત્પાવકસ્યાતિદીપનં ॥ ૧૦૭ ॥

વિડંગ વન્હિમિહાત ગઢૂચી ગુડનાગરૈઃ ।

સમાંશૈઃ સ સિતૈર્લેહો જઠરાનલદીપનઃ ॥ ૧૦૮ ॥

૨૫

(૧૬૪)

કપિત્થચ્ચક્રચાંગેરીમરિચાજાજિચિત્રકૈઃ ।

કફવાતહરો ગ્રાહી બલ્યોદીપન પાચનઃ ॥ ૧૦૯ ॥

ધાન્યજીરકસંસિદ્ધં ઘૃતમગ્નિવિવર્દનમ્ ।

રોચનં દોષશમનં વાતપિત્તવિનાશનમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

૧ જવખારની સાથે શુઠંતું ચૂર્ણ ધી સાથે ચાટવું. અથવા એજ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવું, તેથી ભૂખ ઉઘડે છે.

૨ જવાન (અજમો), શુઠં, પીપર, મરી, સિંધવ, જીરું, શાહજીરું, હીંગ, એ આઠ ઔષધોના ચૂર્ણને હિંગ્વષ્ટક કહે છે. એ ચૂર્ણ ધી સાથે ખાવાથી વાયુ મટે છે તથા જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

૩ પીપર, સિંધવ, હરડે, ચિત્રો, એ ચાર ઔષધોનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે સવારમાં પીવાથી ભૂખ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જઠરાગ્નિ અતિશય પ્રદિપ્ત થાય છે.

૪ વાવડીંગ, ચિત્રો, લિલામા, ગળો, ગોળ, શુઠં, અને ઘોળા તલ, એ સર્વનો અવલેહ કરીને ચાટવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

૫ કોહું, તગર, લૂણી, મરી, જીરું, ચિત્રો, એ ઔષધોવડે અવલેહ, બનાવી ચાટવાથી કફ અને વાયુ નાશ પામે છે, ઝાડાનો કબજો થાય છે; બળ ઉત્પન્ન થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે તથા મળનું પાચન થાય છે.

૬ ધાણા, અને જીરાનું કલક કરી તેમાં ધી સિદ્ધ કરી તે ખાવાથી જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે, રૂચી ઉત્પન્ન થાય છે, દોષ શમે છે અને વાતપિત્તનો નાશ થાય છે.

વન્હિદગ્ધ પ્રતીકાર.

સિક્થં સર્જરસો જીરં ઘૃતપક્કં ત્રયં હરેત્ ।

લેપતો વન્હિ દગ્ધસ્ય વેદનામતિવેગતઃ ॥ ૧૧૧ ॥

તિલતૈલં યવા દગ્ધા ઇતહેપેન નિશ્ચિતમ્ ।

વન્હિ દગ્ધો વ્રણોરોહં યાતિ દુઃખં પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૧૨ ॥

૧ મીણુ, રાળ, જીરું, એ ત્રણને ધીમાં પકવ કરીને તેનો લેપ કરવાથી દેવતામાં દાઝેલાની વેદના તત્કાળ મટી જાય છે.

૨ ખાળેલા જવની રાખોડી તલના તેલમાં મેળવીને ચોપડ-

(૧૬૫)

વાથી અગ્નિથી દાઝવાથી જે વ્રણ થયું હોય તે રૂએ છે તથા પીડા શમી જાય છે.

વિષના ઉપાય.

વંધ્યાકર્કોટિકામૂલં છાગમૂત્રેણ ભાવિતમ્ ।
 નસ્યં કાંજિક સંપિષ્ટં વિષોપહૃતચેતસામ્ ॥ ૧૧૩ ॥
 મૂલત્વકૃપત્રપુષ્પાણિ બીજં ચેતિ શિરીષજમ્ ।
 ગોમૂત્રચૂર્ણિતં હ્રોતદ્વેષજં વિષનાશનમ્ ॥ ૧૧૪ ॥
 મરિચં નિવપત્રાણિ સૈંધવં મધુસર્પિષા ।
 ઘ્રંતિ સર્વાણિ વેગેન વિષં સ્થાવરજંગમમ્ ॥ ૧૧૫ ॥
 રજનીસૈંધવક્ષૌદ્રસંયુતં ઘૃતમુત્તમમ્ ।
 પાનં શૂલવિષાર્ત્તસ્ય સર્પદષ્ટસ્ય ચેષ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥
 સ્વેદં વેપથુરોમાંચૌ શરીરે વૃશ્ચિકોદ્ભવમ્ ।
 સઘઃ સૈંધવપાનં ચ ઘૃતયુક્તં વિનાશયેત્ ॥ ૧૧૭ ॥
 તિલતૈલં ગુડં ચાર્કક્ષીરેણ સહ લોડયેત્ ।
 યોજ્યં શુનકદંશેતુ સર્પોત્થવિષનાશનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥
 તાલનિબદલં કેશા શ્રૂર્ણં તૈલં તથા ઘૃતમ્ ।
 ધૂપો વૃશ્ચિકવિદ્ધસ્ય શિશિપત્રઘૃતેન વા ॥ ૧૧૯ ॥

૧ વાંઝણી ક'ટોલીનું મૂળ લાવીને તેને બકરાના મૂત્રની ભાવના આપવી. પછી તેને કાંજીમાં વાટીને ઝેરથી મૂર્છિત થયેલા માણસને તેનું નસ્ય આપવું (સુ'ઘાડવું-નાકમાં ટીપાં નાંખવાં) તેથી ઝેર ઉતરે છે.

૨ સરસના ઝાડનાં મૂળ, છાલ, પાંદડાં, ફૂલ, અને ખીજ, એ સર્વેને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને તેનું નસ્ય આપવું તેથી ઝેર ઉતરે છે.

૩ મરી, લીમડાનાં પાંદડાં, સિંધવ, એ સર્વેને મધ તથા ઘી સાથે ખવરાવવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ નાશ પામે છે.

૪ હુળદર અને સિંધવ, મધ તથા ઘીમાં નાખીને સાપે ડશેલા માણસને પાવું. તેથી શળ સહિત ઝેરની વેદના નાશ પામે છે.

૫ વીંછી કરડવાથી શરીરે પરસેવો વળે છે, શરીર ધ્રુજે છે અને રૂવાં ઉભાં થાય છે. તેવા માણસને તરતજ સિંધવ તથા ઘી પાવાથી વીંછીની વેદના નાશ પામે છે.

(૧૯૬)

૬ તલનું તેલ, ગોળ અને આકડાનું દૂધ, એ સર્વે મેળવીને એકત્ર કરવું. પછી કૂતરાના દંશ ઉપર લગાવવું. વળી આ ઔષધ સાપના ઝેરને પણ નાશ કરનારું છે.

૭ તાડનાં પાંદડાં, લીમડાનાં પાંદડાં, વાળ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં તેલ તથા ઘી મેળવીને વીંછી કરડયો હોય તે જગોએ ધૂપ દેવો. અથવા મોરનાં પીંછાં અને ઘીનો ધૂપ દેવો.

અંધિને ફાડવાનો લેપ.

કપોતપક્ષિવિદ્યુક્તક્ષારો ગ્રંથિવિદારણઃ ।

દંતીચિત્રકમૂલાર્કત્વક્સ્નુહીપયસા ગુઢઃ ॥ ૧૨૦ ॥

૧ હોલાની હુગાર અને જવખાર ગાંઠને ફાડે છે. તેમજ દંતીમૂળ, ચિત્રો, આકડાની છાલ, થોરનું દૂધ અને ગોળ, એ સર્વેનો લેપ પણ ગાંઠને ફાડે છે.

પ્રણુશોધન લેપ.

તૈલં સૈંધવયથ્યાહ્નિવપત્રનિશાયુતૈઃ ।

તૃવૃત્તઘનયુતૈઃ પિષ્ટૈઃ પ્રલેપાદ્વ્રણશોધનઃ ॥ ૧૨૧ ॥

૧ સિંધવ, જેઠીમધ, લીંમડાનાં પાંદડાં, હળદર, નસોતર, મોથ, એ સર્વે તેલમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી પ્રણુ (ચાંદુ) પાકીને તેમાંથી ૫૩ વગેરે નીકળી જઈ તે શુદ્ધ થાય છે.

અંથ સમાપ્તિ.

મુક્તાફલૈ રિવઘનૈઃ શુચિમિઃ સુવૃત્તૈ-

રાપૂરિતા વિમલકાવ્યગુણૈસ્તુ યુક્તા ।

શ્રીકંઠપંડિતકૃતિર્બુધકંધરાસુ

મુક્તાવલીવ લુઠતાં રુચિરા ચિરાય ॥ ૧૨૨ ॥

આ શ્રીકંઠ પંડિતની કૃતિ નક્કર, નિર્મળ અને ગોળાકાર મોતીથી બનાવેલી મોતીની માળાની પેઠે નિર્મળ કાવ્યના ગુણોએ કરીને યુક્ત છે; એ અંથરૂપ કૃતિ પંડિતોના કંઠમાં સુદર મોતીની માળાની પેઠે ઘણાકકાળ સુધી આળોટો મતલબ કે શોભો.

इति परमजैनाचार्यश्रीश्रीकंठविरचिते उमास्वातिवाचकशिष्यशोधिते हितो-
पदेशनाम्नि बालह्रीरोगशस्त्रधातनाडीविसर्पकंडूदद्रूरक्तपित्तापस्मारपांडुरोगबन्धिदीपन
बन्धिदग्धश्वेतपित्तसर्पविषकंदविषवृश्चिकविषप्रतीकारनामा दशमः समुद्देशः ॥ १० ॥

સમાપ્તમ્.

(૧૬૭)

રસાયનો.

હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવા વિશે.

એક શેર ચોખ્ખો રૂમી હિંગળોકનો ગાંગડો લેવો, અને તેની આસપાસ પાંચશેર ચીથરાં લપેટી એક મજબૂત દડો બનાવવો; પછી એક મોટું માટલું લાગી નાંખી તેમાંથી એક ઠીબ કઢાડી લઈ તે ઠીબમાં ત્રણ બાજુએ ત્રણ ઇંટો મૂકવી અને તેની ઉપર પેલો દડો મૂકવો. ત્યારબાદ એક માટીની પાકી હાંદ્વી લેવી, અને તેને અંદરથી ચૂનાવડે ઘોળી નાંખવી; પછી તેને તે દડા ઉપર ઉંધી મૂકવી, એવી રીતે જે તે દડાનું મૂખ ઢંકાઈ જાય અને બહારની હવા તેને મળી શકે. દડાની આસપાસ ચારે તરફ ઘાસલેટ સાધારણ રીતે ચોપડવું ને પછી તેને સળગાવવો. પ્રથમ જે હાંદ્વી બતાવી છે તેના ઉપર એક ટૂવાલ ભીનો કરી ગડી વાળી મૂકવો; જેમ જેમ સૂકાય તેમ તેમ પાણી નાંખી ભીનો રાખવો. દડાને સળગતો આખી રાત રહેવા દેવો. પછી સવારે તેમાંથી જે પારો નીકળ્યો હોય તે તથા પેલી રાખોડીને એ ચાર વાર ઘોવાથી જે કંઈ પારો નીકળે તે અને હાંદ્વીમાં ચોંટ્યો હોય તે સર્વ ઉખાડી લેવો. આ પ્રમાણે હિંગળોકમાંથી પારો નીકળે છે. (જેટલા હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવો હોય તેનાથી પાંચગણાં ચીથરાં તેની આસપાસ લપેટવાં.

ત્રાંબાની ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિશે.

ચોખ્ખાં ત્રાંબાનાં પત્રાં આપણે જેટલી ભસ્મ કરી હોય તેટલા વજને લેવાં. પછી તેને શુદ્ધ કરવાને માટે, અગ્નિમાં ખૂબ લાલચોળ તપાવવાં, અને તે તપાવેલાં પત્રાંને કાળા ગધેડાના મૂત્રમાં એકસોને આઠ વાર ખૂંચાવવાં. આથી તે ત્રાંબાનાં પત્રાં શુદ્ધ થશે. પછી ઘોળી અંકેલ શેર અર્ધ, ચામદૂધીની જડ અર્ધ શેર, મૂર્છાનાં ઇંડાનાં ખોખાં અર્ધ શેર, આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણ ત્રાંબાનાં પાશેર પત્રાંની તળે ઉપર મૂકી

(૧૬૮)

કોડીઆમાં સંપૂટ કરી ગજપૂટમાં મૂકી જંગલનાં છાંણાની આંચ દેવી. આથી ભસ્મ ધોળી થશે. ગજ સમચોરસ અને ગજ ઉંડા ખાડાને ગજપૂટ કહે છે.

ખીજી રીત—તાંબાના બેવડા પૈસાને ટીપાવી તેને પાતળો કરવો, પછી તેને આકડાના દૂધમાં સાત વાર લાલચોળ કરી ખૂંચવો. પછી ચોરના ઉપરનાં સિંધોડાં વાટી તેનો રસ કાઢી ઉકાળી તેમાં સાતવાર ખૂંચવો. ગળજીભીના રસમાં સાતવાર ખૂંચવો, અને ભાંગરાના રસમાં સાતવાર ખૂંચવો. પછી કોડીઆમાં ગળજીભી, ભોંયદૂધેલી, તિલકાંટો, ત્રણે વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈ તેને વાટી લોચો કરી વચમાં પેલો બેવડો પૈસો મૂકી સંપૂટ કરી સાતકપડમટ કરી જંગલનાં અડાયાંની છ પહોરની આંચ દેવાથી ધોળી ભસ્મ થશે.

ચાંદીની ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિશે.

ચોખ્ખી ચાંદી એક રૂપિયા ભાર લઈ તેનું પતરું કલદાર રૂપિયા જેટલું કરાવવું પછી તેને મેદીના રસમાં સોવાર લાલચોળ તપાવી ખૂંચવું, પછી તેને પેલા રસરહિત લોચામાં મૂકી કપડમટ કરી સો અડાયાંમાં ફૂંકી દેવું આથી ભસ્મ શુદ્ધ થશે.

પારાની ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિશે.

બે તોલા શુદ્ધ પારો લેવો અને બે તોલા કુંવારપાઠાનો રસ લેવો. તે બેને ખૂબ ખલ કરવાં; જ્યારે સૂકાઈ જાય ત્યારે બીજો બે તોલા રસ નાંખવો. એમ સાઠ વાર કરવું. પછી તેને કાચની મજખૂત સીસીમાં ભરવો અને તેને મોંઢે મજખૂત મુદ્રા કરવી. પછી તેને વાલુકાયત્રમાં મૂકી બાર પહોર આંચ દેવી. તીવ્ર, મધ્યમ, અને અદ્ય ચાર ચાર પહોરની આંચ દેવી. પારાની ભસ્મ થશે.

ખીજી રીત—શુદ્ધ પારો લેવો પછી તેને લાબુલાડીના રસમાં

(૧૬૬)

ઘણીવાર સૂધી ખલ કરવો—ન્યાંસૂધી દેખાય નહીં ત્યાંસૂધી ખલ કરવો. પછી તેને મૂષમાં મૂકી તેના ઉપર તેનોજ રસ રેડવો. મૂષ બંધ કરી મુદ્રા કરી બશેર છાણાંની આંચ દેવી. ભસ્મ થશે.

સોમલની ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિશે.

સોમલ તોલો એક, હડસાંકળ તોલા દશ, ફૂટી લૂગદી કરી તેમાં સોમલ મૂકવો. અડધો કલાક રાખી મૂકી અચ્છેર અડાયાંની આંચમાં ફૂંકવું.

બીજી રીત—આકડાના દૂધમાં લૂગડું ત્રણ દિવસ પલાળી રાખવું. પછી તેમાં એક તોલો સોમલ મૂકવો. અચ્છેર અડાયાંની આંચ દેવી. ભસ્મ થશે.

સીસાની ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિશે.

અચ્છેર સીસું ગાયના મૂત્રમાં, તેલમાં, તથા છાશમાં સાતવાર શોષવું એટલે શુદ્ધ થશે. પછી તેને લોખંડની કઢાઈમાં નાંખવું અને નીચે આંચ કરવી. પીગળે એટલે તેને કુંવારપાઠાના મૂળથી ખૂબ ઘસવું. એમ બે ત્રણ દિવસ કરવું એટલે ભસ્મ થશે. પછી તે ભસ્મને કુંવારના રસમાં ખલ કરી પચાસ પૂટ દેવા. દરેક પૂટે પાંચ શેરની આંચ કરવી, ભસ્મ થશે.

હરતાલ ભસ્મ વનસ્પતિથી બનાવવા વિશે.

વરખીઆ હડતાલ એક તોલો લેવી. તેને ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી તેલમાં, છાશમાં, તથા ગાયના મૂત્રમાં પલાળી મૂકવી. પછી ઝીંઝોટાની ભસ્મ શેર દશ કરી એક માંટલામાં પાંચ શેર ભરવી; તેની વચમાં કોડીઆમાં સંપૂટ કરી પેલી હડતાલ મૂકવી. પછી ઉપર પાછી પાંચ શેર ભસ્મ ભરવી. માટલાનું મૂખ બંધ કરવું. બાર પહોરની આંચ દેવી. ભસ્મ થશે.

(૨૦૦)

ઉપયોગી ચૂર્ણો.

લાક્ષાદિ ચૂર્ણ.

લાખ, હરડે, મજીઠ, હળદર, ખેઠાં, આમળાં, દેવદાર, સુઠં, રીંગણી, લોંચરીંગણી, ગોખરૂ, ખીલીમૂળ, અરણીમૂળ, ટીંટૂમૂળ, મોથ, અઘાડો, લીમડાનાંપત્ર, એરંડામૂળ, વાવડીંગ, ચિત્રો, દાંતિ, પીપર, મરી, રસાંજન, તેજવતી, લોધર, આ સર્વ ઔષધી સમાન ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં બેર જેવડી ગોળી બાંધવી. સવારમાં એક ગોળી લેવી, તેનાથી દાંતરોગ, મુખરોગ, અને ગળાનારોગ મટે છે. એક માસ પર્યંત એ ચૂર્ણ ગાયના મૂત્રમાં એક તોલો સવારે ને એક તોલો સાંજે ફાંકે તો કોઢ માત્રનો નાશ કરે છે.

વૈશ્યાનર ચૂર્ણ.

સિંધવ, યવાની, પીપરીમૂળ, અજમો, પીપર, સુઠં, હરડે, એ સર્વનું ચૂર્ણ સાત દિવસ ઉંઢા પાણીમાં ફાંકવાથી પાર્શ્વશૂળ, ખસ્તિશૂળ, યોનિશૂળ, વાયુરોગ વગેરે મટે છે.

ખિલીતકાદિ ચૂર્ણ.

ખેઠાં, અતિવિષ, નાગકેશર, નાગરમોથ, પીપર, ભારીંગ, સુઠં, મરી, રસાંજન, તેજવતી, ત્રિકલા, લોધર, સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળી બેર જેવડી કરવી. સવારે એક ખાવી. દાંતરોગ અને ગળાના રોગને મટાડે.

નવ રસાદિ ચૂર્ણ.

હરડે, ખેઠાં, આમળાં, સુઠં, મરી, પીપર, વાવડીંગ, મોથ, ચિત્રો, એ બધી વસ્તુઓ સરખે ભાગે લેવી; લોહભસ્મ ચાર તોલા લેવી. પછી તેને મધ અને ઘીમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી, એ

(૨૦૧)

ગોળી સવારે એક લેવી; તેથી પાંડુરોગ, હૃદયરોગ, અર્શ, કુષ્ઠરોગ, કમળો, વગેરે મટે છે.

ઔષધાદિ ચૂર્ણ.

સુંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, સમુદ્રલવણ, કાચલવણ, બિડ-લવણ, સિંધવ, સંચળ, જીરૂ, હરડે, જવખાર, ચવક, ચિત્રો, પી-પરીમૂળ, નસોતર, એ બધી વસ્તુઓ સમાન ભાગે લેવી, અને પંચ લવણ એથા ભાગે લેવાં. પછી તેનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ અ-ડધો તોલો ઉનડા પાણીમાં લેવાથી વાયુને મટાડે છે, અને અતિ ભૂખ લાગે છે.

ત્રિજાતાદિ ચૂર્ણ.

તજ, તમાલપત્ર, એલચી, વાવડીંગ, ગળો, દાણા લાખ, સુંઠ હળદરના ગાંઠીઆ, લીંબડાની અંતર છાલ, પીપર, સવા, સોના-મુખી, ભાંગરો, ધાણા, હરડે, બેઠાં, આમળાં, સર્વ વસ્તુઓ સમાન ભાગે લેવી. તેમાં સોનામુખી સર્વનું અર્ધ લેવી. ચૂર્ણ કરી સાકરમાં સવારે તથા સાંજે ફાકવું. એ ઔષધ લોહીવિકારને મટાડે છે તથા કોઢને સાફ કરે છે.

પેાડશાંગ ચૂર્ણ.

કરીઆતું, લીંબડાની છાલ, કડૂ, ગળો, હરડે, મોથ, ધમાસો, ત્રાહીમાણ, રીંગણી, કાકડાસીંગ, સુંઠ, પીતપાપડો, પ્રિયંશુ, પ-ટોળ, પીપર, અને કચૂર, એ સર્વ સમાન લેઈને તેનું ચૂર્ણ પાણી સાથે લેવું; તેથી તાવ મટે છે.

અરિષ્ઠાદિ ચૂર્ણ.

લિંબડાની છાલ, મરી, પીપર, સુંઠ, હરડે, બેઠાં, આમળાં, સંચળ, સિંધવ, બિડલવણ, જવખાર, સાજીખાર, ચવાની, અજ-
૨૬

(૨૦૨)

મોદ, એ સમાન ઔષધીનું ચૂર્ણ સાત દિવસ ઉન્હા પાણીમાં ફાકવાથી સર્વ તાવને મટાડે છે.

શૂંઝ્યાદિ ચૂર્ણ.

કાકડાસીંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેઠાં, આમળાં, રીંગણી, ભારીંગ, પુષ્કર મૂળ, પંચલવણ, એ સહુનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરી ઉન્હા પાણીમાં ફાકવું, તેથી સ્વાસ, ઉર્ધ્વવાતકાસ, પીનસ, એ રોગને મટાડે છે.

ઉદરવિજય ચૂર્ણ.

બાલખીલી, અજમોદ, વજ, ચિત્રો, હિંગ, વછનાગ, અતિવિષ, સવા, ચવક, પંચલવણ, પીપરીમૂળ, જવખાર, ઈંદ્રજવ, શુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેઠાં, આમળાં, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીનું ચૂર્ણ કરી ઉન્હા પાણીમાં અર્ધો તોલો દીવેલ નાંખીને આપવું; એથી સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, શ્વાસ, અને શૂળને મટાડે છે.

વિશ્વાદિ ચૂર્ણ.

શુંઠ, સંચળ, પુષ્કરમૂળ, અને હિંગ, સમમાત્રા ચૂર્ણ ઉન્હા પાણીમાં લેવું તેથી હૃદય શૂળ મટે છે.

ગંગાધર ચૂર્ણ.

અજમોદ, મોચરસ, શુંઠ, અને ધાવડીનાં ફૂલનું, સમમાત્રા ચૂર્ણ ગાયત્રી છાશના પાણીમાં લેવું, તેથી અતીસાર મટે છે.

એલાદિ ચૂર્ણ.

એલચી, પાષાણુલેદ, શિલાજીત, અને પીપરનું, સમમાત્રા ચૂર્ણ ચોખાના ધોવણમાં લેવું, તેથી પ્રમેહ મટે છે.

(૨૦૩)

લવંગાદિ ચૂર્ણ.

લવીંગ, કંકૈલ, પીપર, સુઠં, અંદન, એલચી, મોથ, વંશરો-
ચન, વીરણુવાળો, નાગકેસર, જાયફળ, કપૂર, છડ, સતાવરી, ગો-
ખરૂ, આસંધ, ગળોસત્વ અને તગરનું સમમાત્રા ચૂર્ણ સાકરમાં
લેવું તેથી સર્વે પ્રમેહ મટે છે.

કાયફલાદિ ચૂર્ણ.

કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, ભારિંગ, કાકડાસીંગ, એ ઔષધીનું સમ-
માત્રા ચૂર્ણ મધમાં તથા આદાના રસમાં લેવું, તેથી કફરોગ
મટે છે.

શ્રીખંડાદિ ચૂર્ણ.

કેસર, મરી, જાયફળ, લવંગ, દ્રાક્ષ, તજ, તમાલપત્ર, રતાં-
જળી, વાળો, જેઠીમધ, હળદર, શુઠં, પીપર, પીપરીમૂળ, ધાણા,
છરૂં, નાગકેસર, કમળકાકડી, અને ખારેકનું, સમમાત્રા ચૂર્ણ કરી
સાકર મેળવી, અડધો તોલો લેવું. તેથી શ્વાસ, કંઠશોષ, જ્વર, પ્ર-
મેહ લોહીવિકાર અને અતીસાર મટે છે તથા શરીરને પુષ્ટિ થાય છે.

ઉપયોગી ગોઠિયો.

અમૃતપ્રભા ગુટી.

લવીંગ, જાયફળ, કેસર, અકલકરો, કઉઆં, કાળીમૂશળી, સુ-
ઠં, તજ, અફીણુ, કનકબીજ, ખેરસાર, કપૂર, એ દરેક વસ્તુ એક
એક તોલો લેવી; કસ્તૂરી ચારમાસા લેવી; પછી તેનું બારીક ચૂર્ણ
કરી નાગરવેલના પાનના રસમાં ગોળી ચણાઈજેવડી વાળી સૂકવ-
વી. એ ગોળી વીર્ય સ્તંભન કરે છે. પથ્ય-ગહનું અન્ન ખાવું.

(૨૦૪)

ચિંતામણી રસ ગુટી.

જીરૂ, પીપર, સુંઠ, પંચલવણ, મરી, ગંધક, અબ્રક, સાજી-
ખાર, પારો, વછનાગ, એ સહુનું સમમાત્રા ચૂર્ણ કરી, આદાના
રસની ભાવના સાત, અને નાગરવેલના પાનના રસની ભાવના
સાત દેવી. ચણાના જેવડી ગોળી કરવી. આમજ્વરમાં તુળશીના
રસમાં આપવી; તાવમાં જીરામાં આપવી; સન્નિપાતમાં પીપરમાં
આપવી; પ્રમેહમાં આદાના રસમાં આપવી; અને પેટના રોગમાં
પાણીમાં આપવી.

ત્રિપુરલૈરવ રસ ગુટી.

સુંઠ, મરી, અને પીપર સરખે ભાગે લેવાં; ટંકણ પોણા ભાગ
લેવો; અને વછનાગ અર્ધ ભાગે લેવો. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી નાગર-
વેલના રસની ભાવના ત્રણ દેવી. ગોળી ચણાજેવડી વાળવી. એક
ગોળી લેવી. એ ગોળી સન્નિપાત, મહાજ્વર, મસ્તકપીડા, અને
પેટપીડાને મટાડે છે.

જ્વરાંકુશરસ ગુટી.

પારો ટાં. ૧, ગંધક ટાં. ૧, વછનાગ ટાં. ૧, ધંતુરાનાં બીજ
ટાં. ૩, સુંઠ, મરી, પીપર, ટાં. ૧૨, એ પ્રમાણે લેઈને બીજેરાના
રસમાં ગોળી વાળવી. પછી આદાના રસમાં રતી જે આપવી, તેથી
તે બધા તાવને મટાડે છે. પચ્ચ દૂધભાત ખાવાં; ખાઈ ખાડું
ખાવું નહીં.

આનંદલૈરવરસ ગુટી.

હિંગળોક, વછનાગ, મરી, ટંકણખાર, પીપર, એ ઐષધોનું
સમમાત્રા ચૂર્ણ કરી બીજેરાના રસમાં ચાર પહોર ખલ કરવો.
મરી પ્રમાણે ગોળી બાંધવી. શ્વાસ, કાસ, સન્નિપાત, સંઘ્રહણી,
શૂળ, પ્રમેહ, મૃગી વાયુ, છર્દિ, એટલા રોગને મટાડે.

(૨૦૫)

અમરસુંદરીરસ ગુટી.

સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેઠાં, આમળાં, સંભાળુ બીજ, પી-
પરીમૂળ, ચિત્રક, લોહ, પારો, ગંધક, વછનાગ, વાવડીંગ, અકલ-
કરો, મોથ, અને એ સર્વથી બમણો ગોળ લેઈ અણા પ્રમાણે ગોળી
બાંધવી. એ બાવાથી એ શી પ્રકારના વાયુ, સન્નિપાત, ગુદાના રોગ,
અને કાસશ્વાસ, એ સર્વ મટે છે.

અંદ્રકલા ગુટી.

એલચી, કપૂર, આમળાં, જયફળ, સાકર, ગોખરૂ, સિંબલ
ફૂલ, પારો, વંગ, લોહ, અને એ બધાની બરોબર ગળો લેવી. પછી
પ્રથમ ગળોમાં સિંબલફૂલ મેળવી ક્વાથ કરવો. અને ઉકળતાં શેષ
રહે તેમાં પાછળ કહેલી સર્વ ઔષધીઓ નાંખી ગોળી અણા પ્ર-
માણે બાંધવી. એ ગોળી દરરોજ એક બાવાથી તે સર્વ પ્રમેહને
મટાડે છે.

બબૂલ ગુટી.

પારો ટાં. ૧, ગંધક ટાં. ૧, પીપર ટાં. ૩, હરડે ટાં. ૪, બહેઠાં
ટાં. ૫, અરડુસો ટાં. ૬, ભારીંગ ટાં. ૭, એ પ્રમાણે લેઈને ચૂર્ણક-
રવું. પછી બાવળનો ક્વાથ કરીતેના પૂટ એકવીસ દેઈ ગોળી
બાંધવી. એ ગોળી કાસ રોગને મટાડે છે.

શંખવટી.

ચાર તોલા આંબલીનો ખાર અને ચાર તોલાભાર પંચલવણ
એ બેને લિંબુના રસમાં વાટવાં. પછી તે વાટેલા રસમાં ચાર તોલા
શંખનાભ ઉષ્ણ કરી સાતવાર બૂઝાવવી એટલે તેની રાખ થશે.
તે રાખ ચાર તોલાભાર લેઈ તેમાં એક એક તોલો શુંઠ, મરી,
પીપર અને હીંગ નાખવાં. તથા પા તોલો વછનાગ, વછનાગ જેટલો
પારો, અને પારા જેટલો ગંધક, એ સર્વ પદાર્થો નાંખી ગોળી બા-
રના ઠળિયા જેવડી કરવી. આ ગોળી દરરોજ એક એક સવારમાં
ખાવી. આ ગોળી ક્ષયરોગને, શૂળ રોગને, કાલેરાને, અને મંદા-
ગ્નિને મટાડે છે.

(૨૦૬)

પ્રચેતા ગુટી.

શુઠં, મરી, પીપર, હરડે, ખેઠાં, આમળાં, હિંગ, સિંધવ, કડૂ, વજ, કરંજખીજ, ઘોળા સરસવ, સમ ભાગે લેઈ તેની બકરાના મૂત્રમાં ગોળી બાંધવી. આ ગોળીનું આંખમાં આંજન કરવાથી ભૂતોન્માદ અને એકાંતર જ્વર મટે છે.

ત્રિફલા ગુટી.

એલચી, તજ, તમાલપંત્ર, હરડે, ખેઠાં, આમળાં, સુઠં, મરી, પીપર, એ સર્વે સમાન લેઈને તે સૌની બરોબર નસોતર લેવું. પછી તેની સાકર અને મધમાં ગોળી બાંધવી, આ ગોળી સર્વ રોગને મટાડે છે.

ખચેરસારાદી ગુટી.

ખેઠાં, હરડે, ધાવડી, કાયફળ, સુઠં, મરી, પીપર, એલચી, કાકડાસીંગ. કપૂર, પીપરીમૂળ, લવંગ, અને બધાની બરોબર ખેરસાર લેઈ ચૂર્ણ કરી આદાના રસની ભાવના આપવી તથા બાવળની છાલને ઉકાળી તેની ભાવના દેવી. પછી ગોળી વાળવી. એ ગોળી કાસ, કફ, સ્વરભંગ, ઉધરસ, અને ક્ષયને મટાડે છે.

ઘોડાચોલી ગુટી.

પારાને જૂની ઈંટ તથા કુંવારના રસવડે શુદ્ધ કરવો; ગંધકને ઘી અને દૂધવડે શુદ્ધ કરવો; પછી પારા ગંધકનું ખલમાં ભેગાં મર્દન કરવું. શુદ્ધ નેપાળો, શુદ્ધ વછનાગ, શુદ્ધ હરતાળ, ગાયના મૂત્રમાં દોલાયત્રવડે પચાવીએ. પછી સુઠં, મરી, પીપર, હરડે, ખેઠાં આમળાં, ટંકણખાર, સમાન ભાગે લેઈ, વાટી ચૂનાના પાણીના પટ ત્રણ દેવા. પછી ભાંગરાના રસમાં ગોળી મગ જેવડી બાંધવી. એ ગોળી ચાર ખાંડ સાથે લેવી અને તેના ઉપર ઉષ્ણ પાણી પાંચ સાતવાર પીવું. તેથી અજીર્ણ શૂળ, સંઘ્રહણી, ગુદમ, વાયુ, આમ વગેરે સર્વ રોગ જાય છે. આ ગોળી એક બે બુલાબ કરે છે.

(૨૦૭)

અમૃત સંજ્ઞવની ગુટીકા.

હીંગલોકનો પારો ટાં. ૨, શોધેલો ગંધક ટાં. ૨, શોધેલો વછનાગ ટાં. ૧, અને મરી ટાં. ૪ લેવાં. પ્રથમ પારા ગંધકની કાજલી કરવી, પછી બીજા ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મેળવવું અને તેને બ્રાહ્મીના રસની ભાવના એકવાર આપવી; પછી એકવાર ચિત્રાના રસની ભાવના આપવી. ગોળી રતી પ્રમાણે બાંધવી. આ ગોળી આદાના રસમાં આપવાથી સન્નિપાતની મૂર્છાને, અસાધ્ય સન્નિપાતને, વિષમ જ્વરને, મંદાગ્નિને, અને વાયુને મટાડે છે.

કાલારિ રસ.

શુદ્ધ પારો માસા ૧૨, શુદ્ધ ગંધક મા. ૨૦, શુદ્ધ વછનાગ મા. ૧૨, મરી મા. ૨૦, લવંગ મા. ૧૬, ધંતુરાના બીજ મા. ૧૩, ટંકણુખાર મા. ૨૦, જયફળ મા. ૨૦, અને અકલકરો મા. ૧૨, લેવો. પ્રથમ પારા ગંધકની કાજલી કરવી, પછી બીજા ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મેળવવું ને ત્રણ દિવસ સુધી આદાના રસમાં ખલ કરવું, પછી લીંબુના રસમાં દિવસ ત્રણ ખલ કરવું; કેળના રસમાં ત્રણ દિવસ ખલ કરવું. આ રસ રતી એક તથા બે પ્રમાણે પાનમાં ખાય તો વાયુને તથા સન્નિપાતને દૂર કરે છે.

શ્વાસકુઠાર રસ.

એક ટાંક શુદ્ધ પારો, એક ટાંક શુદ્ધ વછનાગ, એક ટાંક ટંકણુખાર, એક ટાંક ગંધક, એક ટાંક મનશીલ, આઠ ટાંક મરી અને છ ટાંક શુંઠ, મરી, તથા પીપરનું ચૂર્ણ લેવું. પ્રથમ પારા ગંધકની કાજલી કરવી; પછી તેમાં અકેક મરી નાખતાં જવું ને ખલ કરતા જવું. એવી રીતે આઠ ટાંક મરી નાખઈ રહે ત્યાં સુધી ખલ કરવો. પછી તેમાં ત્રીકટુનું ચૂર્ણ મેળવવું. એટલે શ્વાસકુઠાર રસ સિદ્ધ થાય છે. આ શ્વાસકુઠાર રસ એક અથવા બે રતી પાનમાં ખાવાથી અસાધ્ય એવા શ્વાસને પણ મટાડે છે. તેમજ જ્વરને પણ મટાડે છે.

(૨૦૮)

આનંદભૈરવ રસ.

શુદ્ધ હિંગજોક, શુદ્ધ વછનાગ, મરી, ટંકણુખાર અને પીપર એ પાંચ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેને બીજોરાના રસમાં ચાર પહોર સુધી ખલ કરવું. પછી તેની મગ પ્રમાણે ગોળી બાંધવી. આ ગોળી ખાવાથી શ્વાસ, કાસ, સન્નિપાત, સંઘ્રહણી, શૂળ, પ્રમેહ, મૃગીરોગ, તથા વાયુ છર્દિ વગેરે મટે છે.

બીજો આનંદભૈરવ રસ.

શુદ્ધ હિંગજોક, શુદ્ધ વછનાગ, મરી, ટંકણુખાર, અને પીપર, આ બધાનું ચૂર્ણ સમભાગે કરવું ને બધાની બરોબર અડીણુ મેળવવું. પછી તેની મગ પ્રમાણે ગોળી બાંધવી. આ ગોળી અસાધ્ય અતિસારને અને વાયુને પણ મટાડે છે.

રાજમૃગાંક રસ.

ત્રણ ભાગ મારેલો પારો, એક ભાગ સોનાની ભસ્મ, એક ભાગ ત્રાંબાની ભસ્મ, બે ભાગ મનસીલ, બે ભાગ ગાંધક, અને બે ભાગ હરતાળ, એઓનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ કાંડીઓમાં ભરવું. પછી બકરાના દૂધમાં વાટેલા ટંકણુથી કાંડીઓનાં મોં બંધ કરીને કાંડીઓને માટીના વાસણમાં ભરી વાસણને કપડ મટી કરીને ગજપૂટમાં મૂકવું; શીતળ થયા પછી તેને કાઢી લેવું, એટલે રાજમૃગાંક નામનો રસ સિદ્ધ થાય છે. ઓગણીસ મરી, દસ પીપર, મધ અને ઘી એઓની સાથે આ રસ ચાર રતીભાર ખાવામાં આવે તો તેથી ક્ષયરોગ મટી જાય છે.

રામબાણા રસ.

એક ભાગ પારો, એક ભાગ વછનાગ, એક ભાગ લવિંગ, એક ભાગ ગાંધક, બે ભાગ મરી, અને અર્ધ ભાગ જયફળ, આ સર્વ એકઠાં કરી આંબલીના ફળના રસથી ખૂબ વાટવાં એટલે રામબાણુ

(૨૦૬)

રસ થાય છે. એ રસ સંગ્રહણી, આમવાયુ, અને મંદાગ્નિને મટાડે છે. આ રસ મરીના અનુપાનથી આપવામાં આવે તો જઠરાગ્નિ જલદીથી પ્રદિપ્ત થાય છે. વળી એ શ્વાસ, ઉધરસ, વમન તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.

કૃમિકુઠાર રસ.

આઠ ભાગ કપૂર, એક ભાગ કડાછાલ, એક ભાગ ત્રાયમાણુ, એક ભાગ અજમો, એક ભાગ વાવડીંગ, એક ભાગ હીંગજોક, એક ભાગ નાગકેસર અને એક ભાગ ખાખરનાં બીજ, આ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસની અને ગ્રાહ્મીના રસની ભાવના દેવી એટલે કૃમિકુઠાર સિદ્ધ થાય છે.

આ રસની એક એક વાલભારની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી ધાતુરાના પાંદડાની સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી કૃમિનો નાશ થાય છે.

અંદ્રકલા રસ.

એલચી, કપૂર, સાકર, જયફળ, આમળાં, ગોખરૂ, સીમલાની છાલ, પારાની ભસ્મ, કથીરની ભસ્મ, અને લોઢાની ભસ્મ, આ સર્વ ઐષધોને બરાબર ભાગે લઈ તેઓને ગળોના તથા સીમલાના કવાથની ભાવના આપી, બાર બાર ચણોડીભારની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી મધની સાથે ખાવાથી સર્વ પ્રમેહ દૂર થાય છે.

ત્રિપુરભૈરવ રસ.

એક ભાગ વછનાગ, બે ભાગ સુંઠ, ત્રણ ભાગ પીપર, ચાર ભાગ મરી, પાંચ ભાગ મારેલું ત્રાંબુ, અને છ ભાગ હીંગજોક, આ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. આ ત્રિપુરભૈરવ રસ, સન્નિપાતનો તેમજ જવરનો નાશ કરે છે. આ રસ અડધી રતી લેવો.

(૨૧૦)

અભાસ રસ.

પારાની ભસ્મ, ટાં. ૩, શુદ્ધ ગંધક, ટાં. ૩, આ બે ઐષધની બરોબર શુદ્ધ વછનાગ લેવો અને આ બધાંની બરોબર મરી લેવાં. પછી સર્વ ઐષધીનું ચૂર્ણ કરી આદાના રસની ભાવના એકવીસ-વાર આપવી. આ ઐષધ એક રતી ખાય તો સન્નિપાત દૂર થાય.

વિજયભૈરવ તૈલ

માલકાંકણી, અસાળીઓ, કાળીજીરી, અજમો, મેથી, તલ, આ સર્વ બરાબર લઈ તેનું તેલ ઘાણીમાં કઢાવીને શરીરે મર્દન કરે તો વાયુના સર્વ રોગ દૂર થાય.

લક્ષ્મીવિલાસ તૈલ.

એલચી, અંદન, રાસ્ના, લાખ, નખલા, કપૂર, મરી, કકોલ, મોથ, બળદાણા, તજ, દેવદાર, કાળો અગર, તગર, જટામાંસી, તથા કઠ એઓને સમભાગે લઈ તેમાં ત્રણ ઘણી રાજ નાખી તેનું ડમરૂ ચંત્રથી તેલ કાઢવું, આ લક્ષ્મીવિલાસ તેલ કહેવાય છે, આ તેલ વાત વ્યાધીનો નાશ કરે છે; નાગરવેલના પાનથી મેળવી પીવામાં આવે તો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; શરીરમાં ચોળવામાં આવે તો ક્ષયનો તથા અર્શનો નાશ થાય છે; આ તેલમાં સુગંધી પુષ્પોની ભાવના આપવામાં આવે તો તે ગંધતૈલ કહેવાય છે.

જાત્યાદિ તૈલ.

મરી, હરતાલ, નાળિયેર, આકડાનું દૂધ, કલગારી, ઝેરકચોલાં, હળદર, વછનાગ, લીંબડો, મોથ અને ઇંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ કરીને ક્વાથથી ચોળણા ગોમૂત્રમાં પકાવેલું તેલ જાત્યાદિ કહેવાય છે. આ તેલ લગાવવાથી વાતરકત મટે છે.

(૨૧૧)

લાક્ષાદિ તૈલ.

તેલ, લાખનો કાઠો, અને દૂધ એઓને ચોસઠ ચોસઠ તોલા-
ભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી તે ચતુર્થાશ અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં
લોધર, કાયકળ, મજીઠ, મોથ, નાગકેસર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો અને જે-
ઠીમધ એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું ચાર ચાર તોલાભાર વાટેલું ચૂર્ણ નાંખી
અગ્નિથી પકાવી તેલને સિદ્ધ કરવું. આ તેલથી દાંતના રોગ મટી
જાય છે.

ઔષધ કલ્પના.

પાછળ હિતોપદેશ ગ્રંથમાં અનેક રોગ ઉપર અનેક ઔષધો
કહેવામાં આવ્યાં છે. પણ તે બનાવવાની રીત તથા તેને ખાવાની
રીત વગેરે ઘણા સાધારણ વિષયો નજીવા જાણી ગ્રંથકારે પડતા
મૂક્યા હોય એમ જણાય છે. તથાપિ આ ગ્રંથના વાંચનાર પૈકી
ઘણાક એવા હશે કે તેમને તે સઘળું જાણવાની જરૂર હોય. એટ-
લા માટે આ ઉપયોગી બાબત નીચે બતાવી છે:—

ઔષધ બનાવવાનું માપ.

ઔષધ તોલવા વિષે આ માપ લેવું, તે નીચે પ્રમાણે:—

૩ રાઇનો	૧ સરસવ.	૧ શાણુ	= ૩ માસા, (નિષ્ક, ધારણુ, ટંક.)
૮ સરસવનો	૧ જવ.	૧ કોલ	= ૬ માસા.
૪ જવની	૧ ગુંજ.	૧ કર્ષ	= ૧ તોલા.
૬ ગુંજનો	૧ માસો.	૧ પળ	= ૪ તોલા.
૪ માસાનો	૧ શાણુ.	૧ પ્રસૂતી	= ૮ તોલા.
૧ અંજલી	=	૧૬ તોલા,	કુડવ.
૧ પ્રસ્થ	=	૬૪ તોલા.	
૧ આદક	=	૨૫૬ તોલા.	

(૨૧૨)

૧ દ્રાણુ = ૧૦૨૪ તોલા.

૧ તુલા=૪૦૦ તોલા. ૧ ભાર=૮૦૦૦ તોલા.

પ્રવાહી પદાર્થ માપવાનું માપ ચાર આંગળ ઉચું, લાંબુ, પહોળું હોય તેને કુડવ કહે છે.

ઔષધ ખાવાનું માપ.

ઔષધ ભક્ષણ કરવામાં આ માપ વાપરવું.

૧૨ ગૌરસરસવ = ૧ યવ.	૬ માસા = ૧ ગદાણો.
૨ યવ = ૧ ગુંબ.	૧૦ માસા = ૧ કર્ષ.
૩ ગુંબ = ૧ વાલ.	૪ કર્ષ = ૧ પલ=૪ રૂપિયાભાર.
૭ ગુંબ = ૧ માસો.	૧૦ ટંક = ૧ પલ.
૫ માસા = ૧ શાણુ.	૪ પળ = ૧ કુડવ.

ઔષધ બનાવતાં પ્રવાહી પદાર્થ તથા લીલી વનસ્પતિ તથા સુકી વનસ્પતિ ગુંબથી તે કુડવ લગી બરોબર લેવી. પ્રસ્થથી તુલા લગી સુકું ઔષધ હોય તેના કરતાં લીલું તથા પ્રવાહી બમણું લેવું. તુલાથી દ્રોણ લગી પાછું સમાન લેવું.

ઔષધ વિચાર.

તમામ જગોએ નવાં ઔષધ વાપરવાં પરંતુ વાવડીંગ, પીંપર, ગોળ, ધાન્ય, મધ, ઘી, એ છ પદાર્થ જૂનાં એટલે વર્ષ ઉપરનાં લેવાં.

ગળો, કડાછાલ, અરડૂસો, કેહોળું, સતાવરી, આસઘ, કાંટા-સળીયો, શતપુષ્પા, પ્રસારણી, આ નવ ઔષધ લીલાંજ લેવાં, પરંતુ બમણાં નહીં લેવાં; બીજાં બધાં લીલાં હોય તો બમણાં લેવાં, તેમ સૂકાં તથા નવાં લેવાં.

જે ઔષધના પ્રયોગમાં વખત ન કહ્યો હોય ત્યાં સવાર સમ-જવું, ઔષધીનું અંગ ન કહ્યું હોય ત્યાં મૂળ જોવું. ભાગ ન કહ્યો હોય ત્યાં સમાન લેવું, વાસણ ન કહ્યું હોય ત્યાં માટીનું લેવું, જે વાર એક ઔષડ કહ્યું હોય તો બમણું લેવું.

(૨૧૩)

ચૂર્ણ, ઘી, તેલ, અવલેહ, વગેરેમાં ચંદન કહ્યું હોય તો સફેદ લેવું; કવાથ તથા લેપમાં રાતું લેવું.

એક વર્ષ પછી ઔષધનું બળ તથા ગુણ કમી થાય છે. ચૂર્ણ બે માસ પછી હીન વીર્ય થાય છે. ગુટીકા તથા અવરાઈ વરસ પછી હીનવીર્ય થાય છે. ઘી, તેલ, વગેરે ચાર માસ પછી ગુણહીન થાય છે.

ઔષધીઓ બે વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે, આ સર્વ ધાતુની ભસ્મ અને રસાયન, જેમ જૂનાં તેમ ગુણ વધે છે. ઔષધના પ્રયોગમાં કહેલું એકાદ ઔષધ વ્યાધિને યોગ્ય ન હોય તો તજવું તથા જે યોગ્ય હોય તે લેવું.

જે આડનાં મૂળ જખરાં છે તેની છાલ લેવી; ખીજનાં મૂળ માત્ર લેવાં. જેમકે વડ વગેરે આડ જખરાં છે માટે તેની છાલ લેવી; ખેર, મહુડો વગેરેની અંતર છાલ લેવી; તાલીસ વગેરેનાં પાંદડાં લેવાં; ત્રિફલા વગેરેનાં ફળ લેવાં; ધાવડી વગેરેનાં ફૂલ લેવાં; થોર વગેરેનું દૂધ લેવું.

૧ સ્વરસ (વનસ્પતિના અવયવાદિનો રસ), ૨ કલ્ક, ૩ કવાથ, ૪ હિંમ, ૫ કાંટ, એ પાંચને કવાથ કહે છે, અને તે ઉત્તરોત્તર હલકાં છે. એટલે સ્વરસ કરતાં કલ્ક હલકું, કલ્ક કરતાં કવાથ હલકો, એ રીતે.

સ્વરસ કલ્પના.

કીડા, અગ્નિ, વગેરેથી દૂષિત ન હોય એવી ઔષધિ આણીને તેજ વખતે કચરીને લૂગડામાં ઘાલીને રસ નીચોવવો. એ રસને સ્વરસ કહેછે. વળી ખીજે પ્રકાર નીચે મુજબ:—

સો તોલા સૂકું ઔષધ આણીને ચૂર્ણ કરીને તેનાથી બમણું પાણી લઈને માટીના વાસણમાં નાખવું, અને રાત દિવસ પલળવા દેવું. પછી ખીજે દિવસે પાણી ગાળી લેવું. વળી ત્રીજે પ્રકાર:—

લીલી વનસ્પતિ ન મળે તો સૂકી વનસ્પતિ આણીને આઠ ઘણા પાણીમાં કવાથ કરવો, અને ચોથો હિસ્સો પાણી રહે ત્યારે

(૨૧૪)

તે લેવું. સ્વરસ ભારે છે, માટે અર્ધ પલ લેવો. પણ રાત્રે પલાળી રાખીને ક્વાથ કર્યો હોય તો એક પલ પ્રમાણે પીવો.

સ્વરસમાં જે કાંઈ નાખીને પીવાનું હોય તે આઠ માસા પ્રમાણે લેવું. જેવાં કે મધ, સાકર, ગોળ, જવખાર, જીરું, સિંધવ, ઘી, તેલ, અને બીજાં ચૂર્ણ વગેરે. સ્વરસ માત્ર અંગરસનો જ થાય છે, પણ પુટપાકતો ચૂર્ણ, ભસ્મ, રસ વગેરેનો થાય.

પુટપાક કરવાના.

લીલી વનસ્પતી આણીને કચરીને ગોળો કરવો. પછી શીવણનાં અથવા વડનાં અથવા જાંબૂનાં પાનામાં તે ગોળો વીંટાળીને પછી તે ગોળા ઉપર જે આંગળ અથવા અંગુઠા જેટલો જાડો માટીનો લેપ કરવો. પછી નીચે ઉપર અડાયાં સીંચીને વચમાં તે ગોળાને મૂકીને તપાવવો. લાલચોળ દેવતાના રંગનો તે ગોળો થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ દેવો. પછી ગોળાને બહાર કાઢીને પાનાં તથા માટી દૂર કરીને તે ગોળાને નીચેની રસ કાઢવો. જે વનસ્પતિ સૂકી હોય તો તેને પાણીમાં અથવા જેમાં કહ્યું હોય તેમાં વાટીને ઉપર પ્રમાણે પુટપાક કરીને પછી રસ નીચેની કાઢવો. આ પુટપાક સ્વરસ કાઢવાના કામમાં આવે છે. એ સ્વરસ પાછળ લખેલા બીજા પરિમાણ પ્રમાણે પીવો. એ રસમાં મધ નાંખીને પીવાનું હોય તો મધ અર્ધ પલ લેવું. બીજાં ચૂર્ણ, કલ્ક, દૂધ, વગેરે જે પ્રવાહી પદાર્થ નાખવાનો હોય તેનું માપ પછવાડે સ્વરસમાં કહ્યું છે, એટલું લેવું.

ચોખાનું ઘોવરામણ કાઢવાની ક્રિયા.

ખાંડેલા ચોખા એક પલ લેવા. તેમાં આઠ ગણું પાણી નાખીને હાથ વતી ઘોવા. પછી તે પાણી સર્વત્ર ઉપયોગમાં લેવું.

ક્વાથ કરવાના.

ચાર રૂપિયાભાર ઔષધ લેઈને તેને થોડું થોડું કચરીને તે

(૨૧૫)

ઔષધ કરતાં સોળગણું પાણી તેમાં રેડવું. પછી માટીના વાસણમાં તે ઔષધ તથા પાણી નાંખીને ધીમા તાપથી ક્વાથ કરવો. આઠમો ભાગ પાણી રહે ત્યારે થોડું થોડું ગરમ રોગીને પીવા આપવું. અન્નનું સારી રીતે પચન થયું હોય તો પીવું. પીવાનું માપ બે પલ પ્રમાણે જાણવું.

ક્વાથમાં સાકર નાંખવી, તે વાયુનો રોગ હોય તો ક્વાથથી ચોથો ભાગ નાખવો; પિત્તનો વ્યાધિ હોય તો આઠમો હિસ્સો અને કફનો રોગ હોય તો સોળમે હિસ્સે સાકર નાખવી. મધ નાખવું હોય તો પિત્તના વ્યાધિમાં ક્વાથથી સોળમો હિસ્સો, વાત રોગ હોય તો આઠમો હિસ્સો અને કફ રોગ હોય તો ચોથો હિસ્સો નાખવું.

છરૂં, ગુગળ, જવખાર, સૈંધવ, શિલાજીત, હિંગ, ત્રિકટુ (શુંક, મરી, પીપર,) એ પદાર્થ ક્વાથમાં નાખવા હોય તો ચાર માસા નાખવાં. દૂધ, ઘી, ગોળ, તેલ, મૂત્ર. તથા બીજાં દ્રવ પદાર્થ, કલ્ક (ચટણી જેવા કરેલા), ચૂર્ણાદિક પદાર્થ દશ માસા પ્રમાણે ક્વાથમાં નાખવા.

ક્વાથ ઉકાળતી વખતે વાસણ ઉપર ઢાંકણું મૂકવાથી ક્વાથ ગુણુ આપતો નથી, માટે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું નહીં.

પ્રમથ્યા વિધાન.

એક પળ ઔષધ લેધને વાટીને કલ્ક (ચટણી જેવું) કરવું. સૂકું, ઔષધ હોય તો પાણીમાં વાટીને કલ્ક કરવું. તેમાં આઠ ઘણું પાણી નાખીને બે પળ પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. એને પ્રમથ્યા કહે છે. એ પીવાનું માપ બે પળ જાણવું.

યવાગૂ કલ્પના.

ચાર પળ ઔષધ લેધને થોડુંક કચરીને તેમાં ચોસઠ પલ પાણી નાખીને ઉકાળવું; અરધું રહે ત્યારે તે પાણી ગાળી લેવું. પછી તેમાં

(૨૧૬)

ચોખ્ખા વગેરે જે ક'ઈ કહ્યું હોય તે નાખીને ફરી ચૂલે ચઢાવવું. ખૂબ જાડું થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. ટૂંકામાં ઔષધના કવાથમાં અન્ન રાંધવું. બીજી જાતની ચવાગૂ થાય છે, તેમાં ચોખ્ખા વગેરે કરતાં એકલું પાણી છ ઘણું નાખીને રાંધવું.

ચૂષણું વિધાન.

કલ્કનું ઔષધ સામાન્ય રીતે ચાર તોલા લઈને તેનું કલ્ક કરીને તેમાં ચોસઠ તોલા પાણી નાખીને કાંઈક જાડું થાય ત્યાં લગી ઉકાળવું, તેને ચૂષ કહે છે. ઔષધમાં શુઠ કે પીપર કહેલી હોય તો અર્ધો અર્ધો કર્ષ અથવા બન્ને મળીને અર્ધ કર્ષ પ્રમાણે લેવું. કર્ષ એટલે તોલો.

પાન કલ્પના.

ચાર તોલા ઔષધ લાવીને તેને થોડુંક કચરીને તેમાં ૨૫૬ તોલા પાણી નાખીને અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું; પછી ગાળી લેવું, અને તરસ લાગે ત્યારે થોડું થોડું પીવું.

ઉષ્ણોદક પાન કલ્પના.

પાણીને ઉકાળીને આઠમો, ચોથો કે અર્ધો ભાગ રાખવો અથવા ખૂબ ઉકાળવું અને પછી પીવું.

ફીર પાક વિધિ.

ઔષધથી આઠગણું ગાયનું દૂધ અને દૂધથી ચાર ઘણું પાણી લેવું. પછી બધું એકઠું કરીને દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તે દૂધ પીવું.

અન્નસ્વરૂપ ચવાગૂ.

ચોખ્ખા તથા મગ અથવા અડદ કે તલ, એમાંથી જે દ્રવ્યની

(૨૧૭)

યવાગૂ કરવી હોય, તે દ્રવ્ય લેધને તેમાં છ ગણું પાણી નાખીને જાડું થાય ત્યાં લગી ઉકાળવું. તેને અન્નયવાગૂ કહે છે. એ યવાગૂ મળ વગેરેને સ્તંભન કરનારી, બળ આપનારી, શરીરને પુષ્ટ કરનારી તથા વાયુનો નાશ કરનારી છે.

વિલેપી લક્ષણ.

દ્રવ્યથી ચારગણું પાણી લેધને તેમાં તે દ્રવ્ય ઉકાળીને લાપ-શી સરખી ચીકણી તથા જાડી કરવી, એને વિલેપી કહે છે. વિલેપી ધાતુની વૃદ્ધિ કરનારી, શરીર પુષ્ટ કરનારી, હૃદયને હિતકારક, મધુર, તથા પિત્ત નાશ કરનારી છે.

પેયાનું લક્ષણ.

દ્રવ્યથી ચારગણું પાણી લેધને તેમાં દ્રવ્ય ઉકાળીને પાતળું કાંજ સરખું અને થોડું ચીકણું એવું થાય, એવું કરવું; તેને પેયા કહે છે. એ પેયા ઘણી હલકી મલાદિકનું સ્તંભન કરનારી, ધાતુપુષ્ટ કરનારી, એવી છે. પેયા કરતાં લગરીક જાડો તે યૂષ કહેવાય છે. યૂષ બળ આપનાર, કંઠને હિતકારક, હલકો, અને કફને દૂર કરનારો છે.

ભાત કરવાનો પ્રકાર.

સોળ તોલા ચોખા લેધને તેમાં ચૌદ ઘણું પાણી નાખીને રાંધવો. પછી તેમાંથી ચોસામણ કાઢી નાંખવું. એ ભાત મધુર તથા હલકો થાય છે.

શુદ્ધ મંડ વિધિ.

ચોખા ચૌદ ઘણા પાણીમાં રાંધીને સાફ ચોસામણ કાઢવું તે ચોસામણને શુદ્ધ મંડ કહે છે. તેમાં શુંક તથા સિંધવ નાખીને પીવાથી અન્નનું પચન તથા અગ્નિનું દીપન થાય છે.

(૨૧૮)

ફાંટ કલ્પના.

ચાર તોલા ઓષડ આણીને સારી રીતે કચરીને પછી તે ઓષ-
ધ સોળ તોલા સારી પેઢે ઉના કરેલા પાણીમાં નાખવું. પછી તે
પાણીમાં તે ઓષડ ખૂબ ડબોળીને તે પાણી લૂગડાવતી ગાળી લેવું
એને ફાંટ કહે છે. એ ફાંટ આઠ તોલા લાવી તેમાં મધ, સાકર,
ગોળ વગેરે ખીજ પદાર્થ નાખવા હોય તો જે પ્રમાણે કવાથમાં
નાખવાના કહ્યા છે તે પ્રમાણે નાખવા.

મંથ કલ્પના.

ચાર તોલા ઓસડ લેઈને સારી રીતે કચરીને પછી સોળ
તોલા પાણી એક લોટીમાં લેઈને તેમાં ઓસડ નાખીને ખૂબ વલો-
વવું. પછી તે પાણી ગાળી લેવું. એને મંથ કહે છે, એને મંથ પી-
વાનું માપ આઠ તોલા છે.

હિમ કલ્પના.

ચાર તોલા ઓસડ સાડ૩ કચરીને ચોવીસ તોલા ઠંડા પાણી-
માં રાત્રે પલાળી ચૂકવું. પછી તે પાણી સવારમાં ગાળી લેવું. એ
આઠ તોલા પીવું.

કલ્ક કલ્પના.

લીલું ઓસડ આણીને ચટણી જેવું બારીક વાટવું અથવા
સૂકા ઓષધમાં પાણી નાખીને ચટણી જેવું બીણું વાટવું તેને કલ્ક
કહે છે. એ ખાવાનું પ્રમાણ એક કર્ષ છે. તેમાં, મધ, ઘી, તથા
તેલ નાખવું હોય તો કલ્ક કરતાં બમણું નાખવું. સાકર તથા ગોળ
નાખવો હોય તો કલ્કની બરોબર નાખવું. દૂધ, પાણી, વગેરે પ્ર-
વાહી પદાર્થ કલ્કથી ચોગણા લેવા.

(૨૧૬)

ચૂર્ણ કલ્પના.

સારું સુકુ ઔષધ આણીને વાટીને વસ્ત્રગાળ કરવું. તેને ચૂર્ણ કહેછે. તેનું ખાવાનું માપ એક કર્ષ છે. ચૂર્ણમાં ગોળ નાંખવો હોય તો સમાન નાખવો. સાકર ખમણી નાખવી. હીંગ શેકેલી લેવી, ઘી મધ વગેરે ચીકણા પદાર્થમાં ચૂર્ણ નાખી ચાટવાનું હોય તો તે ખમણું લેવાં. દૂધ, ગાયનું મૂત્ર, પાણી વગેરેમાં ચૂર્ણ નાખીને પીવાનું હોય તો તે ચોગણું લેવાં. ચૂર્ણ, અવલેહ, (અવરાઈ), ગુટિકા, કલ્ક, એમનું અનુપાન આ પ્રમાણે લેવું:—પિત્ત રોગ હોય તો ત્રણ પલ, વાતરોગ હોય તો બે પલ, અને કફરોગ હોય તો એક પલ, એ રીતે લેવું. ચૂર્ણને લીંબુનો રસ કે બીજા કશાના પટ દેવાના હોય તો તે રસમાં ચૂર્ણ ડૂબી જાય તેટલો રસ લેવો.

ગોળી કરવાની રીત.

ગોળ અથવા સાકર અથવા ગુગળનો પાક કરીને તેમાં ચૂર્ણ નાખીને ગોળીઓ કરવી. પાક કર્યા વગર ગોળીઓ કરવાની હોય તો ગુગળ શોષીને વાટીને તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવીને ગોળી કરવી. અથવા પાણી, દૂધ, મધ, ઇત્યાદી પ્રવાહી પદાર્થમાં ચૂર્ણ નાખીને ગોળીઓ કરવી. સાકરમાં ગોળીઓ કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકર નાખીને ગોળીઓ કરવી. ગોળમાં ગોળી બાંધવી હોય ત્યારે ચૂર્ણથી ખમણું ગોળ લેવો. ગુગળ કે મધમાં ગોળી બાંધવી હોય ત્યારે તે ચૂર્ણથી સામભાગ લેવાં. પાણી, દૂધ વગેરે પ્રવાહી દ્રવ્યમાં ગોળી કરવી હોય ત્યારે ચૂર્ણથી ચોગણું લેવાં. ગોળી કર્ષ અથવા અર્ધ કર્ષ પ્રમાણે કરવી.

અવલેહ કલ્પના.

કવાથ, ફાંટ, વગેરેને બીજીવાર ઉકાળીને જાડો કરે છે એને અવલેહ કહે છે. એ અવલેહ ખાવાનું માપ એક પળ પ્રમાણે છે. અવલેહમાં સાકર નાખવી હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી નાખવી.

(૨૨૦)

ગોળ નાખવો હોય તો ચૂર્ણથી બમણો નાખવો. પાણી, દૂધ, મૂત્ર અને બીજા પ્રવાહી પદાર્થ ચૂર્ણથી ચોગણા નાખવા. એ અવલેહનો પાક સારો થયાની નિશાની આ પ્રમાણે છે; પાક થયો એટલે અવલેહને ચપટીમાં લઈ ચપટી ઉઘાડીએ એટલે તાર માલમ પડે છે. વળી તેને પાણીમાં નાખીએ એટલે ખૂડે છે. આંગળીથી દાખીએ તો કઠણ અને ચીકણો લાગે છે. વળી તે પાકની ગંધ, રંગ, અને રસ પહેલાંના કરતાં બૂદ્ધી તરેહનો થાય છે. એ પ્રમાણે અવલેહનો પાક સારો થયાની નિશાની છે. એનું અનુપાન દૂધ, સેરડીનો રસ, પંચમૂળના ક્વાથનો યૂષ, અરડૂસાનો ક્વાથ, ઇત્યાદીક છે, તે રાગનું તારતમ્ય જોઈને યોજવું.

ધી તેલ વગેરે સ્નેહ કલ્પના.

કલ્કનાં જે ઔષધ કહ્યાં હોય તેથી ચોગણું ધી કે તેલ લેવું. અને તે ધી કે તેલથી ચારગણું દૂધ, ગોમૂત્ર વગેરે જે દ્રવ પદાર્થ કહ્યો હોય તે લેવો. પછી બધું એકત્ર કરીને તળે અગ્નિ કરવો અને ફક્ત તેલ કે ધી શેષ રહે ત્યાંલગી ઉકાળવું. એ ધી કે તેલ ખાવાનું હોય તો પલા પ્રમાણે માત્રા જાણવી.

ક્વાથમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવો હોય તો ક્વાથના ઔષધથી ચાર ગણું પાણી લેઈને તેમાં ક્વાથ કરીને ચતુર્થાશ પાણી રાખવું. તેમાં ધી તેલ નાખીને ફરી ઉકાળીને ધી કે તેલ શેષ રાખવું. ગોળ વગેરે નરમ ઔષધ હોય તો ક્વાથમાં પાણી ચાર ગણું લેવું. ઔષધ કઠણ અથવા દશમૂળ વગેરે મધ્યમ હોય તો પાણી આઠ ગણું લેવું. કમળકાકડી વગેરે અત્યંત કઠણ ઔષધમાં સોળગણું પાણી લેવું. વળી કર્ષથી તે પલ સુધી ક્વાથ કરવામાં ઔષધ લેવાનું હોય તો પાણી સોળગણું લેવું. પળથી તે કુડવ લગી ઔષધ હોય તો આઠગણું લેવું. પ્રસ્થથી ખારી પર્યંત ઔષધનો ક્વાથ કરવો હોય તો ચોગણું પાણી લેવું.

કેવળ પાણીમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવો હોય તો તેમાં સ્નેહનું ચ-

(૨૨૧)

તુર્થાશ કલ્ક નાખવું. ક્વાથમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવાનો હોય તો સ્નેહ-
થી પદ્માંશ કલ્ક નાખવું. માંસરસમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવો હોય તો
સ્નેહથી અષ્ટમાંશ કલ્ક નાખવું. દૂધ, દહીં, કે ધંતુરાદિકના રસમાં
સ્નેહ સિદ્ધ કરવો હોય તો તેમાં સ્નેહનો અષ્ટમાંશ કલ્ક નાખવું.
કલ્કનો પાક સારો થાય માટે પાણી સ્નેહથી ચારગણું નાખવું.
વળી સ્નેહમાં દૂધ, ગોમૂત્ર, ઇત્યાદિ દ્રવ પદાર્થ પાંચ કરતાં વ-
ધારે હોય તો સ્નેહની બરોબર લેવાં. પાંચ થકી ચોછાં દ્રવ
પદાર્થ હોય તો સ્નેહથી ચોગણું લેવાં. ક્વાથમાં સ્નેહ સિદ્ધ ક-
રવો હોય તો કલ્ક ને દ્રવ પદાર્થમાં વાટી કલ્ક કરીને સ્ને-
હમાં નાખીને સ્નેહથી ચોગણું જળ રેડવું; કેાઈ જગોએ ક્વા-
થના ઐષધનું કલ્ક કરીને સ્નેહમાં નાખીને ચોગણું પાણી રેડવું.
જે સ્નેહમાં કલ્ક નથી તે સ્નેહ દ્રવ પદાર્થમાં નાખી ઉકાળીને સ્નેહ
શેષ રાખવો. જે સ્નેહમાં ફૂલનું કલ્ક છે, તેમાં પાણી સ્નેહથી ચો-
ગણું લેવું અને ફૂલનું કલ્ક સ્નેહથી અષ્ટમાંશ લેવું. સ્નેહ સારો
સિદ્ધ થયાનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે; સ્નેહમાં કલ્ક હોય છે, તે
આંગળાથી દાબીએ તો તેની દીવેટ વળે છે; તે કલ્કને દેવતાપર
નાખીએ તો ચરચર બોલતું નથી. વળી તેલના પાક ઉપર ફીણ
આવે, અને ઘીના પાક ઉપર ફીણ આવીને જતું રહે. તેમજ તે સ્નેહ
સુગંધ યુક્ત, રતાશ વગેરે રંગયુક્ત, અને મધુર વગેરે રસયુક્ત
થાય તો સ્નેહ સારો સિદ્ધ થયો એમ જાણવું. એ પાક નરમ, મધ્યમ,
કઠણ, ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. સ્નેહમાં કલ્ક હોય છે, તેમાં પાણીના
ભાગની લીલાશ હોય તો નરમ પાક જાણવો; કલ્ક કેામળ હોય
પણ પાણીનો અંશ હોય નહિ, તો મધ્યમ પાક જાણવો; કલ્ક કાંઈક
કઠણ થયું હોય તો તે પાક કઠણ જાણવો. એ કઠણ પાક બળી ગયેલો,
દાહ કર્તા, અને નકામો જાણવો. પાક કાચો રહ્યો હોય તો તે પા-
કમાં કંઈ પરાક્રમ હોતું નથી. તે અગ્નિને મંદ કરે છે તથા ભારે
પડે છે. સ્નેહનો પાક નરમ થયો હોય તો તે સ્નેહ નાકમાં નસ્ય
આપવામાં યોજવો. મધ્યમ પાક થયો હોય તો તે સ્નેહ બધા કા-
મમાં યોજવો. અને કઠણ પાક થયો હોય તો તે સ્નેહ શરીરે ચોપ-

(૨૨૨)

વામાં વાપરવો. ઘી, તેલ, ગોળ, વગેરે એક દિવસમાં સિદ્ધ ન કરતાં બધાં દ્રવ્ય એકત્ર કરીને એક રાત પલાળી રાખ્યાં હોય અને બીજે દિવસે સિદ્ધ કર્યા હોય તો વધારે ગુણુકારક થાય છે.

કાંજ કલ્પના.

માટીની નવી માટલી આણીને તેને સરસીઉં તેલ ચોપડીને તેમાં નિર્મળ પાણી નાખવું. પછી રાઇ, જીરું, સિંધવ, શુકં, હળદર, આ છ ઔષધનું ચૂર્ણ તથા ભાત સાથે ઓસામણ, કળથીનો કવાથ થોડોક વાંસનો પાલો, એ તેમાં નાખવું. દસ પાંચ વડાં ઘીમાં તળીને તેમાં નાખીને વાસણનું મોઢું ત્રણ દિવસ બંધ કરી મૂકવું. એ પાણી ખાટું થાય છે તેને કાંજ કહે છે.

મધુસુકત.

કાગદી લીખુંનો રસ એક પ્રસ્થ તથા એક કુડવ પ્રમાણ મધ લેઇને તેમાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાખીને (પળ પ્રમાણ) વાસણનું મુખ બંધ કરીને એક મહિના સુધી ધાન્યમાં પૂરી રાખવું. એને મધુસુકત કહે છે.

આસવ તથા અરિષ્ટ કલ્પના.

પાણી વગેરે દ્રવ પદાર્થમાં ઔષધ નાખીને પાત્રના મોઢાને મુદ્રા કરીને માસ કે પખવાડીઆ લગી રાખી સુકવું એટલે ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ થાય છે, તેને આસવ કે અરિષ્ટ કહે છે. આસવ તથા અરિષ્ટ એનો ભેદ:—ઔષધ અને પાણી એનો પાક કર્યા વગર ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સિદ્ધ કરે છે, તેને આસવ કહે છે. અને કવાથ કરીને તેમાં ઔષધ નાખીને ઉપર કહ્યા મુજબ મુદ્રા કરી સિદ્ધ કરે છે, તેને અરિષ્ટ કહે છે. એ બેનું પીવાનું માપ એક પળ પ્રમાણે બાણવું.

જે અરિષ્ટના પ્રયોગમાં જલાદિકનું માપ કહ્યું ન હોય તે પ્ર-

(૨૨૩)

યોગમાં પાણી વગેરે દ્રવ પદાર્થ એક દ્રોણ પ્રમાણ લેવાં. તેમાં ગોળ એક તુલા, અને મધ ગોળથી અર્ધ લેવું. તેમાં ઔષધનું ચૂર્ણ નાખવું હોય તો ગોળથી દશમાંશ નાખવું. એ પ્રમાણે અરિષ્ટ કરવો.

સીધુ મવનો ભેદ:—કાચો એવો સેરડીનો રસ એ વગેરે દ્રવ પદાર્થ થકી સિદ્ધ કરેલું મધ તેને શીતરસ સીધુ કહે છે. પકવ કરેલા મધુર દ્રવ પદાર્થ થકી સિદ્ધ કરેલું જે મધ તેને પકવ રસ સીધુ કહે છે.

સુરા પ્રસન્નાદિક મવનો ભેદ:—ચોખ્ખા વગેરે ધાન્ય રાંધીને અગ્નિ સંયોગે યત્ર બાંધીને જે મધ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સુરા કહે છે. એ સુરાના કીણને પ્રસન્ના કહે છે. એ પ્રસન્નામાં જે બડો ભાગ છે તેને કાદંબરી કહે છે. તે સુરાની નીચે જે પ્રવાહી પદાર્થ રહે છે તેને જગલ કહે છે. એ જગલમાં જે બડો (ઘન) ભાગ છે તેને મેદક કહે છે. મેદક પકવ કરીને તેમાંથી સાર કાઢ્યા પછી શેષ રહે છે તેને સુરાબીજ અને કીણવક કહે છે. તાડ કે ખજૂરીના રસમાંથી યત્રે કરીને જે મધ નીપજાવે છે તેને વાડુણી કહે છે. કંદમૂળ, ફળાદિક, તૈલાદિક, સ્નેહ, સિંધવ, એ બધાં ઉદક વગેરે દ્રવ પદાર્થમાં નાખીને યત્ર દ્વારાએ જે મધ કાઢે છે તેને સૂતક કહે છે. બગડી જઈને ખાટું થઈ ગયેલું જે મધ અથવા મધુર દ્રવ પદાર્થ, તેને પાત્રમાં ઘાલીને મોઢાને મુદ્રા દેઈને માસ કે પક્ષ સુધી રાખી મૂકવાથી બને તેને ચુક કહે છે. ગોળ, તેલ, પાણી, કંદ, મૂળ, ફળ એ બધાં પાત્રમાં ઘાલીને મુદ્રા કરીને માસ કે પખવાડીયું રાખી મૂકવાથી તે ખાટું થઈ જાય તેને ગુડસૂતક કહે છે. એજ પ્રમાણે સેરડી અને દ્રાક્ષનું પણ સૂકત થાય છે. કાચા જવ ભરડીને તેમાં પાણી નાખીને પાત્રનું મોઢું બંધ કરીને કેટલાક દિવસ રાખી મૂકવું; તેને તુપાંચુ કહે છે. જવના તાંદળા કાઢીને તેને રાંધીને તેમાં પાણી નાખીને પાત્રનું મોઢું બંધ કરીને કેટલાક દિવસ રાખી મૂકવું, તેને સૌવીર કહે છે. કળથી અથવા ચોખ્ખા રાંધીને

(૨૨૪)

તેનું ઓસામણ કાઢીને તેમાં શુંક, રાઈ, જીરું, હીંગ, સિંધવ, હળદર, ઇત્યાદિક નાખીને વાસણનું મોઢું બંધ કરીને ત્રણ ચાર દિવસ રાખી મૂકવું, તેને કાંજ કહે છે. મૂળનો (કાપ) કાઢીને તેમાં પાણી નાખીને, હળદર, હીંગ, સરસવ, સિંધવ, જીરું, શુંક, ઇત્યાદિ ઓષધનું ચૂર્ણ તેમાં નાખવું. પછી મોઢું બંધ કરીને ત્રણ દિવસ રાખી મૂકવું. તેને સંડાકી કહે છે. એ પ્રમાણે આસવ તથા અરિષ્ટ બને છે.

ધાતુ શોધન ક્રિયા.

સોનું, રૂપ, ત્રાંબુ, પીતળ, (કેટલાક પીતળને ઠામે જસત ગણે છે) સીસું કલઈ, ખરૂંલોઢું એ સાતને ધાતુ કહે છે. એનું શોધન:—સોનું, રૂપ, પીતળ, ત્રાંબુ, એનાં પત્રાં કરીને અગ્નિમાં તપાવીને તેલમાં, છાશમાં, કાંજ, ગોમૂત્ર, કળથીનો ક્વાથ, એમાં ત્રણ ત્રણ વખત યોળવાં, એ પ્રમાણે સોનું આઢી લેઈને બધી ધાતુનું શોધન કરવું. સીસું અને કલઈ એની વિશેષ શુદ્ધિ કરવાની રીત:—એ બેને અગ્નિ ઉપર પીગળાવીને તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર, અને કળથીનો ક્વાથ, એ વારા ફરતી ખાંચણીમાં નાખીને ઘંટીનું પડ ઉપર ઢાંકીને તેમાં તે ધાતુનો રસ રેડવો. (એ પ્રમાણે ન કરે તો પેલો રસ વૈધના શરીર ઉપર ઉડીને વૈધ મરશે). એ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ ફેરા કરીને પછી આકડાના દૂધમાં ત્રણ વાર રેડીને શુદ્ધિ કરવી.

તમામ ધાતુની ભસ્મ કરવાની રીત.

મનશીલ તથા ગંધક એ બેને આકડાના દૂધમાં વાટીને સોના વગેરે બધી ધાતુઓને લેપ કરીને અડાયાંના બાર ગજપુટ અગ્નિ દેવા. એટલે તમામ ધાતુઓ ભસ્મ થશે. સવા હાથ લાંબા પહોળા ખાડામાં સો અડાયાં મૂકી અર્ધા નીચે અર્ધા ઉપર વચમાં સંપુટ મૂકી અગ્નિ દેવો અને ગજપુટ કહે છે.

(૨૨૫)

ઉપધાતુનાં શોધન મારણુ.

સોનામુખી, મોરથુથુ, અખરખ, સુરમો, મનશીલ, હરતાલ, ખાપરીયુ, એ સાત ઉપધાતુ કહેવાય છે.

સોનામુખીનું શોધન મારણુ.

સોનામુખી ત્રણ ભાગ, સિંધવ એક ભાગ, લેઈને બન્નેનું ચૂર્ણ કરીને બન્નેને લોઢાની કઢાઈમાં નાખીને ચૂલા ઉપર ચઢાવી નીચે તાપ કરીને બીજેરાના ફળનો રસ અથવા જાંબીરનો રસ તે ઉપર રેડીને લોઢાની કડછીથી લાલ થાય ત્યાં લગી હલાવવું. પછી ઠંડુ થયા પછી સોનામુખી બાહિર કાઢી લેવી. એ પ્રમાણે શુદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ થયેલી સોનામુખીને કળથીના ક્વાથમાં અથવા તલના તેલમાં અથવા છાશમાં અથવા ગોમૂત્રમાં ખલીને માટીના શરાવ-સંપુટમાં ઘાલીને કપડ મટી કરીને અડાયાનો અગ્નિ દેવો તેથી સોનામુખીની ભસ્મ થાય છે.

રૂપામુખીનું શોધન મારણુ.

રૂપામુખીને કંટોલી, ઘેટલાઢૂધેલી, અને બીજેરું, એ ત્રણના રસમાં એક એક દિવસ ખલ કરીને (એક એક દિવસ) તડકામાં સૂકવવાથી રૂપામુખી શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણુ સોનામુખી પ્રમાણે છે.

મોરથુથાનું શોધન.

ખિલાડી અને હોલો એ બેની હગાર મોરથુથા બરોબર લેવી તથા મોરથુથાનો દસમો ભાગ ટંકણખાર લેવો. પછી બધું એકઠું ખલ કરીને શરાવ સંપુટમાં કપડમાટી કરીને અડાયાનો હલકો તાપ દેવો. પછી દહીંમાં ખલીને અગ્નિ દેવો. પછી મધમાં ખલીને અગ્નિ દેવો. તેથી મોરથુથું શુદ્ધ થાય છે.

(૨૨૬)

અખરખનું શોધન મારણ.

કાળું અખરખ લાવીને કોયલામાં ઘાલીને ધમણથી પુ'ક્રીને તપાવીને દૂધમાં નાખવું. પછી તેનાં પતરાં જૂદાં જૂદાં કરીને તાંદ-ળાળનો રસ તથા લીંબુનો રસ એકઠો કરીને તેમાં આઠ પહોર લગી પલાળી મૂકવું. તેથી અખરખ શુદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ થયેલા અખરખ આ પ્રમાણે ધાન્યાબ્રક કરવું. કાતરેલું અખરખ લેઈને તેમાં ચતુર્થાશ ડાંગરનાં છાલાં નાખીને તેની ઉનના લૂગડામાં પોટલી બાંધીને એક વાસણમાં મૂકી ઉપર પાણી રેડી રેડીને ચોળતા જવું. એ રીતે બધું અખરખ પોટલીમાંથી ખપી જાય ત્યાંલગી કરવું. પછી એ પાણી ખીજ વાસણમાં ઘાલીને કેટલી-કવાર સુધી રહેવા દેવું. પછી ઉપરથી પાણી નીતારી નાંખવું અને તળે અખરખ રહે તેને તડકે સૂકવવું એને ધાન્યાબ્રક કહે છે.

ધાન્યાબ્રક કર્યા પછી તેને આકડાના દૂધમાં એક પહોર ખલ કરીને તેની ગોળ પૈડા જેવી વડી કરવી. તેની ચારે પાસે આકડાનાં પાનાં વીંટીને શરાવસ'પુટમાં કપડમાટી કરીને અડાયાંનો ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એક એક દિવસ ખલીને સાત અગ્નિ આપવા. પછી વડવાઈના અંકુરના કવાથમાં એક એક દિવસ ખલ કરીને ત્રણ અગ્નિ આપવા. એ રીતે કરવાથી અખરખની ભસ્મ સારી થાય છે. એ થકી તમામ રોગ મટે છે. મૃત્યુનું પણ નિવારણ થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. જેવા જેવા અનુપાનમાં આપે તેવો તેવો ગુણ થાય છે.

સુરમા વગેરેનું શોધન.

સુરમાનું ચૂર્ણ કરીને ખીજેરાના રસમાં ખલ કરવું અને એક દિવસ તડકે રાખવું તેથી સુરમા શુદ્ધ થાય છે. એજ રીતે ગેડ, હીરાકશી, ટંકણખાર, કેડી, શંખ વગેરે શુદ્ધ થાય છે.

(૨૨૭)

મનશિલનું શોધન.

હાંડીમાં યોકડીનું મૂત્ર ભરીને તેમાં મનશિલની પોટલી આંધીને લટકાવવી. એને દોલાયત્ર કહે છે. એ દોલાયત્રમાં ત્રણ દિવસ મનશિલ રાંધીને પછી બાહર કાઢીને ખલમાં નાખીને યોકડીના કાળજમાં પિત્ત હોય છે તે પિત્તના સાત પટ દેવા તેથી મનશિલ શુદ્ધ થાય છે.

હરતાલનું શોધન.

હરતાળના બારીક બારીક કકડા કરીને તેને લૂગડામાં પોટલી આંધીને દોલાયત્રમાં કાંજ નાખીને એક પહોર રાંધવું. પછી તેવી જ રીતે કોહોળાના રસમાં એક પહોર, તલના તેલમાં એક પહોર, અને ત્રિક્લાના કવાથમાં એક પહોર, એ પ્રમાણે ચાર પહોર રાંધવાથી હરતાલ શુદ્ધ થાય છે.

આપરીયાનું શોધન.

દોલાયત્રમાં આપરીઆની પોટલી લટકાવીને માણસના મૂત્રમાં સાત દિવસ તથા ગોમૂત્રમાં સાત દિવસ પલળતી રહેવા દેવી, તેથી શુદ્ધ થાય છે.

હીરાની ભસ્મ.

હિંગ, સિંધવ, કલથી, એ ત્રણના કવાથમાં હીરા તપાવી તપાવીને એકવીસ વાર યોળવાથી ભસ્મ થાય છે.

મણી મોતી વગેરેનું શોધન મારણ.

સૂર્યકાંત મણિ, મોતી, પરવાળાં, એને દોલાયત્રમાં જાંઘના રસમાં એક પહોર રાંધવાથી શોધન થાય છે. પછી કુવારનો રસ, તાંદળજનો રસ, જીના સ્તનનું દૂધ, એ ત્રણમાં મણિ, મોતી, પ-

(૨૨૮)

રવાળાં વગેરે ગમે તે જાતનું રત્ન હોય તો તે તપાવીને દરેક રસમાં સાત સાત વાર યોગવાથી ભરમ થાય છે.

શિલાજિતનું શોધન.

શિલાજિતને ગાયના દૂધમાં, ત્રિક્લોના કવાથમાં, ભાંગરાના રસમાં, જૂદો જૂદો એક એક દિવસ ખલ કરવો. પછી તડકે મૂકી સૂકવવો એટલે તે શુદ્ધ થયો જાણવો.

મંડૂર કલ્પના.

ઘેઠાના લાકડાંના કોયલા કરીને તેમાં જૂનો લોહકીટ નાખીને ધમણથી કુંકવું. લાલ થાય ત્યારે તે કીટ ગોમૂત્રમાં નાખવો. એ પ્રમાણે સાત વખત તપાવી તપાવીને ગોમૂત્રમાં નાખીને પછી તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી એક વાસણમાં ચૂર્ણ કરતાં બમણો ત્રિક્લોનાનો કવાથ ઘાલીને તેમાં તે ચૂર્ણ નાખવું. અને સારી રીતે હલાવીને તે વાસણના મુખને કપડ માટી કરીને જંગલના અડાયાંનો ગજપુટ અગ્નિ દેવો. ઠંડો પડે ત્યારે તે વાસણ બહાર કાઢીને તેમાંથી પેલાકાટનો શુદ્ધ મંડૂર થાય છે તે લેવો. એ મંડૂર ઉત્તમ છે.

ક્ષાર કાઢવાની રીત.

ક્ષારવૃક્ષ, જેવાં કે, અઘાડો, આમલી, કેળ, ખાખરા, થોર, ચિત્રો, રીંગણી ઇત્યાદિનાં લાકડાં આણીને સૂકવીને ખાળીને રાખ કરવી. પછી તેને એક વાસણમાં ઘાલીને તેથી યોગણું પાણી તેમાં નાંખી બધી રાત પલળવા દેવું. સવારમાં ઉપરનું નિર્મળ પાણી લોઢાની કઢાઈમાં નીતારી લેઈને તળે તાપ કરવો, અને બધું પાણી ખાળી નાખવું. પછી કઢાઈને સફેદ ચૂર્ણ સરખો ક્ષાર વળગી રહે છે તે લેઈ લેવો, અને પ્રતિસાર્ય ક્ષાર કહે છે. એ ક્ષાર શ્વાસાદિક

(૨૨૬)

ઉપર યોજવો. ક્વાથ સરખો પાતળો જે ક્ષાર રહે છે તેને પેય કહે છે. તે ક્ષાર ગુદમાદિ ઉપર યોજવો.

ગંધકનું શોધન.

લોઠાની કઢાઈમાં ઘી નાખીને તેને સાફ કકડાવીને તેની બરોબર ગંધક લેઈ બારીક કરી તે ઘીમાં નાખવો. તે જ્યારે ઓગળીને ઘીને મળી જાય, ત્યારે તે ઘી દૂધમાં રેડીદેવું. પછી તેમાંથી ગંધક કાઢી લેવો. એ શુદ્ધ ગંધક બનવો.

પારદ ભસ્મ.

કાળા ઉમૈડાના દૂધમાં હિંગ વાટીને તેની બે (સોનું ગાળે છે તેવી) ફૂલડીઓ કરવી. પછી કાળા ઉમૈડાના દૂધમાં પારાને થોડીવાર ખલ કરીને એક ફૂલડીમાં મૂકીને તે ઉપર ખીજી ફૂલડી ઉધી પાડીને સારો સાંધો મેળવીને ગોળો કરીને માટીના શરાવસપુટમાં ઘાલીને અડાયાનો હલકો અગ્નિ દેવો તેથી પારાની ભસ્મ થાય છે.

નેપાળાનું શોધન.

નેપાળાનાં ખીજ લેઈને તેની ઉપરની છાલ તથા અંકુર અને જીલ કાઢી નાખવી. પછી લૂગડાના કકડામાં પોટલી બાંધીને ત્રણ દિવસ લેંશના છાણમાં રાખી મૂકવી; એથે દિવસે કાઢીને નેપાળાને ઊના પાણીથકી સ્વચ્છ ઘોઈને ખીજ સારા લૂગડામાં બાંધીને તે પોટલીને ખલમાં નાખી ઘૂંટવી અને માંહેલો નેપાળો બારીક કરવો. બારીક થાય એટલે કાઢીને નવા કલેઠા ઉપર લેપ કરવો તેથી તેનું તેલ ચૂસાઈ જાય છે; પછી છેક ધૂળ સરખો થાય ત્યારે તેને લીંબુના રસના બે પટ દેવા, તેથી વિશેષ ગુણ કરનાર થાય છે.

(૨૩૦)

વછનાગ શોધન.

વછનાગના કકડા કરીને લૂગડામાં આંધીને બોકડી કે ગાયના દૂધમાં દોલાયત્રમાં એક પહોર રાંધવો એટલે શુદ્ધ થાય છે.

વછનાગ એક તોલો હોય તો એક શેર પકડે દૂધ લેવું.

ઔષધ યોજના.

નેત્રકર્મ પ્રકાર.

સેક, આશ્રોતન, પિંડી, બિડાલ, તર્પણ, પુટપાક, અંજન, આ સાત પ્રકાર નેત્રરોગમાં વપરાય છે.

સેક:—આંખો મીંચાવીને ચાર આંગળ ઉંચેથી દૂધ, ઘી, રસ, વગેરેની ઝીણી ધાર કરવી તેને સેક કહે છે. વાયુના રોગમાં સ્નેહન (દૂધ, ઘી, વગેરેનો) સેક કરવો. રક્ત અને પિત્તના રોગમાં રોપણ (લોધર, જેઠીમધ, ત્રિક્ષ્ણ, વગેરેને દૂધમાં કે પાણીમાં વાટીને તેનો) સેક કરવો. કફ રોગમાં લેખન (શુંઠ, મરી, વગેરેને પાણીમાં વાટીને તેનો) સેક કરવો. સ્નેહન સેક છસે આંખમીચકારા લગી, રોપણ ચારસે લગી, લેખન ત્રણસે લગી કરવો. સેક દિવસેજ કરવો; રોગ ઘણો હોય તોજ રાત્રે કરવો.

આશ્રોતન.

માણસની આંખમાં જે આંગળી દૂરથી દૂધ, ક્વાથ, વગેરેનાં ખિંદુ મૂકવાં તેને આશ્રોતન કહે છે. આંખ ઉઘાડી રાખીને તેમાં ખિંદુ પાડવાં. એ રાત્રે ન કરવું. એ ખિંદુ સ્નેહન કર્મમાં દસ, લેખનમાં આઠ, રોપણમાં બાર પાડવાં. શીતજ્વરમાં લગારેક ગરમ કરીને, તથા ઉષ્ણ કાળમાં ઠંડાં ખિંદુ પાડવાં. વાત રોગમાં કડવા અને સ્નિગ્ધ, પિત્તમાં મધુર તથા શીતળ, કફમાં કડવું, ઉષ્ણ, રૂક્ષ એવું આશ્રોતન જોઈએ. ખંધાં આશ્રોતને સો વાડ-માત્ર સુધી કરવાં હિતકારક છે. એક આંખમીચકારાને એક વાડ-માત્ર કહે છે.

(૨૩૧)

પિંડી.

ઐષધ વાટીને વડી કરીને આંખ ઉપર મૂકીને લૂગડાવતી આં-
ધવું એને પિંડી કહે છે.

ખિડાળક.

આંખની પાંપણો વગર આંખની ચોપાસ જે લેપ તેને ખિડાળક
કહે છે. એ લેપની માત્રા મુખલેપવિધિમાં જોવી.

તર્પણ.

જે નેત્રમાં રૂક્ષપણું, શુષ્કપણું, વાંકાપણું, પીઆ વગેરે મળ
રહેતો હોય તેમાં, પાપણો ખરી ગઈ હોય તેમાં શિરોત્પાત, કૃષ્ટાન્મી-
લન, તિમિર, અર્જુન, ફૂલ, અભિષ્યંદ, અધિમંથ, સોજો, વાત વિ-
પર્યય, એ રોગમાં તર્પણ કરવું. જે દિવસે વાદળાંવાળો બહુ ઉજ્જ, કે
બહુ શીત હોય, ચિંતા, શ્રમ, ભ્રમ, નેત્રશૂળ, એટલું હોય
ત્યારે તર્પણ ન કરવું.

વાયુ, ઉજ્જતા, ધૂળ, જે જગોએ ન હોય તે જગોએ માણસને
છતો સૂવાડીને નેત્ર કોશ ઉપર એટલે આંખની ચોપાસે અડદના લો-
ટને પલાળીને તેની પાળ કરવી. પછી આંખ મીંચીને તે ઉપર પાત-
ણું ઘી, મંડ, કોકીલું પાણી, સો ફેરા ધોએલું ઘી, અથવા દૂધ, એ-
માંથી ગમે તેને આંખો ડૂબે ત્યાંલગી આંખ ઉપર પાડવું. પછી
ધીમે ધીમે આંખો ઉઘાડવી.

પાંપણના રોગમાં સો વાડ્-માત્રા પર્યંત આંખ ડૂબેલી રાખવી.
કદ્દ એકલોજ હોય તો, અથવા સંધિગત રોગમાં પાંચસે વાડ્-
માત્રા; આંખની ધોળી જગા ઉપર હોય તો છસે; કીકીપર હોય
સાતસે; દૃષ્ટિ રોગમાં આઠસે; અધિમંથમાં એક હજાર; અને
વાયુ રોગમાં એક હજાર વાડ્-માત્રા લગી તર્પણ ધારી રાખવું.

તર્પણના રનેહ વીર્યથી કદ્દ ઉપજે છે તેનું, જવ પલાળી વા-

(૨૩૨)

ટીને ધૂમપાક કરીને શોધન કરવું. સુખે કરીને નિદ્રા આવે, ઝટ આંખો ઉઘડે, વગેરે ચિન્હથી તર્પણ સારૂં થયું જાણવું. જ્યારે આંખો ભારે તથા ચીકણી થાય અને તેમાંથી પાણી નીકળે ત્યારે ઘણું તર્પણ થયું જાણવું. ઘણા તર્પણથી આંખો લાલ થાય છે, નિસ્તેજ-પાણું આવે છે, પીઆ બાઝે છે, અને રોગોત્પત્તિ થાય છે; માટે અતિ સ્નિગ્ધ થાય ત્યારે રૂક્ષ ઉપાયથી શાંતિ કરવી. હીન સ્નિગ્ધને સ્નિગ્ધવડે ચિકીત્સા કરવી.

પુટપાક.

કેટલાંક માંસ તથા ઔષધોનો પુટપાકની રીતે સ્વરસ કાઢી આંખની વચમાં તર્પણ વિધિ પ્રમાણે રેડવો. એમાં માંસરસ વપરાય છે. માટે અત્રે વધારે વિવેચના કરી નથી.

અંજન.

દોષ પરિપક્વ થાય ત્યાર પછી પાંચ દિવસે અંજન કરવું. આંખો દૂખે ત્યારે તે પાંચ દિવસે પાકે છે. માગસર, પોસ, મહા, ફાગણમાં અંજન બપોરે કરવું. જેઠ, અષાઢ, આસો, કાર્તિક, એમાં બપોર પહેલાં કરવું. વાદળના દિવસમાં તથા બહુતાપ પડતો હોય ત્યારે અંજન કરવું નહીં. વસંત ઋતુમાં સર્વકાળ અંજન સારૂં છે. અંજન ત્રણ પ્રકારનું છે; લેખન, રોપણ, અને સ્નેહન, જેમાં ખાડું, તીખું, ખાટું, હોય તેને લેખનાંજન કહે છે. તુરૂં, તીખું, કડવું, હોઈને જે સ્નેહ ચુકત હોય તેને રોપણ કહે છે. મધુરહોઈને જે સ્નેહ ચુકત હોય તેને સ્નેહન કહે છે. ગુટિકારૂપ અંજન કરતાં રસરૂપ ઓછા ગુણનું, તથા રસ કરતાં ચૂર્ણરૂપ થોડો ગુણ આપનારૂં હોય છે. તે અંજન સખી અથવા આંગળીવતે આંખમાં ઘાલવું, શ્રમિત, રડેલો, ખીધેલો, મધ ખીધેલો, નવજવરવાળો, અજીર્ણ, મૂત્રાવરોધવાળો, એટલાં અંજનને યોગ્ય નથી.

(૨૩૩)

તીક્ષ્ણ અંજનમાં રેણુકળીજ જેવડી ગોળી કરવી, મધ્યમાં દોઢ ળીજ જેવડી તથા મૃદુમાં બે ળીજ જેવડી કરવી.

રસરૂપ અંજનમાં કંમે કરીને ત્રણ, બે, એક, વાવડીંગ, જેવડી માત્રા ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ ગણાય છે.

વૈરેચનિક એટલે આંખમાંથી પાણી કાઢવાનું અંજન બે ફેરા સળીપર ચઢાવી સળી બેવાર આંખમાં ફેરવવી. મૃદુ અંજનમાં ત્રણવાર, અને સ્નેહનાંજન ચાર ફેરા આંખમાં ઘાલવું.

પાષાણની અથવા સોનાની આઠ આંગળ લાંબી સળી કરવી તથા તેનાં મોઢાં ગોળ જોઈએ. લેખનમાં ત્રાંબા, લોઢા, કે પથરાની સળી વાપરવી, સ્નેહનાંજનમાં સોના રૂપાની વાપરવી. રોપણમાં આંગળી વતે અંજન કરવું. સવારે કે સાંજે અંજન કરવું, સર્વદા કરવું નહીં. અતિશીત કે ઉષ્ણ છતાં, વાયુ તથા વાદળાં છતાં અંજન કરવું નહીં. કીકી નીચે અંજન કરવું.

રેચન (વધી).

સ્નેહપાઈને સ્નિગ્ધ કરેલા માણસને પરસેવો કાઢીને સ્વિન્ન કરવો. પછી ઉલટી આપવી અને પછી રેચ આપવો. ઉલટી કર્યા વગર રેચ આપવાથી કફ વગેરે નીચે ઉતરીને જઠરાગ્નિને ઢાંકી નાખીને મંદાગ્નિ પ્રવાહિકા વગેરે રોગ ઉપજાવે છે.

શરદ ઋતુમાં તથા વસંત ઋતુમાં શરીર શુદ્ધીને અર્થે રેચ લેવો. બીજે વખતે રોગ ઉપર વિચાર કરીને રેચ આપવો. પિત્ત-વિકાર, આમવાયુ, ઉદર, આધ્માન વાયુ, બદ્ધકોષ્ઠ, એ રોગમાં વિશેષ કરીને રેચ આપવો. છર્ણુજ્વર, વછનાગ વગેરે વિષદોષ, વાતરકત, ભગંદર, અર્શ, પાંડુ, ઉદર, ગ્રંથી, હેઢોગ, અરૂચિ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, ગુદમ, બરોળ, ત્રણ, વિદ્રધી, ઉલટી, વિષૂચિ, કુષ્ઠ, કર્ણ-રોગ, નાસારોગ, મસ્તક રોગ, મુખ રોગ, ગુદ રોગ, ટાંકી, યકૃત, સોજો, નેત્ર રોગ, કૃમી રોગ, સોમલ અને ક્ષારજન્ય વિકાર, વાત-

(૨૩૪)

રોગ, શૂળ રોગ, મૂત્રઘાત, એટલામાંથી એકાદો રોગ જેને થયો હોય તેને વિરેચન આપાય.

ખાળક, વૃદ્ધ, અતિસ્તિગ્ધ, ઉરઃક્ષતે કરીને ક્ષીણ થયેલો, ભય-ચુકત, શ્રમિત, તૃષિત, સ્થૂલ, ગર્ભિણી, નવજ્વરવાળો, સુવાવડી, મંદાગ્નિવાળો, મદાત્યથી, શલ્યપીડિત, નિસ્તેજ, એમને રેચ આપવો નહીં.

જે માણસના કોઠામાં પિત્ત વધારે છે તેને મૃદુકોષ્ટ કહે છે. કફવાળો, મધ્યમકોષ્ટ, વાયુવાળો કૂરકોષ્ટ જાણવો. કૂરકોષ્ટવાળાને જીલાળ જલદી લાગતો નથી માટે તેને તીક્ષ્ણ ઔષધની તીક્ષ્ણ માત્રા આપવી. મધ્યમ વાળાને મધ્યમ માત્રા, મૃદુકોષ્ટ વાળાને મૃદુ ઔષધની મૃદુ માત્રા આપવી. મૃદુ કોઠા વાળાને દ્રાક્ષ, દૂધ, અને દીવેલનો જીલાળ આપવો. મધ્ય કોષ્ટવાળાને નસોતર, કડૂ, ગરમાળાનો ગોળ એ ત્રણનો રેચ આપવો. કૂર કોઠા વાળાને થોરનું દૂધ, હેમક્ષીરી, નેપાળો વગેરેનો જીલાળ આપવો.

ત્રીસ જીલાળની અંતે કફ પડે તે ઉત્તમ માત્રા, વીસની અંતે પડે તે મધ્યમ માત્રા, દસ ઝાડા થઈને કફ પડે તે કનીષ્ઠ માત્રા જાણવી. જીલાળમાં બે પળ ક્વાથ ઉત્તમ, એક પળ મધ્યમ, અર્ધો પળ કનીષ્ઠ જાણવો. કલ્ક, ગોળી, તથા ચૂર્ણ, એને મધ તથા ઘી સાથે મેળવીને આપવાં તે વય તથા રોગ જોઈને કર્ષ કે પળ પ્રમાણે આપવું.

પિત્તનો પ્રકોપ થયો હોય તો નસોતરનું ચૂર્ણ, દ્રાક્ષના ક્વાથમાં અથવા ગુલકંઠ કે ગુલાબના ફૂલ વગેરેના ક્વાથમાં આપવું. કફના પ્રકોપમાં ત્રિક્ષ્ણનો ક્વાથ તથા ગોમૂત્ર એકઠું કરીને તેમાં સુંઠ, પીપર, મરીનું ચૂર્ણ નાખીને આપવો. વાયુના પ્રકોપમાં નસોતર, સિંધવ, સુંઠ, એનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં આપવું તેથી જીલાળ થશે.

દીવેલથી બમણો ત્રિક્ષ્ણનો ક્વાથ કરીને તેમાં તે દીવેલ નાખીને પીવું અથવા દીવેલ દૂધમાં પીવું તેથી જલદી રેચ લાગે છે.

(૨૩૫)

નસોતર, ઈંદ્રજવ, પીપર, સુઠ, દ્રાક્ષનો રસ, મધ, એ ઔષધ વર્ષાઋતુમાં જીલાળ માટે આપવું.

નસોતર, ધમાસો, મોથ, સાડું સફેત ચંદન, જેડી મધ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને દ્રાક્ષના પાણીમાં મેળવીને શરદઋતુમાં જીલાળ માટે આપવું. એ રચ ઠંડો છે.

નસોતર, ચિત્રો, પાડાવેલ, જીરું, દેવદાર, વજ, હેમક્ષીરી, એનું ચૂર્ણ હેમંતઋતુમાં ઉના પાણીમાં આપવું.

પીપર, સુઠ, સિંધવ, વરધારો, નસોતર, એનું ચૂર્ણ મધમાં શીશીર અને વસંતઋતુમાં આપવું.

નસોતરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ઉનાળામાં (ગ્રીષ્મમાં) આપવું. હરડે, મરીઆં, સુઠ, વાવડીંગ, આમળાં, પીંપર, પીંપરીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, મોથ, આ દસ ઔષધ સમભાગ લેવાં. દાંતી મૂળ ત્રણ ભાગ લેવાં, નસોતર આઠ ભાગ, સાકર છ ભાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરીને મધમાં મેળવીને એક એક કર્ષ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારમાં ખાવી, તે ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું. અને જ્યાં સુધી જીલાળ થાય ત્યાં સુધી ઉષ્ણ પદાર્થનું સેવન કરવું નહીં. ખાવું, પીવું, વિહાર, એટલે શ્રમ વગેરેમાં સર્વ કાળ નિયમિત રહેવું; તેથી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંઘ, પાંડુ, કાસ, ભગંદર, કુષ્ઠ, ગુદ્મ, અર્શ, ગળગંડ ભ્રમ, ઉદર, વિદાહ, પથરી, ખરડો, પાસાં, કંમર, ખભા, પેટ વગેરેની પીડા મટે છે. એ રસાયન છે. એને અભયામોદક કહે છે.

જે માણસે રચ લીધો હોય તેણે આંખે ઠંડું પાણી ચોષડવું. કાંઈ સુગંધ સૂંઘવી તથા તાંબૂલ ખાવું, એથી ઉત્તમ જીલાળ થાય છે. જીલાળ થયા પછી વાયુમાં બેસવું નહીં. મૂત્ર, વાયુસ્ત્રાવ વગેરે વેગ અટકાવવા નહીં. ઉંઘવું નહીં, ઠંડા પાણીનો સ્પર્શ લગીરે કરવો નહીં. વળી રચમાં કોકીલું પાણી વારંવાર પીતા જવું. જીલાળમાં મળ, પિત્ત, આંધેલું ઔષધ, કફ, ગુદાવાટે બહાર પડે છે. જીલાળ સારો થાય નહીં તો માણસની નાભિમાં સ્તબ્ધતા, કૂળમાં

(૨૩૬)

શૂળ, મળ તથા વાયુની અપ્રવૃત્તિ, શરીરે કંડૂ તથા મંડળ, શરીર ભારે, દાહ, અરૂચિ, પેટ ચઢવું, બ્રમ, ઉલટી, એ ઉપદ્રવ થાય છે. એવા ઉપદ્રવ જેને થાય તેને ગરમાળા વગેરેનું પાચન આપીને આમનું પાચન કરવું. પછી તેને સ્નેહપાન કરાવીને કોઠો સ્નિગ્ધ કરીને પછી ફરી રેચ આપવો, તેથી બધા ઉપદ્રવ દૂર થઈને અગ્નિ પદિષ્ઠ થાય છે.

જે માણસને રેચ ઘણો લાગ્યો હોય તેને મૂર્છા, ગુદામાં પીડા, શૂળ, એવા ઉપદ્રવ થાય છે. કફ બહુ પડે છે અને માંસના રસ સરખું તથા મધ સરખું કે પાણી સરખું રક્ત પડે છે. એવા માણસને ઠંડા પાણીમાં પળાળવો, અને ચોખાનું ઘોવરામણ મધ સાથે તેને પાવું અને હલકી ઉલટી કરાવવી તેથી તે શાંત પડે છે.

આંખાની છાલ ગાયના દહીમાં અથવા સૌવીરમાં (જવ અથવા ઘઉં કચરીને પાણી નાખીને તે વાસણને ત્રણ દહાડા મોઢું બંધ કરી રાખી મૂકવું તેને સૌવીર કહે છે.) વાટીને કલ્ક કરીને નાભિ ઉપર લેપ કરવાથી જીલાબ બંધ થાય છે.

ખોકડીનું દૂધ પીવાથી અથવા સાઠી ચોખાનો ભાત રાંધીને ખાવાથી અથવા મસૂર રાંધીને થોડોક ખાવાથી, અથવા દાડમ વગેરે થંડા અને ગ્રાહક પદાર્થ સેવવાથી જીલાબ બંધ થાય છે.

શરીર હલકું થાય, ચિત્ત પ્રસન્ન રહે, વાયુ સ્થાનમાં જાય, એ લક્ષણ સારો રેચ લાગ્યાનાં છે. જીલાબ લેવાથી ઇંદ્રિયો બળવાન થાય છે, બુદ્ધિ પ્રસન્ન થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત રહે છે, ધાતુ અને વય સ્થિર થાય છે. સારો રેચ લાગે ત્યારે પાચન ક્વાથ આપવો.

જીલાબ લીધા પછી બહુ વાયુ ન સેવવો. ઠંડું પાણી, તેલ ચોળવું, અજીર્ણ, પરિશ્રમ, મૈથુન, એ સેવવાં નહિ. પરંતુ સાઠી ચોખા, મગ, વગેરેની ચવાગૂ કરીને ખાવી.

(૨૩૭)

એરંડમૂળ, ધાણા, શુંઠ, એ ત્રણનો કવાથ રેચ સારો લાગ્યા પછી રાત્રે પીવો. એ પાચન કવાથ છે.

વમન વિધી.

શરદ્ ઋતુમાં, વસંત ઋતુમાં, અને વર્ષા ઋતુમાં મનુષ્યને ઉલટી આપીને એકાવવા અને જીલાળ આપવો તેથી પ્રકૃતિ સારી રહે છે. બળવાન મનુષ્ય, જે કફે કરીને વ્યાસ છે તે, જેના મુખમાંથી લાળ પડે છે તે, જેને ઉલટી કરવી સવે પડે છે તે, જેનું ચિત્ત ધીર છે તે, વિષદોષ વાળો, સ્તન્ય રોગી, અગ્નિમાંથી વાળો, તેમજ પ્લીપદ, અર્બુદ, પીનસ, વૃદ્ધિ, અપરમાર, જ્વર, ઉન્માદ, રક્તાતી-સાર, નાસાપાક, તાલુપાક, ઓષ્ટપાક, કર્ણુસ્રાવ, દ્વિજીવ્હક, ગલશુંડ, અતિસાર, પિત્ત, શ્લેષ્મ, મેદ, અર્શ, એ રોગમાંથી એકાદો રોગ જેને હોય તેને ઉલટી આપવી.

તિમિર રોગ, ગુદમ રોગ, ઉદર રોગ, એ રોગ વાળા તથા કૃશ, અતિવૃદ્ધ, ગર્ભિણી, સ્થૂલ, ઉરઃક્ષતવાળો, મદવાળો, બાળ, રૂક્ષ, ક્ષુધિત, નિરૂહિત, એટલે જેને પીચકારી મારવાનો પ્રયોગ કર્યો છે તે, ઉદાવર્ત રોગવાળો, ઉર્ધ્વરક્તી, જેનાથી ઉલટી સહન થતી નથી તે, જેને કેવળ વાયુનોજ રોગ છે તે, પાંડુ રોગી, કૃમિ રોગી, વેદશાસ્ત્રાદિ બહુ બોલયાથી જેનો કંઠ ફાટી ગયો હોય તે, એટલાને ઉલટી આપવી નહીં. કદાપિ એ રોગી અજીર્ણ, વિષ, કે કફે કરીને વ્યાસ હોય તો જેઠીમધ અને મહુડાની છાલનો કવાથ કરીને પાવો. નાબુક મનુષ્ય, બાળક, વૃદ્ધ, અને લીરૂ એટલે બીહીકણ એટલાને વિશેષે કરીને ઉલટી ના આપવી.

જે માણસને ઉલટી કરાવવી હોય તેને પહેલાં પેટ ભરીને ચવાગૂ પાવી. અથવા દૂધ, છાશ, કે દહીં પેટ ભરીને પાવું. અથવા જે તેને ભાવતું ન હોય તે પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ ખાવા આપીને તેના દોષ ઉપડાવવા. એથી કરીને મનુષ્ય ઠીક ઓકે છે. જેણે

(૨૩૮)

ધૃતપાન કર્યું છે તેને એક દિવસ પછી ઉલટી આપવી. તમામ વમનમાં સિંધવ અને મધ મેળવીને આપવું. તેમજ વમન ખીલત્સ એટલે તેમાં ઘી નાખીને આપવું. રેચ ખીલત્સ નહીં એટલે ઘીવગર આપવો.

નવ પ્રસ્થ ક્વાથ એ ઉલટીની ઉત્તમ માત્રા છે. છ પ્રસ્થ મધ્યમ અને ત્રણ પ્રસ્થ હલકી માત્રા છે. ઉલટીમાં ક્વાથ કરવો હોય તો એક કુડવ પ્રમાણ ઔષધ લેઈને એક આઠક પાણીમાં ઉકાળવું. અર્ધું પાણી રહે ત્યારે પીવા આપવું. કઢક, ચૂર્ણ, અવલેહ, એ ત્રણ, બે, એક, પળ અનુક્રમે મોટી, મધ્યમ, હલકી માત્રા જાણવી.

ઉલટીના આઠ વેગની અતે પિત્ત પડે તે ઉત્તમ વેગ જાણવો, છ વેગ મધ્યમ, ચાર વેગ કનીષ્ઠ જાણવા. ઉલટી, રેચ અને શોણીત મોક્ષમાં પ્રસ્થ કહ્યો હોય ત્યાં સાડાતેર પળનો પ્રસ્થ ગણી ઓસડ લેવું.

સુઠ, પીપર, મરી, ઇલાદિ તીક્ષ્ણ, ઔષધ ઉલટીમાં આપીને કફ જીતવો. દ્રાક્ષ, દાડમ, વગેરે મધુર તથા ઠંડાં ઓસડથી પિત્ત જીતવું. મધુર, ક્ષાર, અમ્લ, ઉષ્ણ એ વડે કરીને કફવાયુ જીતવો.

કફદોષમાં પીપર, મીઠળ, સિંધવ, એનું ચૂર્ણ કરીને કોશીરીઆ પાણીમાં પીવાથી ઉલટી સાથે કફ પડે છે. પિત્તમાં પટોળ, અરડૂસો, લીમડાનાં પાનાનું ચૂર્ણ કરીને ઠંડા પાણીમાં પીવું. કફ વાયુની પીડામાં મીઠળનું ચૂર્ણ દૂધમાં પીવાથી તે ઉલટી સાથે શમે છે. અજીર્ણમાં કોશીરીયું પાણી તથા સિંધવ પીને ઉલટી કરવી.

ઉલટીનું ઔષધ આખ્યા પછી ઘુંટણીઆં ટેકીને જમીનપર બેસવું. તથા એરંડાનું મૂળ બારીક અને લાંબુ હોય તે ગળામાં ઘાલીને આગળ પાછળ હલાવવું. વળી તેના કપાળ ઉપર તથા બન્ને પાસાં હલકા હાથથી ઓળાંસવાં.

ઉલટીનું ઔષધ લીધા પછી ઉલટી ન થાય તો અથવા બહુ થાય અને કાંઈ વિકાર થાય તો મોંમાંથી લાળ પડે છે તથા શરીર પર ઢીમણાં તથા ચેળ થાય છે. ઉલટી બહુ થાય તો તેને તરસ

(૨૩૬)

ખહુ લાગે છે, હેડકીઓ આવે છે, શરીર ભારે થાય છે, સંસાનો નાશ થાય છે, જીભ વાંકી થઈ જાય છે, આંખો ફરી જાય છે, ભ્રમ થાય છે, હડપચી સજડ થઈ જાય છે, અથવા તેમાં પીડા થાય છે, મોંમાંથી લોહી પડે છે, વારંવાર થૂંક આવે છે, અને કંઠમાં પીડા થાય છે. ખહુ ઉલટી થાય ત્યારે હલકો જીભાળ આપવો. ઘણું ઓકવાથી જે માણસની જીભ માંહી જતી રહી હોય તેના મનને પ્રિય લાગતા હોય એવાં ખાટાં, તીખાં, ગળ્યા, ખારા પદાર્થ ભાત સાથે ખાવા આપવા. ઘી અને દૂધભાત સાથે ખાવા આપવાં. તે રોગીની પાસે બીજા માણસે લીંબુ તથા નારંગી ચૂસી ચૂસીને ખાવી. તેથી તે માણસની જીભ ઠેકાણે આવીને પ્રકૃતિ સાફ થાય છે. જે માણસની જીભ ઓક્તાં બહાર આવી ગઈ હોય તો તે જીભે તલ અને દ્રાક્ષનું કલ્ક ચોપડી માંહી ઘાલવી.

જે આંખો ફરી ગઈ હોય તો તે આંખોને ઘી ચોપડીને હલકા હાથથી ચોળવી એટલે ઠેકાણે આવશે.

હડપચીનો સ્તંભ થયો હોય તો શરીરે પરસેવો કાઢવો. કફ વાયુ હારક નસ્ય સુધવું.

જે લોહી ઓકવા લાગે તો રક્તપિત્તના ઉપાયવડે શાંત કરવું.

ઉલટી થકી તરસ ઉપજી હોય તો આમળાં, રસાંજન, વાળો, ડાંગરની ઘાણી, રતાંજળી, નેત્રવાળો, એ છ ઔષધનો મંથ કરીને તેને ઘી, મધ તથા સાકર સાથે પીવો.

ન્યારે હૃદય, કંઠ, મસ્તક, એ ઠેકાણે કફાદિ દોષ દૂર થઈને તેની શુદ્ધિ થાય ત્યારે તથા અગ્નિ પ્રદિપ્ત થઈને અંગ હલકું થાય ત્યારે ઉલટી સારી થઈ જાય. સારી ઉલટી થયા પછી ત્રીજે પહેરે મગ ચોખાનો ચૂષ પીવો. સારી ઉલટી થવાથી આંખ ઉપર ભારેપણું તથા ઊંઘ, મુખની દુર્ગંધ, કંઠૂ, સંઘ્રહણી, વિષદોષ, એ નાશ પામે છે, ભારે પદાર્થ, ઠંડું પાણી, મહેનત, મૈથુન, તેલ ચોળવું, કોષ કરવો, એટલાં વાનાં જે દિવસે ઉલટી લીધી હોય તે દિવસે ત્યાગ કરવાં.

(૨૪૦)

લેપવિધાન.

મુખ લેપ ત્રણ પ્રકારના છે. દોષધ, વિષધ, અને વર્ણ. એક અંગુલ પ્રમાણ જે લેપ તે દોષધ, પોણા આંગળ લેપ તે વિષધ અને અર્ધો આંગળ લેપ તે વર્ણ જાણવો. લીલો લેપ રોગહારી છે અને સૂકો લેપ કાંતિને દૂષણ આપે છે.

રસાયન સંબંધી ઉપચોગી સૂચના.

ન્યારે કોઈ પણ પ્રકારની ભસ્મ તેની હ્રદ કરતાં વિશેષ ખાધામાં આવી હોય તો, મધ અને ટંકણખાર તેની ઉપર પીવાથી ઉલટી થઈને તરત તે ભસ્મના ઝેરની શાંતિ થઈ જાય છે.

ત્રાંખાની ભસ્મ કોઈ વૈદ્યે ખવડાવી હોય અને તેની ઉષ્ણતા હ્રદ કરતાં વધારે આપણા શરીરને માલમ પડે તો તેના ઉપર દાડમનું સેવન રાખવાથી ઉષ્ણતાની શાંતિ થાય છે.

પારાની ભસ્મ ખાવામાં આવી હોય અને તે જો કદાપી આપણા કુપચ્ચથી દોષ કરે તો તેના ઉપર શોષેલો ગાંધક ખાવો કે જેથી તે વિકાર તદ્દન નાશ પામે છે.

પારાની, હરતાલની, સોમલની, અથવા બીજી કોઈ પણ જાતની ભસ્મ હોય તો તે પરિપક્વ થઈ છે કે નહીં, તેની પરીક્ષા અગ્નિ ઉપર મૂકવાથી થાય છે.

તે ભસ્મમાંથી જરા ભસ્મ લઈ અંગારા ઉપર મૂકવી અને જો તેમાંથી ધૂમાડો નીકળે તો તે ભસ્મ અપક્વ છે એમ જાણવું; અને જો ધૂમાડો ન નીકળે તો પરિપક્વ થઈ છે એમ જાણવું.

D. A. VAIDYA.

